

1993 **De**
toekomst
van de
vakbeweging

Het veertiende jaarboek
voor het democratisch
socialisme

Het centrale thema van dit veertiende jaarboek voor het democratisch socialisme is de toekomst van de vakbeweging. De Nederlandse vakbeweging, in het bijzonder de FNV, staat daarbij model voor de Westeuropese vakbeweging in het algemeen. Steeds duidelijker wordt dat de voornaamste uitdaging voor de vakbeweging in alle Europese landen gelegen is in de versnelde economische integratie door de EG en de verscherping van de concurrentieverhoudingen in de wereldeconomie.

Piet Vos, vaak beschouwd als de enige vakbondseconoom in Nederland, schrijft over de nieuwe verhoudingen waarbinnen de Nederlandse vakbeweging moet opereren. Tamboer en Nypels, die met Arnold Heertje ooit de bestseller *De verwording van de economie* schreven analyseren kritisch de vernieuwingspogingen binnen de FNV. Jan Stoof belicht de wat sombere toekomstvisie van Bram Peper. Er is aandacht voor de vrouw binnen de vakbeweging en voor de nieuwe organisatie en kwaliteit van de arbeid. Een profiel van Henri Polak, grondlegger van de moderne vakbeweging, geeft het historisch perspectief. Bovendien bevat dit jaarboek het op zichzelf staande portret van een der kleurrijkste figuren uit de historie van de sociaal-democratie, J.H. Scheps.

ISBN 90-295-2313-1

9 789029 523134

De toekomst van de vakbeweging

De toekomst van de vakbeweging

Het veertiende jaarboek

voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Marnix Krop, Martin Ros,

Saskia Stuiveling en Bart Tromp

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

Wiardi Beckman Stichting

Het veertiende jaarboek voor het socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers. De redactie is benoemd door het curatorium van de WBS, maar verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid.

Copyright © 1993 Wiardi Beckman Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van B.V. Uitgeverij De Arbeiderspers, Singel 262, Amsterdam. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from B.V. Uitgeverij De Arbeiderspers, Singel 262, Amsterdam.*

ISBN 90 295 2313 1 / CIP

Inhoud

INLEIDING Redactie *Jaarboek*

7

DE TOEKOMST VAN DE VAKBEWEGING

Piet Vos *Sociaal-democratie en vakbeweging: één verleden, één toekomst?*

21

Salvador Bloemgarten *Henri Polak (1868-1943)*

60

Frans Nypels en Kees Tamboer *De verloren vaardigheden van de*

FNV

69

Jan Stoof *Decentralisatie of marginalisering*

90

Gerrita van der Veen en Ike Wiersinga *Vrouwen en vakbeweging*

105

Erik de Gier *De democratisch-socialistische beweging en de kwaliteit van de arbeid*

117

PROFIEL

Rob Hartmans *Een veldprediker in de politiek: J.H. Scheps*

139

PERSONENREGISTER/PERSONALIA MEDEWERKERS

177

Inleiding

Dit jaarboek is gewijd aan de toekomst van de vakbeweging; toegespitst op de Nederlandse vakbeweging, en daarvan weer in het bijzonder de Federatie Nederlandse Vakvereniging, de FNV. Deze dubbele verbijzondering ligt voor de hand, gezien de algemene opzet van deze jaarboeken: inzicht te verschaffen in verleden en toekomst van de Nederlandse sociaal-democratische beweging. Dat daarvan de (niet-confessionele) vakbonden deel uitmaken is immers vanaf het ontstaan van die beweging een vanzelfsprekendheid geweest, hoezeer er ook vrijwel altijd sprake is geweest van een arbeidsverdeling tussen politieke partij en vakbond die regelmatig werd gekenmerkt door onderlinge spanningen.

De perspectieven voor de Nederlandse vakbeweging zijn echter maar ten dele specifiek voor de Nederlandse vakbeweging. De belangrijkste factoren die deze perspectieven bepalen dragen immers een transnationaal karakter. In de eerste plaats gaat het dan om een versnelde ontwikkeling in de richting van integratie van de wereldeconomie. Een kapitalistische wereldeconomie bestaat al sinds de zestiende eeuw, en sinds de laatste eeuwwisseling omvat ze vrijwel de gehele geografische wereld. Binnen die wereldeconomie ontstonden in de kern staten die enerzijds sterk genoeg waren om ondernemers en ondernemingen te steunen en te beschermen bij hun onophoudelijk zoeken naar expansie en winst. Anderzijds vormden die staten ook de politieke context waarbinnen een compromis tussen kapitaal en arbeid tot stand kwam, een compromis dat vanaf de late negentiende eeuw in de meeste kernstaten van de wereldeconomie werd bevochten door nationaal georganiseerde vakbonden en partijen.

Het basisgegeven van de kapitalistische wereldeconomie is

vanaf haar ontstaan dat de politieke dimensie gestalte krijgt in staatsvorming en staten, maar dat de economische dimensie uiteindelijk een bovenstatelijk karakter heeft. Of, om het anders te zeggen: deze wereldeconomie kent geen politieke centrale, en zij kan deze per definitie ook niet hebben. De logica van dit systeem is al vijf eeuwen dezelfde, maar de uitwerking van deze logica heeft in de afgelopen halve eeuw kwalitatieve veranderingen teweeggebracht. Een ware revolutie in transport-, communicatie- en informatietechnologie heeft bewerkstelligd dat in toenemende mate niet alleen steeds meer sprake is van een wereldeconomie, bestaande uit vele, hoogstens op afstand en met vertraging aan elkaar gekoppelde deelmarkten; men ziet nu ook het ontstaan van één steeds omvangrijker wereldmarkt. Voor steeds meer goederen en diensten geldt dat zij moeten worden geproduceerd onder voorwaarden van wereldwijde concurrentie. Dit leidt niet alleen tot verplaatsing van industrieën naar economisch gunstiger vestigingsgebieden – meestal die waar met lagere arbeidslonen en arbeidsvoorwaarden kan worden volstaan –, maar zet op die manier ook de bestaande compromissen tussen kapitaal en arbeid per staat onder druk, en wel in het nadeel van de factor arbeid; althans in de huidige kernstaten van het kapitalistische wereldsysteem. Deze bevinden zich voor het grootste deel in West-Europa, en daar wordt deze factor nog versterkt door twee andere: de ondergang van het communisme, en de economische integratie van de Europese Gemeenschap. Het wegvallen van het IJzeren Gordijn betekent de ontsluiting van een enorm aanbod aan goedkope arbeid, terwijl de verdere economische integratie van Europa de mogelijkheid om op nationaal niveau variaties in het compromis tussen kapitaal en arbeid aan te brengen reduceert.

Een tweede reeks factoren die de toekomst van de vakbeweging bepaalt, bestaat uit de veranderingen in het aanbod van arbeid. In de eerste plaats lijkt volledige werkgelegenheid een situatie die nooit meer zal worden gerealiseerd op de wijze waarop dat wel kon in de naoorlogse jaren tot het eind van de jaren zeventig. Dit is niet alleen een kwestie van conjuncturele of struc-

turele economische tegenvallers, maar vooral een gevolg van technologische vernieuwingen die enerzijds de kosten van menselijke arbeid opjagen, anderzijds zorgen voor 'jobless growth'. Tegen deze ontwikkeling is in Nederland lange tijd de strategie van arbeidstijdverkorting en herverdeling van arbeid ingezet, echter niet met resultaten die ook maar enigszins tot tevredenheid kunnen stemmen. Minstens zo belangrijk als deze ontwikkeling is echter wat men zou kunnen noemen: de diversificatie van de factor arbeid. Een andere uitdrukking die hier past is wellicht: de neergang van het verschijnsel 'arbeidersklasse'. De methode van politieke mobilisatie waarop de vakbeweging zich van oudsher concentreerde, bestond uit het organiseren van solidariteit tussen werknemers met overeenkomstige marktposities. Tegenwoordig zijn er al auteurs die het verschijnsel 'arbeidersklasse' als louter een politiek-organisatorische constructie opvatten. Hoe dit ook zij, het is in ieder geval een feit dat de maatschappelijke werkelijkheid een andere is geworden dan die waarin de vakbeweging ontstond en floreerde.

Naast de doelgroep waarop de vakbeweging zich altijd heeft gericht – (geschoolde) mannen, in beginsel gezinshoofden die de hele arbeidsweek volmaken op basis van collectieve arbeidsovereenkomsten – zijn geheel andere groepen op de arbeidsmarkt verschenen. In een artikel dat op 30 juni 1993 in *NRC Handelsblad* werd gepubliceerd werden deze door Hilda Verwey-Jonker in drie categorieën ondergebracht: categorieën van mensen die zich wel op de arbeidsmarkt willen begeven, maar niet passen in het traditionele regime van bedrijfstaksgewijs overeengekomen collectieve arbeidsovereenkomsten. Allereerst onderscheidt zij de categorie van moeilijk plaatsbare schoolverlaters en immigranten, die door onvoldoende opleiding, ziekte en gebreken, of een tekortschietende kennis van het Nederlands en de Nederlandse samenleving, weinig of geen kans op de officiële, eerste arbeidsmarkt maakt. De tweede categorie bestaat nu juist bij de gratie van het succesvol functioneren van die eerste arbeidsmarkt. Deze telt voornamelijk gehuwde vrouwen die op de tweede arbeidsmarkt, veelal in deeltijd, kunnen opereren

omdat zij via de deelname van hun echtgenoten aan de eerste arbeidsmarkt al tegen ziektekosten zijn verzekerd. De derde categorie bestaat volgens haar vooral uit bijstandsmoeders, die in de eerste, noch in de tweede arbeidsmarkt kunnen participeren. Deze indeling is in zekere opzichten willekeurig, maar dat is hier niet ter zake: waar het om gaat is dat de arbeidsmarkt in hoge mate is gesegmenteerd, zoals in grote circussen drie pistes naast elkaar in gebruik zijn; en dat de vakbeweging tot nog toe maar zeer gebrekkig in staat is geweest het nieuwe aanbod aan arbeid te organiseren.

Daar komt nog bij dat zich in het traditionele arbeidsaanbod ook een steeds verdergaande differentiatie voordoet, dramatisch geïllustreerd door de inmiddels gerealiseerde suprematie van ambtenarenbonden boven die van de in de industrie werkzaam georganiseerden. Buiten beschouwing blijft dan de groeiende pluriformiteit van leefstijlen (één van de betekenissen van het begrip ‘individualisering’) die organisatie op grond van als gemeenschappelijk gedefinieerde belangen bemoeilijkt – zeker in een vakbeweging die zich altijd heeft geworpen op ‘brede’ belangenbehartiging, en aan individueel lidmaatschap weinig rechtstreekse voordelen biedt.

Ten slotte, en met het voorgaande verband houdend, is er nog een derde reeks factoren, te omschrijven als de groeiende decentralisatie van de arbeidsverhoudingen. Evenzeer een gevolg van een veranderde politieke cultuur, waarin de hoop op nationale sturing is opgegeven, als van technologische ontwikkelingen. Hierdoor wordt de zwakte zichtbaar van vakbonden die toch altijd hun kracht hebben gevonden in het vinden van regelingen over lonen en arbeidsvoorwaarden op centraal niveau, of tenminste op dat van de bedrijfstak, maar die weinig of geen invloed hebben weten uit te oefenen op het niveau van de afzonderlijke onderneming en de feitelijke organisatie van arbeid en produktie.

Het spreekt vanzelf dat zelfs in een jaarboek lang niet alle thema's aan de orde kunnen komen die uit de bovenstaande schets

vallen af te leiden. De titel van het jaarboek wordt dan ook slechts met betrekking tot een beperkt aantal onderwerpen waargemaakt. Opvallend is wel dat vrijwel alle auteurs hun toekomstperspectief funderen in een terugblik. Klaarblijkelijk is er een gemeenschappelijk uitgangspunt: dat de toekomst voor een goed deel is gedetermineerd door het verleden. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat dit verleden in veel opzichten een loden last is geworden, in plaats van een houvast. De korte kenschets van Henri Polak, de vader van wat toen trots de 'moderne' vakbeweging werd genoemd, herinnert er echter op zijn minst aan dat een kleine eeuw geleden een breuk moest worden geforceerd met de toen bestaande tradities van vakbondsorganisatie en -strategie. Uit andere bijdragen valt de suggestie af te leiden dat langzamerhand een situatie is ontstaan waarin opnieuw fundamentele keuzen voor wat betreft organisatie en strategie moeten worden gemaakt. Deze biografische schets van de hand van Salvador Bloemgarten is een voorstudie van de dissertatie over Polak die hij nagenoeg heeft voltooid.

In een niet zelden polemische bijdrage beschrijven Frans Nypels en Kees Tamboer de pogingen die er in de laatste dertig jaar zijn ondernomen om de vakbeweging te vernieuwen. Zij herinneren eraan dat Henri Polak en de andere oprichters van het NVV in 1906 een heel andere organisatiestructuur voor ogen hadden dan de nu feitelijk bestaande. Hun ideaal was een eenheidsvakcentrale, of in ieder geval een centraal geleide beweging, die in staat was met overheid en ondernemers bindende afspraken voor alle werknemers te maken; en zestig jaar lang is dat ideaal tot op zekere hoogte gerealiseerd. Met het opgeven van de geleide loonpolitiek in het begin van de jaren zestig nam de beleidsvrijheid van de afzonderlijke bonden toe, terwijl tegelijkertijd hun organisatievorm én steeds minder aansloot bij de veranderingen in de werkgelegenheid én steeds minder recht deed aan de divergentie in belangen – met name die tussen bonden in de marktsector en ambtenarenbonden. Een verschuiving die goed duidelijk werd toen de Industriebond FNV – zelf weer een fusie van bonden in de marktsector – als grootste vakbond

werd gepasseerd door de AbvaKabo. Nypels en Tamboer stellen dat alle pogingen om te komen tot een betere organisatie-structuur van de vakbeweging (althans de FNV) in de afgelopen dertig jaar zijn vastgelopen op de weigering dit verschil in belang tussen markt- en collectieve sector onder ogen te zien. Ongewild slachtoffer van de zo steeds weer mislukte vernieuwingen is de vaardigheid grondig na te denken over de toekomst van de verzorgingsmaatschappij, en daarop beleid te ontwikkelen. Net als vrijwel alle andere auteurs in dit jaarboek concluderen Nypels en Tamboer dat het oude centralisme zijn tijd om verschillende redenen heeft gehad. Zij zien echter wel een alternatief: een reorganisatie van de vakbeweging in twee delen: één marktgeoriënteerde beweging en één voor de collectieve sector. Dat zou een eind maken aan de verlamming waartoe het steeds maar weer ontkennen van de tegenstelling tussen bonden in de ene en de andere sector heeft geleid, maar het zou bovendien de slagkracht van elk van die delen naar buiten toe vergroten.

In het artikel van Piet Vos wordt de ontwikkeling van vakbeweging en sociaal-democratie in Nederland gezien tegen de achtergrond van die in West-Europa. Hij constateert een symbiose tussen een bepaald stadium van industriële productie enerzijds, en vakbeweging en sociaal-democratie anderzijds. De oorzaak van de crisis waarin de laatste twee al enige tijd (maar niet gelijktijdig) verkeren, legt hij bij de trendbreuk in industriële ontwikkeling die zich zo'n twee decennia geleden begon af te tekenen. Deze leidde ertoe dat de traditionele werkwijze van de vakbeweging, geconcentreerd rond begrippen als 'ordening' en 'collectieve belangenbehartiging', aan relevantie verloor. Vos werkt deze gedachte uit door verschillende modellen te schetsen waarmee in West-Europa deze twee begrippen in een samenspel met overheid en werkgevers gestalte kregen. Al deze modellen waren geënt op de specifieke vorm van het industriële kapitalisme die rond de eeuwwisseling dominant werd. Vos noemt dit 'de efficiënte firma' – ondernemingen die zo waren georganiseerd dat zij konden voorzien in de behoeften van een samenleving met een laag welvaartsniveau en een omvangrijk

aanbod van ongeschoolde arbeid. Maar het succes van de efficiënte firma was ook op termijn de oorzaak van haar neergang: de toenemende welvaart schiep een vraag naar kwaliteit en verscheidenheid in produkten, en naar minder hiërarchische en eenvormige arbeid. In die behoefte kon de efficiënte firma niet voorzien; en het gat werd gevuld met Japanse bedrijven die niet alleen in efficiency de Amerikaanse en Westeuropese wisten te overtreffen, maar ook in kwaliteit en permanente produktinnovatie. 'Politici, ondernemers en vakbeweging staan nu voor een vergelijkbare taak als waar ze aan het eind van de vorige eeuw voor stonden: om een economisch stelsel te ontwerpen waarin de belangen van producenten en consumenten en van werkgevers en werknemers opnieuw onder één noemer worden gebracht.' Dat is de centrale conclusie van dit artikel, waarin verder nog diepgaand wordt ingegaan op de verhouding tussen politiek en vakbeweging in Nederland in het recente verleden; in deze context schuwt Vos geen prikkelende uitspraken. Deze komen daar beter tot hun recht dan wanneer wij ze hier zouden parafraseren.

De analyse van Vos loopt voor een deel parallel met die van Peper, van wie het betoog over de toekomst van de vakbeweging is toegespitst op de verhouding vakbeweging-politiek; Jan Stoof heeft het voor dit jaarboek vormgegeven. In de diagnose van Peper is de historische last van de met de sociaal-democratie verbonden vakbeweging nu juist haar etatisme. Hoezeer dit ook uit het verleden verklaarbaar en begrijpelijk is, het heeft ertoe geleid dat de vakbeweging om zo te zeggen haar bewegingsvrijheid heeft verloren, omdat zij te zeer verstrikt is geraakt in de neocorporatistische structuren van Nederland (die bij Vos juist als vergelijkenderwijs laat in hun ontstaan en beperkt in hun werking worden aangemerkt). De centrale these van Peper en Stoof is echter dat politieke, technologische en maatschappelijke ontwikkelingen in de richting gaan van een verdergaande differentiatie van de arbeidsverhoudingen. In de ogen van Peper houdt dit in dat de toekomst van de vakbeweging gelegen is in een volledige verschuiving van perspectief: van centraal overleg

door vrijgestelde professionals naar onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers per bedrijf, waarbij de vakbond voornamelijk de rol toekomt de gekozen vertegenwoordigers van de werknemers te ondersteunen. Een dergelijk perspectief houdt niet alleen in dat 'de' vakbeweging zijn 'brede' politieke programma op moet geven – een Amerikaanse politicoloog in Nederland verbaasde zich er ooit over waarom de FNV met een programma dat minstens zo veelomvattend was als dat van een politieke partij niet ook kandidaten voor de Tweede Kamer stelde –, maar het gaat verder: in zo'n perspectief verdwijnt de vakbeweging als politieke factor, en leeft zij slechts voort als coördinatiecentrum voor de onderhandelingen over het compromis tussen kapitaal en arbeid in afzonderlijke bedrijven. Deze conclusie staat – ondanks de goedgeleide gedeelde diagnose – in schril contrast tot die van Vos.

Het probleem dat eerder werd omschreven als de neergang van de traditionele doelgroepen van de vakbeweging en de aankomst van nieuwe groepen op de arbeidsmarkten, wordt in dit jaarboek gedemonstreerd aan de wijze waarop de vakbeweging de laatste twintig jaar heeft geprobeerd vrouwelijke werknemers te organiseren. Gerrita van der Veen en Ike Wiersinga stellen vast dat deze benadering zich tot nu toe kenmerkte door vrouwen als een speciale doelgroep te benaderen, en hen ook als vrouwen te organiseren. Daarvoor waren goede redenen, maar deze benadering heeft er niet toe geleid dat het lidmaatschap van vrouwen in vakbonden enigszins in overeenstemming is met hun deelname aan het arbeidsproces. Bovendien worden twee belangrijke categorieën langs deze weg blijkbaar niet bereikt: in deeltijd werkende vrouwen, en vrouwen die op latere leeftijd (her)intreden. Het lijkt erop dat de doelgroepenbenadering bezig is zichzelf te overleven, en dat er behoefte is aan een beleid dat veel meer rekening houdt met beroepsachtergrond en werk- en leefomstandigheden.

Een ontbrekende dimensie in het vakbondswerk. Zo kan men, ondanks de zeker niet ontbrekende pogingen daartoe, de inrichting en kwaliteit van de arbeid noemen als object van vak-

bondsstrijd. In zijn bijdrage over dit thema maakt Erik de Gier onderscheid tussen arbeidstaakbeheersing en arbeidsvoorwaardenbeheersing. De eerste betreft de mogelijkheid te beslissen over de voorbereiding en uitvoering van het werk; de tweede gaat over de voorwaarden waaronder arbeidsprestaties worden verricht. In zijn overzicht constateert De Gier dat de eerste, arbeidstaakbeheersing, eigenlijk altijd het prerogatief van de bedrijfsleiding is gebleven, en dat invloed daarop in het algemeen is verkregen door politieke strijd van partij en vakbeweging, resulterend in wettelijke maatregelen. De kwaliteit van de arbeid is tot nu toe niet een zaak geweest van een vakbeweging die zich manifesteert op de werkvloer. De Gier wijst op verschillende ontwikkelingen, enerzijds op macro-niveau, zoals een terugtrekkende overheid, verdere globalisering van de economie en de introductie van nieuwe technologieën, anderzijds op het niveau van de bedrijfsorganisatie (te weten nieuwe beheersingsstrategieën van het management), die de positie van de vakbeweging dreigen uit te hollen. Vanuit deze diagnose lijkt een vakbondsstrategie die veel meer het accent legt op de kwaliteit van de arbeid binnen de afzonderlijke bedrijven voor de hand te liggen; een conclusie waartoe andere bijdragen (Stoof) op andere overwegingen ook uitkomen. Zo ver gaat De Gier echter niet. Dat de vakbeweging zich binnen de onderneming een duidelijke positie moet verwerven betekent niet dat via traditionele instrumenten als wetgeving en cao's de kwaliteit van de arbeid niet ook kan worden verbeterd.

Het gebruikelijke profiel in dit jaarboek houdt geen verband met het thema van dit jaar. De bijdrage van Rob Hartmans is gewijd aan de nu hoogbejaarde J.H. Scheps, die in de eigenzinnige manier waarop hij een leven lang gestalte gaf aan zijn socialistische idealen niet zozeer een excentriek als wel een authentiek politicus is geweest.

De toekomst van de vakbeweging

Sociaal-democratie en vakbeweging: één verleden, één toekomst?

Inleiding

Meer dan één crisis, één oorzaak

Terwijl de sociaal-democratie in West-Europa zowel het geloof in zichzelf als de gunst van de kiezers verliest, maakt de vakbeweging het naar omstandigheden redelijk wel. Ook die in ons land. Dat is opmerkelijk genoeg, want nog maar een dikke vijf jaar geleden liep ze naar algemene opvatting op haar laatste benen en worstelde met een identiteitscrisis die, zoals we met het voordeel van inzicht achteraf vandaag kunnen vaststellen, een voorbode was van wat de PvdA nog te wachten stond. Weliswaar is de vakbeweging de PvdA niet, hun crises hebben niettemin één en dezelfde oorzaak, zoals hieronder nog aan de orde komt. Dat betekent natuurlijk niet dat als de eerste erin slaagt haar plaats onder de zon terug te veroveren het automatisch ook met de tweede wel weer in orde komt, of omgekeerd. Zover gaat de overeenkomst nu ook weer niet. Trouwens, al gaat het de vakbeweging de laatste jaren wat beter, elke bond moet elke dag de zin van het lidmaatschap (en van de hoge contributie) aan de werknemers bewijzen om in de markt te blijven. Wat dát betreft is er weer wél sprake van een overeenkomst: politieke partijen hebben evenmin een 'recht' op kiezers als een vakbond op leden of een onderneming op klanten; ze moeten worden gewonnen.

Naar journalistiek recept wordt het wel en wee van partijen, vakbonden en ondernemingen veelvuldig in verband gebracht met de kwaliteiten of het gebrek daaraan van hun leiders. Ik geef toe dat dit zeer boeiende verhalen oplevert, maar niet zelden ook verkeerde inzichten. In dit verhaal wordt slechts een enkele keer

naar personen verwezen en dan nog zonder een oordeel over de betrokkenen; het gaat over algemene ontwikkelingen waarbij juist afstand wordt genomen van specifieke personen of typisch Nederlandse omstandigheden door veelvuldig naar West-Europa te kijken als de bakermat van het type sociaal-democratie en vakbeweging zoals we dat ook in Nederland kennen.

Het zoeken naar een verband tussen de ontwikkeling van de vakbeweging en die van de sociaal-democratie doet overigens wat ouderwets aan. De pvdA, die nogal met zichzelf bezig is, kijkt er in elk geval aan voorbij. Tot op zekere hoogte is dat wel verklaarbaar. Men hoeft niet uit te gaan van het 'primaat van de politiek' of, zoals sommigen in de pvdA, op vakbonden neer te zien als behartigers van deelbelangen die wat slordig omspringen met het algemeen belang, om in te zien dat politieke partijen en vakbonden verschillende rollen vervullen en zich niet per se op dezelfde manier en in dezelfde richting hoeven te ontwikkelen. Maar er valt toch wel meer over te zeggen. Al is het begrip 'arbeidersbeweging' in onbruik geraakt en worden terecht de sociaal-democratie en (een deel van) de vakbeweging al lang niet meer in één adem genoemd als de twee vleugels van deze beweging, er is voldoende reden om het niet vanzelfsprekend te vinden dat één in een identiteitscrisis belandt terwijl de ander daar geen hinder van schijnt te ondervinden. Niet alleen hebben ze daarvoor te lang elkaars ontwikkeling beïnvloed – dat geldt ook voor die bonden die nooit een speciale relatie met de sociaal-democraten hadden –, beider ontwikkeling is bovendien nauw verbonden met die van de industrie. Dat geldt zowel voor hun opkomst en bloei als voor hun huidige problemen. Op die relatie komen we hieronder nog meermalen terug, op deze plaats volstaan we met te wijzen op een tweetal kenmerken bij uitstek van de industriële ontwikkeling: de combinatie van massa-productie en massaconsumptie en de algemene evenwichtsvoorwaarde van gelijke groei van effectieve vraag en productiecapaciteit. Sociaal-democratie en vakbeweging hebben op hun gemeenschappelijke conto staan dat zij met hun streven naar

materiële vooruitgang, sociale zekerheid en ordening van de arbeidsmarkt hebben geholpen het type maatschappij te organiseren dat de industrie behoefde. Omgekeerd schiep deze de materiële voorwaarden voor het succes van hún programma's. Toen dan ook, nu al weer ruim twee decennia geleden, de industriële ontwikkeling vastliep in stagflatie en er bovendien een groeiende weerstand ontstond tegen het eenzijdig materiële karakter van de verkregen welvaart, kwamen niet alleen de industriële bedrijven maar ook de vakbeweging en de sociaal-democratie voor grote problemen te staan.

De vakbeweging het eerst. We zouden ook niet anders verwachten. Zo'n breuk is er immers niet ineens; eerst zijn er problemen in een beperkt aantal bedrijven, later worden dat er meer totdat ze zich als een olievlek door de hele economie verbreiden, in een steeds sneller tempo. Voor politici is er pas een breuk wanneer de statistiek hem zichtbaar maakt. Lang voordien al hebben de eerste bedrijven en werknemers ermee te maken, maar die ervaren hem eerder als een breuk in hun individuele bestaan dan als een algemeen verschijnsel. Bonden en werkgeversorganisaties ontdekken als eersten een algemeen patroon in wat hun leden overkomt. Zij staan dicht bij de werkelijkheid dan regering en parlement en reageren ook eerder. De vakbeweging heeft inmiddels geleerd om in de nieuwe omstandigheden het hoofd boven water te houden en haar wervingskracht (ten dele) te herstellen. In haar voordeel werkt ook dat de burger gemakkelijker de politiek de rug toe kan keren dan het arbeidsbestel. Evenmin als de sociaal-democratie heeft zij al een perspectief op langere termijn te bieden, maar ze kan in elk geval haar leden van dienst zijn met belangenbehartiging in het hier en nu. Daarmee komt ze bijna onvermijdelijk in botsing met de overheid als die de tering naar de nering zet en overboord gooit wat de vakbeweging als verworvenheden ziet, óók en misschien wel juist als de sociaal-democraten meeregeren omdat dezen van huis uit harde bestuurders zijn. In paragraaf 2 zullen we zien dat zo'n spanning tussen vakbeweging en sociaal-democratie er eigenlijk altijd is geweest.

De kern van de sociaal-democratie

De trendbreuk in de industriële ontwikkeling heeft niet alleen de vakbeweging en de sociaal-democratie in de problemen gebracht. De gevolgen ervan gaan ook veel verder dan 'alleen maar' een tegenvallende economische ontwikkeling en een blijvend hoge werkloosheid. De wereld staat voor een 'second industrial divide', een tweesprong, zoals Piore en Sabel het uitdrukken.¹ Ons eigen Centraal Planbureau ziet in de lange-termijnstudie *Scanning the Future* zelfs een viersprong.² Maar of we nu met een keuze uit twee of uit een oneindig aantal mogelijkheden hebben te maken, de kern van het probleem is een fundamentele onzekerheid. Niemand kan overzien welke keuze de wereld in meerderheid zal maken, stelt daarom de eigen lange-termijnbeslissingen indien enigszins mogelijk uit en bestendigt daarmee voor zichzelf en voor anderen de onzekerheid. Ondernemers én politici schaatsen alleen nog op de korte baan en dat dan nog uiterst voorzichtig. De trendbreuk in de industriële ontwikkeling kunnen we daarom als oorzaak zien voor een algehele crisis van het politieke bestel; geen enkele politieke partij kan haar beloften nog waarmaken. Maar in de sociaal-democratie is de ontredde groter dan in de andere politieke stromingen, omdat de algemene onzekerheid en het gebrek aan perspectief vooral betrekking hebben op zaken waarmee zij in het bijzonder door de burgers wordt geassocieerd: toenemende welvaart, rechtvaardige inkomensverdeling, volledige werkgelegenheid en sociale zekerheid. En anders dan de vakbeweging kan de sociaal-democratie niet volstaan met een belangenbehartiging in het hier en nu. Van politici wordt naast pragmatisme ook een visie op langere termijn verwacht. En of dat nu billijk is of niet, voor een herstel van het geloof in de maakbaarheid van de samenleving verwacht de burger meer van de sociaal-democratie dan van andere politieke stromingen.

De burgers onderscheiden politieke partijen nu eenmaal niet aan de hand van de meest recente verkiezingsprogramma's, maar op grond van een in lange jaren ingeslepen en op korte termijn

onveranderbaar beeld. Liberalen zijn op en top liberalen als ze om mondigheid en individualisering roepen, maar als sociaal-democraten dat doen klinkt het als: wij weten het niet meer, dus zoek het zelf maar uit. Christen-democraten voldoen aan ieders verwachtingen als ze de trom roeren voor een ethisch reveil, maar als sociaal-democraten dat doen horen de kiezers slechts een deuntje van bemoeizucht. Groene partijen mogen voor soberheid pleiten alsof dat een milde zeep is waarmee de wereld kan worden schoongewassen, maar plak een groen keurmerk op de sociaal-democratie en iedereen verwacht offers en dirigisme. Dat betekent niet dat sociaal-democraten zich niet mondig, fatsoenlijk en met respect voor het milieu zouden moeten gedragen, maar om een eigen plaatsje op de kiezersmarkt te houden moeten ze zich van andere politieke stromingen onderscheiden met onderwerpen die naar het oordeel van de kiezers met het begrip 'sociaal-democratie' zijn verbonden: welvaart, werk, rechtvaardige inkomensverdeling, sociale zekerheid én geloof in de maakbaarheid van de samenleving. En omdat geen enkele partij van een programma alleen kan leven maar daarnaast ook vaste maatschappelijke bindingen behoeft, zouden ze meer zorg moeten geven aan hun betrekkingen met die maatschappelijke groeperingen die dezelfde materiële onderwerpen op hun agenda hebben staan: werknemers én ondernemers. Dat zou ook voor de toekomst van de vakbeweging van grote betekenis zijn.

Van ordening naar flexibilisering

De vakbeweging zat al in de problemen toen er voor de sociaal-democratie nog geen vuiltje aan de lucht leek. Bereikte de organisatiegraad in ons land in 1977 nog een record met 41 procent, bijna onmiddellijk daarna ging het snel bergafwaarts naar 29 procent in 1987. Vanzelfsprekend leidde dit tot machtsverlies voor de vakbeweging. Tijdens het kabinet-Lubbers I bleek, voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog, een sociaal-economische politiek mogelijk die op punten als werkgelegenheidsbeleid en inkomensverdeling dwars tegen de door de vak-

beweging aangedragen ideeën inging: terugdringing van het financieringstekort van de overheid in plaats van een keynesiaanse bestedingsstimulering en denivellering in plaats van een parallelle inkomensontwikkeling. In zekere zin werkte de vakbeweging er overigens aan mee dat een algemene inkomenspolitiek tot de onmogelijkheden ging behoren doordat zij met de werkgevers de daarvoor noodzakelijke bemoeienis van de overheid met de arbeidsvoorwaardenvorming afwees. In het Akkoord van Wassenaar van november 1982 kwamen vakbeweging en werkgevers overeen dat de arbeidsvoorwaardenvorming in vrije onderhandelingen, dat wil zeggen zonder tussenkomst van de centrale organisaties, op cao-niveau zou worden geregeld. Ook op dat niveau echter waren de bonden in het defensief. Van 1983 tot 1988 stonden de onderhandelingen vrij eenzijdig in het teken van loonkostenbeheersing en rendementsherstel. In ruil daarvoor gingen de werkgevers (moeizaam) akkoord met een arbeidsduurverkorting, in mindere mate echter dan de bonden wilden en met een geringere opbrengst aan nieuwe banen dan zij hadden gehoopt.

De concessies die de bonden moesten toestaan vallen op het eerste gezicht wel mee. De inhoud van de cao bleek redelijk crisisbestendig. Het werkelijke verlies zat niet in de inhoud maar in de afgenomen betekenis van de cao. Deze viel af te lezen uit de groei van het aantal zogenaamde atypische arbeidscontracten: uitzendwerk, deeltijd, thuiswerk, afroepwerk en andere vormen van tijdelijke contracten. De bonden moesten daarbij lijdelijk toezien, want dit voltrok zich buiten elke regelgeving en elk onderhandelingscircuit om. Bovendien bleken ze hun invloed te hebben verloren op het denken over de arbeidsverhoudingen. Sleutelbegrippen voor het werk van de vakbeweging als 'ordering' en 'collectieve belangenbehartiging' kunnen tegenwoordig als ouderwets worden bestempeld zonder dat dit tegenspraak uitlokt. Daarentegen worden hun tegenpolen, flexibilisering en individualisering, steeds meer voor modern aangezien. Uit het feit dat zowel deze begrippenwisseling als de bijbehorende praktijk van atypische arbeidscontracten en vermindering

van de sociale zekerheid zich ook heeft voorgedaan in landen waar de organisatiegraad minder daalde dan in ons land, kan worden afgeleid dat het machtsverlies van de vakbeweging niet alleen een gevolg is van lagere ledentallen maar ook van een afgenomen relevantie van haar traditionele werkmethoden en be-grippenarsenaal. De oorzaak daarvan heeft dan weer te maken met de trendbreuk in de industriële ontwikkeling. De onzekerheden van de markt en de scherpe concurrentie dwingen de bedrijven tot flexibiliteit, onder meer met betrekking tot het personeelsvolume, en tot een ontbureaucratisering van de organisatie van het werk. Maar de handzame aangrijpingspunten voor het vakbondswerk zaten nu juist in het lange-termijnkarakter van het arbeidscontract en in de bureaucratie van het industriële organisatiemodel. Op dit onderwerp komen we nog terug.

De identiteitscrisis van de vakbeweging

De ontwikkeling dompelde de vakbeweging in een identiteitscrisis. In 1986 gaf de FNV het volgende beeld van zichzelf: 'De FNV-aanhang wordt gedomineerd door de alleenverdienende, full-time werkende, oudere en matig opgeleide man. De opbouw van het ledenbestand is een afspiegeling van de beroepsbevolking uit de jaren vijftig!'³ Hoewel dit beeld in grote lijnen ongetwijfeld juist⁴ was kon er ook een diskwalificatie van de bestaande achterban in worden gezien, dit te meer omdat men tegelijkertijd de neiging vertoonde om het toen pas uitgevonden begrip 'de nieuwe werknemer' te omhelzen. Dit had gemakkelijk kunnen worden misverstaan als zou de oude achterban moeten worden ingeruild voor een nog nader te omschrijven nieuwe. (In de discussie over de wenselijke electorale strategie van de PvdA klinkt dat ook wel eens door, met als risico dat de traditionele achterban het voor gezien houdt – en in dat geval niet ten onrechte dunkt me – zonder dat er een nieuwe is.) Dit crisisgevoel met zijn krampachtig zoeken naar iets nieuws is inmiddels verdwenen. Hoewel de organisatiegraad nog steeds te wensen overlaat, is er sinds 1987 weer sprake van een gestage, zij

het matige, groei van het ledental. Van het totale ledenverlies in de periode 1979-1986 van circa 250.000 is sindsdien ongeveer de helft goedge maakt. Er is ook enige groei in sectoren waar de bonden van oudsher een zwakke positie hadden, zoals in het bank- en verzekeringswezen, maar deze is onvoldoende om de organisatiegraad in de totale dienstensector te verhogen. Voor een volledig herstel van de vakbeweging zou dat overigens wel noodzakelijk zijn, omdat de groei van de werkgelegenheid zich vooral in dié sector concentreert. Meer succes heeft de ledenwerving onder vrouwen. Ook in de leeftijdssamenstelling valt een geringe verbetering te noteren. Maar ook voor deze groepen blijft de ledenontwikkeling achter bij de groei van hun aandeel op de arbeidsmarkt. Het aantal niet-werkenden onder de vakbondsleden van zo'n 300.000 (dat is 100.000 meer dan in 1979) blijft evenwel te groot op het totale aantal leden van een kleine 1,7 miljoen. Duidelijk is in elk geval dat de vakbeweging nog v er te gaan heeft op de weg naar herstel. De grote obstakels op die weg zijn onder andere: het leren bedienen van een meer pluriforme doelgroep dan de vroegere homogene achterban van handarbeiders, de geringe aanwezigheid van de bonden in de bedrijven en mede daardoor het geringe directe contact met werknemers op de werkplek, tegenwerking van werkgevers die min of meer begrijpelijk is en soms ook tegenwerking van de overheid die niet altijd te begrijpen valt, ideologische vooroordelen over en weer van vakbondsleden en ongeorganiseerden, de hoge contributie  n de ruime mogelijkheid om in het profijt van het vakbondswerk te delen zonder in de kosten ervan te moeten bijdragen. Overigens valt uit onderzoek af te leiden dat een meerderheid van werknemers positief oordeelt over het belang van de vakbeweging⁵ maar zich daar lang niet altijd iets concreets bij kan voorstellen. Dit onderzoek laat ook zien dat haar representativiteit in werkelijkheid groter is dan de cijfers over de organisatiegraad aangeven.

Maar een belangrijker indicatie van de gezondheidstoestand van de vakbeweging dan cijfers over het ledental of de representativiteit is dat de paniek is verdwenen. De titel van het FNV-

congres van 1993, 'Veelkleurige vooruitzichten', geeft dat aardig weer: men kijkt vooruit en ziet dan véélkleurige dingen. Dat is wat optimisten zien. En bij lezing van de congresbrochure blijkt die vlag de lading te dekken: de FNV zoekt haar toekomst met en in een pluriforme samenleving.

1 De opkomst van de arbeidersbeweging

De Europese arbeidsverhoudingen

De arbeidsverhoudingen verschillen van land tot land. Niettemin hebben die van Nederland, Scandinavië, Finland, Duitsland, België, Luxemburg, Oostenrijk en Zwitserland zoveel gemeen dat van één model van arbeidsverhoudingen kan worden gesproken. Naar het belangrijkste land van deze groep wordt dit wel het Duitse model genoemd. Op dezelfde manier kunnen we een Brits en een Frans model onderscheiden voor respectievelijk de Angelsaksische landen en Zuid-Europa.⁶ De groep landen die voor hun arbeidsverhoudingen tot het Duitse model wordt gerekend, vormt tevens de bakermat van de sociaal-democratie.

In deze landen presenteerde rond de eeuwwisseling een deel van de vakbeweging zich als de industriële of vakbondsvleugel van de arbeidersbeweging. Men kan dit zien als het afleggen van een politieke geloofsbelijdenis, een bekenning tot het socialisme, maar daarmee is de kous niet af. Het hield ook een functionele taakverdeling in tussen deze bonden en de socialistische partij als de politieke vleugel. Scherper gesteld: er werden domeinen afgebakend. De vakbondsvleugel is er voor de industriële, dat wil zeggen op werkgevers gerichte, actie en onthoudt zich van politieke activiteiten. De laatste behoren tot het domein van de politieke vleugel, die zich op zijn beurt onthoudt van bemoeienis met de arbeidsverhoudingen. Enerzijds voelde men zich één in de arbeidersbeweging, anderzijds was er een neiging om een eigen domein af te bakenen waar de ander buiten moest blijven.

Een spannende relatie was het dus wel, compleet met aan-

trekken en afstoten. Maar uit dit problematische samengaan is een van de hoofdkenmerken van het Duitse model van arbeidsverhoudingen voortgevloeid, namelijk het bijna volledig ontbreken van politieke stakingen. Door de taakverdeling tussen de twee vleugels werden de arbeidsverhoudingen gedepolitiseerd. Een afspraakje met grote gevolgen. In de landen van het Franse model, waar zowel de overheid als de werkgevers een veel vijandiger houding aannamen tegenover de opkomende arbeidersbeweging, zat zo'n depolitisering er niet in. Daar werd naast de werkgevers ook de staat doelwit van vakbondsactie, met als gevolg dat tot op de dag van vandaag politieke stakingen een vast kenmerk van de arbeidsverhoudingen vormen. Weer anders ging het in het Britse model. Hier hadden, vanwege het vroege begin van de industriële ontwikkeling, de bonden zich een machtspositie verworven lang voordat de Labour Party werd opgericht. Daar ontwikkelde het vakbondswerk zich in een liberale omgeving waarin afzijdigheid van de overheid inzake arbeidsverhoudingen tot doctrine was verheven. Pas in de jaren tachtig zou Mrs. Thatcher daarin verandering brengen.

De vakbeweging is ontstaan als een organisatie van geschoolde vakarbeiders. Een kenmerk van het Britse model is dat deze bonden van het eerste uur hun lidmaatschap nooit hebben opengesteld voor ongeschoolde werknemers. Deze hebben zich later in afzonderlijke bonden georganiseerd. In het Duitse model daarentegen begonnen de bonden van geschoolde arbeiders al vroeg ook ongeschoolden te organiseren. Ook al lukte dat niet in overweldigende mate, het feit dat althans in principe de doelgroep van het vakbondswerk was verbreed, had verstrekkende gevolgen. Anders dan zich te beperken tot de belangen van één beroepsgroep, zoals in het Britse model, moesten de bonden hier een inkomenspolitiek ontwerpen. Hierdoor ontstond het type vakbeweging dat wordt gekenmerkt door politieke betrokkenheid en dat tot op de dag van vandaag wordt aangeduid als de 'verantwoordelijke' vakbeweging. Daarbij ging het niet alleen om de loonverhoudingen in de bedrijven, ook van de

overheid werd een inkomenspolitiek verlangd. Het vormde een stimulans om de banden met de sociaal-democraten aan te halen. Dit kreeg onder meer een concrete uitwerking in de vakbonds-scholing, die op politieke bewustwording werd gericht. Zo voorzagen de bonden de sociaal-democratie van een vaste achterban en een breder electoraat dan deze op eigen kracht had kunnen verwerven.

Een andere uiting van deze politieke betrokkenheid is de neiging tot neocorporatisme. Doorgaans wordt deze neiging toegeschreven aan confessioneel/conservatieve invloeden. Als we op zoek gaan naar de wortels van het corporatisme komen we ook inderdaad bij die invloeden uit. Maar de vakbonds-vleugel van de (socialistische) arbeidersbeweging was er in de praktijk niet minder vatbaar voor dan de bonden van confessionele signatuur, dit vanwege de mogelijkheid om inhoud te geven aan de politieke betrokkenheid zonder op de stoel van politici te gaan zitten. Dit leidde tot de vorming van de overlegeconomie én tot publiek/private vermenging op het gebied van de werknemers-verzekeringen.

Om die verzekeringen is altijd strijd gevoerd. Elk van de twee vleugels beschouwt het nog steeds als zijn onderwerp. Na een halve eeuw touwtrekken werd in ons land de knoop doorgehakt in de Organisatiewet Sociale Verzekeringen van 1953, waarbij aan werkgevers en vakbeweging als private organisaties de uitvoering van de publieke werknemersverzekeringen werd toevertrouwd. Dat daarmee de strijd niet definitief is gestreden leert het parlementaire onderzoek naar de uitvoering van de sociale zekerheid in 1993.

Om de achterban bijeen te houden en een effectieve belangenbehartiging mogelijk te maken heeft de vakbeweging een straffe organisatie nodig, discipline en geld. In ons land is daarmee de naam van Henri Polak verbonden. Deze koos voor een landelijke en bedrijfstakgewijze organisatie, een professioneel bestuur van 'vrijgestelden' met grote bevoegdheden, gedisciplineerde leden die geen spontane acties ondernemen en zich aan eenmaal

genomen besluiten houden en een voldoende hoge contributie om de professionele organisatie te kunnen financieren. Andere landen in het Duitse model hadden hun eigen Henri Polak. De straffe organisatie en discipline maakten de bonden niet alleen tot geduchte tegenstanders maar ook tot aantrekkelijke onderhandelingspartners voor de werkgevers: ze hadden macht en konden dus niet worden genegeerd, maar ze waren ook voor spelbaar in hun gedrag, behoedden de werkgevers voor verrassingen in de vorm van spontane acties en politieke stakingen en ze kwamen eenmaal afgesloten overeenkomsten na. Aan dit kenmerk van straffe organisatie en discipline is een tweetal andere kenmerken van het Duitse model verbonden: regeling van arbeidsvoorwaarden via cao's, en 'pacificatie' van de arbeidsverhoudingen op bedrijfsniveau door de uitsluiting van spontane en politieke acties en door de voor de duur van de cao geldende vredesplicht.

Overheid en arbeidsverhoudingen

Dat er binnen de Europese arbeidsverhoudingen een drietal modellen kan worden onderscheiden, roept de vraag op waar die verschillen eigenlijk vandaan komen. Waarom zijn er drie modellen en waarom vertonen binnen elk model de afzonderlijke landen ook nog weer hun specifieke eigenaardigheden?

Verschillen in industriële ontwikkeling naar onder meer tijdstip van aanvang, omvang van de bedrijven en hun landelijke spreiding dan wel regionale concentratie, speelden daarbij een hoofdrol. Omgekeerd kunnen verschillen in industriële ontwikkeling weer worden verklaard uit politieke en institutionele verschillen. Er is dus sprake geweest van beïnvloeding over en weer.

Dat de industriële ontwikkeling op de Britse eilanden zoveel eerder kwam dan elders en aanvankelijk een zoveel grotere vlucht nam, valt toe te schrijven aan het feit dat onder liberale invloed de weg ervoor al was geëffend toen men in de rest van

Europa nog trachtte het ‘ancien régime’ te restaureren. Om die reden ook is het Britse model van arbeidsverhoudingen het oudste van de drie. Het werd gevormd onder invloed van scherpe klassentegenstellingen die in niets werden getemperd vanwege de aan onverschilligheid grenzende afzijdigheid van de kant van de overheid. Omdat geen van de twee partijen van de overheid iets had te verwachten, was er vanaf het begin geen kans op politisering van de arbeidsverhoudingen (en hoefden deze dus ook niet, zoals later in het Duitse model, te worden gedepolitiiseerd). Voor paternalisme van de kant van de werkgevers – dat als erfenis van het ‘ancien régime’ op het vasteland later wel een matigende rol zou spelen – was het te laat, voor een politiserende (socialistische) visie op arbeidsverhoudingen te vroeg. Het begrip ‘klasse’ kreeg daarom niet de politieke lading die het op het vasteland zou krijgen. Het diende zuiver ter sociale onderscheiding en gaf werkgevers noch bonden aanleiding om zich over de grenzen van respectievelijk het eigen bedrijf en de eigen beroepsgroep heen als deel van een groter geheel te zien. En er was daarom ook geen basis voor klassenstrijd maar ook niet voor een pacificatie van de arbeidsverhoudingen zoals die later in het Duitse model zou plaatsvinden. De Britse bonden, eerder zelfstandig en volwassen dan die in de rest van Europa, dienden tot op zekere hoogte hun collega’s op het vasteland tot voorbeeld, maar hadden geen enkele behoefte om op hun beurt te leren van hun leerlingen. De overlegeconomie die zich in het Duitse model zou ontwikkelen bleef de Britse bonden volslagen vreemd. In hun verhouding tot de Labour Party gedragen zij zich als ‘aandeelhouders’ die erop toezien dat hun partij zich niet naar Europees voorbeeld met de arbeidsverhoudingen zal bemoeien. De werkgevers en de overheid zijn evenmin op overleg gesteld. Er is dus geen spoor van neocorporatisme. Toen de Britse industrie, na aanvankelijk een grote voorsprong te hebben verworven, in de loop van deze eeuw werd ingelopen door de vs en het Europese vasteland, belette het tot doctrine verheven gebrek aan samenwerking een krachtige reactie. Niet alleen werd hier de wet van de remmende voorsprong ondubbelzinnig waarge-

maakt, de Britten bewezen evenzeer hoe groot de waarde van overleg kan zijn, juist door dit absoluut te weigeren.⁷

Op het Europese vasteland begon de industriële ontwikkeling later en in een geheel andere politieke omgeving. Zou men kunnen zeggen dat het Britse model wordt gekenmerkt door een teveel aan liberale invloed, voor de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in Zuid-Europa (en aanvankelijk ook Oost-Europa) was het volslagen gebrek daaraan bepalend. In plaats van zich afzijdig te houden keerde de overheid zich tegen de opkomende arbeidersbeweging, waarbij haar onderdrukkingpolitiek niet werd getemperd door enige liberale invloed. Die onderdrukking richtte zich ook tegen de socialisten. Er was derhalve voor de beide vleugels van de arbeidersbeweging geen aanleiding om onderscheid te maken tussen industriële en politieke actie. Het zwaartepunt van de arbeidersbeweging kwam bij de bonden te liggen omdat alleen zij over actiemogelijkheden beschikten. Acties konden zowel tegen de werkgevers gericht zijn als tegen de staat. Hier waren de arbeidsverhoudingen van het begin af aan gepolitiseerd. Doordat de industriële ontwikkeling, anders dan die op de Britse eilanden en in West-Europa, weinig intensief was met een slechts geringe regionale concentratie en een overwegende positie van kleine familiebedrijven, konden de bonden geen machtspositie van betekenis verwerven.

Het Duitse model neemt in zekere zin een middenpositie in tussen het Britse en het Franse model. Omdat de industriële ontwikkeling in deze groep van landen later begon dan op de Britse eilanden, stonden de arbeidsverhoudingen in de prille fase van hun vorming onder invloed van het zich in diezelfde periode ontwikkelende socialisme. De industriële ontwikkeling was intensiever van karakter dan in Zuid- en Oost-Europa en verschafte de bonden een met de Britse situatie vergelijkbare basis voor machtsvorming. Anders dan in de landen van het Franse model was de liberale invloed hier sterk genoeg om een totalitaire onderdrukking van de arbeidersbeweging te voorkomen,

maar te zwak om, zoals in het van liberalisme doordrenkte Britse model, een volledige afzijdigheid van de overheid op het terrein van de arbeidsverhoudingen mogelijk te maken. Het was deze combinatie van factoren, het moment van aanvang van de industriële ontwikkeling, de intensiteit van die ontwikkeling en de gedeelde invloed van conservatieve, liberale en socialistische denkbeelden waaraan de arbeidsverhoudingen hun voor het Duitse model typische kenmerken ontleen. De kracht van de bonden en de politieke ruimte voor het socialisme waren alleen in deze groep van landen beide groot genoeg om de arbeidersbeweging twee volwaardige vleugels te geven. En dat weer maakte een nadere taakverdeling tussen deze vleugels nodig, zowel om een interne strijd te voorkomen als om een optimaal samenspel te kunnen organiseren. De strijd voor lotsverbetering van de werknemers zou in het vervolg op twee fronten worden gevoerd: door de bonden in directe onderhandelingen met de werkgevers én door de socialistische partij via politieke actie. Maar de depolitisering van de arbeidsverhoudingen hield niet alleen in dat de bonden afzagen van politieke strijd. Het socialisme gaf er ook zijn belangrijkste werktuig voor een revolutie mee prijs. De taakverdeling hield een keuze in voor democratie en voor een beleid van kleine stappen, het reformisme was geboren. Uit deze taakverdeling groeide vervolgens een algemene, dat wil zeggen ook door andere politieke stromingen en de werkgevers toegepaste, scheiding van politiek en arbeidsverhoudingen.

Het begin van de overlegeconomie

De manier waarop in het Duitse model politiek en arbeidsverhoudingen werden gescheiden, plaatste de overheid in een allesbehalve gemakkelijke positie. Een volledige afzijdigheid zit er voor haar in deze groep van landen niet in vanwege de relatief beperkte liberale invloed. Al naar gelang van haar via de stembus verkregen politieke kleur zal ze in deze of gene richting ordenend willen optreden. Dat was ook precies wat de arbeiders-

beweging met de taakverdeling tussen de twee vleugels op het oog had. Maar in feite laat de depolitisering van de arbeidsverhoudingen de overheid geen ruimte voor een zelfstandig beleid op dit gebied. Grijpt ze te dikwijls in ten nadele van de werknemers dan riskeert ze een verschuiving in de richting van het Franse model met spontane acties en politieke stakingen. Zou ze de werknemers te veel bevoordelen, dan tast ze op termijn de economische positie van het land aan. Er valt weinig te bedenken waarmee ze niet de machtsverhoudingen tussen bonden en werkgevers zou beïnvloeden. Deze zijn bovendien ambivalent in hun houding tegenover de overheid. Ze houden haar het liefst buiten de deur, tenzij men haar voor het eigen karretje kan spannen. Uit zelfkennis en zich bewust van de gevaren van een dergelijk machtsspel streven bonden en werkgeversorganisaties er daarom over het algemeen naar om de overheid buiten de deur te houden. Een effectieve manier om dat te doen was (en is!) om haar een excuus voor afzijdigheid te bieden, namelijk door haar vóór te zijn en onder eigen beheer en in overleg te doen wat de overheid anders zou moeten opleggen. Langs een omweg kan de overheid op deze manier invloed oefenen zonder haar neutraliteit te verliezen. Maar een voorwaarde daarvoor is wél dat de overheid niet te pas en te onpas dreigt met voorgenomen beleid. Er is dus een minimum aan vertrouwen over en weer nodig om dit spel goed te kunnen spelen. Dit komt erop neer dat het in overleg gespeeld moet worden. De totstandkoming van een overlegeconomie was daarom een logisch volgende stap in de ontwikkeling van het Duitse model.

Daarmee werd een begin gemaakt tijdens het interbellum. In die over het algemeen sombere periode werd ook de basis gelegd voor de naoorlogse bloei van de arbeidersbeweging. In bijna alle landen kwamen toen overeenkomsten tot stand tussen de centrale organisaties van werkgevers en werknemers. De bedoeling daarvan was doorgaans om de overheid buiten de deur te houden. Maar deze legde zich daar over het algemeen graag bij neer omdat deze overeenkomsten tevens een voortgaande pacificatie

van de arbeidsverhoudingen inhielden. Het ging in feite om vredesverdragen voor de lange termijn. De bekendste daarvan is de overeenkomst van Saltsjöbaden in Zweden van 1938, op basis waarvan zich het befaamde 'Zweedse model' zou ontwikkelen. Slechts twee landen sloegen een andere weg in. Een daarvan was het nationaal-socialistische Duitsland. Na 1945 zouden de bezettingsautoriteiten in dat land opnieuw een scheiding tussen politiek en arbeidsverhoudingen aanbrengen en werd de *Tarifautonomie* van bonden en werkgevers praktisch onaantastbaar. De bedoeling daarvan was om een institutionele blokkade op te werpen voor een eventuele herleving van het nazisme. (Maar wie het onvermogen gadeslaat om de ex-DDR op een economisch en sociaal verantwoorde manier in de BRD te integreren, vooral als gevolg van een gebrek aan nationale consensus, vraagt zich toch af of die *Tarifautonomie* niet net iets te veel van het Britse model in zich heeft.) De tweede uitzondering was Nederland. Anders dan vrij algemeen wordt aangenomen is de overlegeconomie dus niet een uniek Nederlandse constructie. Ons land was er zelfs laat mee. Op de oorzaken daarvan komen we in paragraaf 4 nog terug.

2 *De bloei van de arbeidersbeweging*

De opkomst van de efficiënte firma

De groei naar volwassenheid en bloei van sociaal-democratie en vakbeweging in West-Europa vallen grotendeels samen met een specifieke ontwikkelingsfase van het industriële kapitalisme. Deze begon zo omstreeks de eeuwwisseling, beleefde zijn kinderziekten gedurende het interbellum, bereikte na de Tweede Wereldoorlog zijn grootste bloei en is nu al weer een tweetal decennia op zijn retour. In de kern van deze ontwikkeling vinden we het taylorisme⁸ als de dominerende vorm van organisatie van het werk in bedrijven. Het werd in het begin van de eeuw in de Verenigde Staten ontwikkeld in een periode waarin in de vraag naar nieuwe werkkrachten van de snel groeiende industrie

moest worden voorzien door tewerkstelling van immigranten zonder noemenswaardige scholing of bedrijfservaring. De organisatieprincipes van Taylor omvatten in grote lijnen 1. de scheiding van leidinggevende en uitvoerende arbeid waarbij arbeiders uitsluitend uitvoeren wat ze is opgedragen, 2. de wetenschappelijke vastlegging met behulp van tijd- en bewegingsstudies van de beste manier om een gegeven opdracht uit te voeren en het gebruik van de uitkomsten daarvan als werkstandaard en 3. de relatering van de beloning van deze standaard. Taylor introduceerde zijn ideeën als een objectief beloningssysteem waardoor de werknemer beter in de opbrengst van zijn werk zou kunnen delen. Maar in de praktijk pakte het heel anders uit. Door het uitvoerende werk op te splitsen in eenvoudige routinehandelingen en deze vervolgens te standaardiseren kon een volledige beheersing van het arbeidsgedrag worden bereikt. Deze combinatie van vereenvoudiging en standaardisering van het werk had tot gevolg dat individuele werknemers onderling uitwisselbaar werden; voor zover het de opgedragen werkzaamheden betreft was de bedrijfsbevolking daarmee gehomogeniseerd. De automobiefabrikant Henry Ford vervolmaakte in 1913 de beheersing van het arbeidsproces door de invoering van de lopende band en de toepassing op grote schaal van gespecialiseerde werktuigen. De naam van Ford is behalve aan een ongekende stijging van de produktiviteit tevens verbonden met de in Chaplins film *Modern Times* vereeuwigde excessen van de kortcyclische arbeid aan de lopende band. Dat de film de situatie niet overdreven voorstelde, kan worden afgeleid uit het feit dat het personeelsverloop in de Fordbedrijven tot een onbeheersbare omvang opliep. Dit dwong Ford tot een forse loonsverhoging, die hij met een goed gevoel voor PR verdedigde met de stelling dat loonsverhoging goed was voor de winst.⁹

Hoewel deze ideeën werden ontwikkeld voor toepassing in de Amerikaanse industrie – en daar een dankbaar onthaal vonden vanwege de mogelijkheden van tewerkstelling van de grote stroom van ongeschoolde immigranten – waaiden ze toch snel over naar Europa. Daar stond het taylorisme in de belangstelling

vanwege de tewerkstelling in de industrie van ongeschoolde landarbeiders. Op een NVV-congres in 1918 werd er heftig over gediscussieerd. Hoewel men het taylorisme minder als beloningssysteem dan als een opjaagsysteem beschouwde en er in het algemeen een 'veramerikanisering' van de arbeidsverhoudingen van vreesde, sloot men de ogen toch niet voor de mogelijke positieve effecten in de vorm van een door produktiviteitsverhoging gedragen welvaartsstijging. Na uitvoerig tegen alle mogelijke uitwassen gewaarschuwd te hebben gaf het NVV zichzelf de opdracht om 'in het Taylor-stelsel de elementen van vooruitgang en verwoesting streng te scheiden'. Om die scheiding te bewerkstelligen zou de vakbeweging 'de medezeggenschap in zake arbeidstempo, arbeidsduur en loonsysteem opeischen'.

Van die medezeggenschap zou in de praktijk pas na de Tweede Wereldoorlog iets terecht komen. Maar evenmin als Taylor en Ford de latere uitwerking van hun organisatieprincipes zouden hebben herkend, kon het NVV bevroeden wat de uitwerking zou zijn van zijn sceptische bespreking van het taylorisme. Wat er bij de werknemers van bleef hangen was de kans op welvaart, waardoor het begrip 'produktiviteitsstijging' een positieve klank kreeg. Gezien de lage scholingsgraad van de beroepsbevolking vormde de splitsing van arbeidstaken in eenvoudige deelhandelingen evenmin een groot probleem; de kansen op werk voor ongeschoolden zouden erdoor toenemen. En eenmaal aan het werk zouden ze hun positie door ervaring en bijscholing, niet zelden ook een activiteit van de bonden, kunnen verbeteren. Een zelfde gedachtenontwikkeling deed zich ook elders in de Europese vakbeweging voor. Men begon na te denken over het type vakbondsactie dat ervoor nodig was om de buit van de efficiënte firma¹⁰ in de wacht te slepen zonder de nadelen van een Amerikaans jaagsysteem. In de landen waar het Duitse model van arbeidsverhoudingen in diezelfde periode werd geboren, had men daar ook de instrumenten voor: de strafgeorganiseerde en met onderhandelingsmacht toegeruste bonden die de politieke staking hadden afgezworen en daardoor

voor werkgevers een niet te negeren en tegelijkertijd aantrekkelijke onderhandelingspartner vormden.

Zo ontstond de idee dat welvaart vlak om de hoek ligt als we ze maar weten te grijpen. Tijdens de jaren dertig lukte dat niet omdat de nodige instituties ontbraken om de efficiënte firma te verzekeren van een stabiele afzetgroei. Het wachten was op Keynes. In de landen van het Duitse model werd tijdens het interbellum vorm gegeven aan de overlegeconomie die later de basis zou vormen voor een keynesiaans beleid op nationaal niveau. Na de Tweede Wereldoorlog werd de omgeving voor de efficiënte firma onder Amerikaanse leiding vervolmaakt door de ratificatie in 1945 van de verdragen van Bretton Woods, waarmee de internationale omgeving werd gestabiliseerd, en door een algemeen compromis tussen vakbeweging en werkgevers, gericht op de vermindering van arbeidsconflicten door een koppeling van de loonontwikkeling aan die van de produktiviteit. In de landen met het Duitse model werkte dit compromis effectiever dan bij voorbeeld in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk; dit door de gunstige invloed van de neocorporatistische overlegeconomie. De bomen leken tot in de hemel te groeien. Ze werden inderdaad hoger dan ooit voor mogelijk was gehouden, maar de hemel zouden ze niet halen.

De jaren vijftig en zestig

Eind jaren vijftig liet vliegtuigfabrikant Fokker in personeelsadvertenties weten dat hij vliegtuigbouwers kon maken van eendenkooihouders. Dit was een illustratie van de kracht van het taylorisme: de vervaardiging van hoogwaardige produkten met ongeschoolde werknemers. Maar het belangrijkste kenmerk ervan is toch de massaproductie van gebruiksgoederen voor alleman tegen lage kosten. Door het compromis tussen bonden en werkgevers kregen de werknemers de beschikking over voldoende koopkracht om het stijgende produktievolume uit de markt te nemen zonder dat door looninflatie grind in de machine

terecht zou komen. Onder leiding van de Amerikanen was bovendien de internationale omgeving gestabiliseerd. De uitdrukking 'taylorisme', waarmee in enge zin een aantal organisatieprincipes wordt bedoeld, kan ook ruim worden opgevat en omvat dan mede deze op de bloei van de efficiënte firma toegesneden institutionele omgeving ervan. Zonder deze instituties, waaronder het stelsel van arbeidsverhoudingen, zou de efficiënte firma minder efficiënt zijn geweest door gebrek aan een voldoende stabiele, koopkrachtige en geordende omgeving. De sociaal-democratie (en ook wel aan de sociaal-democratie verwante ideeën in andere politieke stromingen of in landen die formeel zo'n partij niet kenden) en de vakbeweging verleenden hand- en spandiensten aan de efficiënte firma, zowel met hun streven naar materiële welvaartsgroei als met de stabiliserende effecten van hun ideeën over (keynesiaanse) sociaal-economische politiek, de ordening van de arbeidsmarkt en de totstandkoming van de sociale zekerheid. Door de zeer centralistisch en bureaucratisch bestuurde efficiënte firma werd de door sociaal-democraten en vakbeweging in wetten en cao vastgelegde regelgeving eerder als een aanvulling op de eigen interne regelgeving gezien dan als bedreigend ervaren. Dit te meer omdat de efficiënte firma niet flexibel was en dit ook niet hoefde te zijn. Ze opereerde in de jaren vijftig en zestig op een verkopersmarkt. De concurrentiedruk was dus laag; en ze had alle tijd omdat de producten werden ontworpen rekening houdend met een lange commerciële levensduur. Tegenover een hoog produktietempo stond dus een laag ontwikkelingstempo. De produktie stond centraal en alles wat deze firma van de omgeving verlangde was dat men het daar ook zo zag en zorgde voor een stabiel groeiende afzet en verder orde en rust.

Kwaliteit kon de efficiënte firma niet leveren. Daar was ze ook niet voor opgericht. Ze diende om in de behoeften te voorzien van een samenleving die door een laag welvaartsniveau en een omvangrijk aanbod van ongeschoolde arbeid werd gekenmerkt. Maar gestaag toenemende materiële welvaart roept min

of meer vanzelf de vraag op naar kwaliteit. Die ontbrak niet alleen aan de produkten, waaraan veel meer de eis werd gesteld dat ze goedkoop zouden zijn dan van hoge kwaliteit; ook de kwaliteit van de arbeid was laag. Het betrof vooral eenvoudige herhaalarbeid die in een sterk hiërarchische omgeving moest worden verricht. De efficiënte firma produceerde in homogene arbeid homogene produkten voor een homogene samenleving. De toenemende welvaart maakte die samenleving pluriformer en veeleisender. Al was het alleen maar omdat de generaties van de jaren veertig en vijftig die onverwachte welvaartsgroei gebruikten om hun kinderen meer onderwijs te laten genieten. Door die beter opgeleide generatie, die in de tweede helft van de jaren zestig de arbeidsmarkt betrad, werden de eenvoud en de eenvormigheid van arbeid en arbeidsprodukt niet langer aanvaard. Ook de sterke hiërarchie werd afgewezen. Een derde aangrijpingspunt voor kritiek vormde de aantasting van het milieu. De efficiency was gebaseerd op lage arbeidskosten, niet op besparingen in het gebruik van energie, grondstoffen en ruimte.

Maar de zwaarste aanval op de efficiënte firma was niet deze sociaal-cultureel georiënteerde kritiek. Hij kwam van vreemde kapers op de kust. Het taylorisme was het stelsel van het geïndustrialiseerde Westen. Japan bleek echter niet alleen in staat de Amerikaanse en Westeuropese efficiency te overtreffen, het leverde ook een betere kwaliteit, en wat nog belangrijker was: het ontwikkelde in een veel hoger tempo nieuwe produktontwerpen. Het woord 'kaper' is in zoverre terecht dat de vergroting van de productiecapaciteit die de Japanners leverden niet vergezeld ging van een evenredige vergroting van de markt. De groei van de afzet bleef achter bij die van de capaciteit, de spoeling werd dunner en de verkopersmarkt sloeg om in een kopersmarkt. De efficiënte firma moest onder hoge concurrentiedruk een pluriforme en veeleisende klantenkring bevredigen. Ze was echter te star georganiseerd om dat aan te kunnen en toen ze daarin verandering probeerde te brengen werd duidelijk dat haar eigen verstarung vastzat aan die in de omgeving. Dat was het moment waarop sociaal-democratie en vakbeweging werden

geconfronteerd met de begrippenwisseling: van ordening en collectieve belangenbehartiging naar flexibilisering en individualisering.

De eerste slachtoffers waren de handarbeiders in de oudste takken van industriële bedrijvigheid: staal-, metaal-, textiel- en kledingindustrie en mijnbouw. Aanvankelijk werd hun lot door de rest van de samenleving nogal gelijkmoedig aanvaard. De ontwikkeling naar een postindustriële samenleving werd als betrekkelijk probleemloos en vanzelfsprekend gezien. Voor de slachtoffers zou worden gezorgd, daar hadden we inmiddels een verzorgingsstaat voor. Maar tot op de dag van vandaag wordt onvoldoende ingezien hoezeer ook andere sectoren zijn geïndustrialiseerd, hoe sterk hun afhankelijkheid is van de technologische en organisatorische prestaties van de industrie. Een slachtoffer van een geheel andere orde was de internationale coördinatie. Die functioneerde in de eerste decennia na de wereldoorlog bevredigend onder Amerikaanse suprematie. Maar deze suprematie zat vast aan die van de efficiënte firma en ging mét haar verloren. In een economie met open grenzen concurreren nu niet alleen bedrijven met bedrijven maar hele samenlevingen met elkaar. Het blijkt daarbij gemakkelijker om steeds iets van de eigen verworvenheden prijs te geven in ruil voor een tijdelijk voordeel op de concurrenten dan een nieuwe coördinatie te bewerkstelligen. Zo zijn er zelfs sociaal-democraten die liever deze systeem- of beleidsconcurrentie voeren dan iets van de fictieve nationale soevereiniteit af te staan ten behoeve van een Europees sociaal beleid. De efficiënte firma is ten onder gegaan en heeft daarmee van alles meegesleurd waarvan de waarde pas wordt ingezien nu het is verdwenen. Politici, ondernemers en vakbeweging staan nu voor een vergelijkbare taak als waar ze aan het einde van de vorige eeuw voor stonden: een economisch stelsel te ontwerpen waarin de belangen van producenten en consumenten en van werkgevers en werknemers opnieuw onder één noemer worden gebracht. Anders dan toen moet het nu niet gaan om een nationaal maar om een grensoverschrijdend

stelsel. Internationale coördinatie alleen is niet genoeg, de soevereiniteit zelf moet naar een hoger niveau worden gebracht. En anders dan toen moet nu niet zozeer materiële schaarste worden bestreden als wel een schaarste aan kwaliteit. Het succes van bedrijven hangt af van de institutionele inrichting van hun omgeving; die instituties op hun beurt zijn geen lang leven beschoren indien ze niet aansluiten op de behoeften van de economie. Zolang die opdracht niet tot een goed einde is gebracht, hinkt de samenleving van de ene crisis naar de ander.

3 Het einde van de arbeidersbeweging

Handarbeiders exit

Omstreeks het midden van de jaren zeventig begon in West-Europa en de vs een daling van het ledental van de vakbeweging die ruim tien jaar zou voortduren. De oorzaak daarvan was een teruggang van de werkgelegenheid in sectoren als staal-, metaal-, textiel- en kledingindustrie en mijnbouw. De daling van het ledental had van land tot land verschillende gevolgen voor de totale organisatiegraad. Deze daalt sterker naarmate de vakbeweging eenzijdiger steunt op handarbeiders in deze takken van industrie. In landen waar de vakbeweging in een groter aantal sectoren en beroepsgroepen goed is vertegenwoordigd, is de totale organisatiegraad vanzelfsprekend beter bestand tegen veranderingen in de samenstelling van de werkgelegenheid. Van belang is natuurlijk ook de vraag of een daling van de werkgelegenheid in de ene sector wordt gecompenseerd door een toename elders. In Scandinavië, waar de bonden in alle sectoren en beroepsgroepen goed zijn vertegenwoordigd en dat bovendien een actief werkgelegenheidsbeleid kent, bleef de organisatiegraad dan ook redelijk stabiel op het hoge niveau van 80 procent. In Duitsland en België ging het om een verlies van enkele procenten. Nederland, dat met een organisatiegraad van rond de 40 procent tot de Westeuropese middenmoot behoorde, viel terug van 41 procent in 1977 tot 29 procent in 1987.¹¹ Nog weer veel groter was het verlies in de vs, Frankrijk en Italië.

De relatief grote daling van de Nederlandse organisatiegraad kan worden toegeschreven aan het feit dat handarbeiders van oudsher een overheersend aandeel hadden in het ledenbestand van de grootste vakcentrale, de FNV. Hun werkgelegenheid daalde al vanaf het midden van de jaren zestig, maar het effect daarvan voor het ledental van de vakbeweging werd aanvankelijk méér dan gecompenseerd door een stijging van hun organisatiegraad én door groei van de werkgelegenheid in de publieke sector, waar de organisatiegraad eveneens hoog is. In 1977 bereikte de organisatiegraad met 41 procent nog een Nederlands record. In die dagen spraken werkgevers wel geïntimideerd over de dreiging van een 'vakbondsstaat'. Maar een analyse van de in- en uitstroom van handarbeiders in het ledenbestand van de bonden leerde toen al dat het met die dreiging zo'n vaart niet liep. Het ledenbestand van de bonden in de industrie was aan het verouderen; de industrie nam nog maar weinig jeugdige werknemers in dienst zodat ook de nieuwe aanwas voor de bonden wegviel. Tegelijkertijd nam het aandeel van de 'niet-actieven' in het ledenbestand sterk toe omdat een groot aantal van de vakbondsleden dat hun baan had verloren, zijn lidmaatschap handhaafde. Gemeten naar het aantal werknemers met een baan was de organisatiegraad toen al jaren dalende.

In 1977, het jaar van het organisatierecord, overtrof voor het eerst het aantal georganiseerde werknemers in de publieke sector dat in de particuliere sector. De industriebonden, tot dan toe gezichtsbepalend voor de vakbeweging, verloren hun dominerende positie aan de bonden van overheidspersoneel. Met hun ledental ging het vanaf 1976 snel bergafwaarts door de sluiting van bedrijven in de scheeps- en machinebouw, die tot de traditionele bolwerken van de vakbeweging werden gerekend, met een organisatiegraad die ver boven het gemiddelde lag. Gedurende enige jaren nog werden de gevolgen daarvan voor de totale organisatiegraad gecompenseerd door ledenwinst van de bonden in de publieke sector, die hun werkgelegenheid zagen toenemen. In 1979 echter begint ook het ledental van deze bonden te dalen, mede als gevolg van bezuinigingen op de overheidsuit-

gaven. Het verlies in de ene sector wordt dan niet langer gecompenseerd door winst in een andere, met als gevolg een forse daling van de totale organisatiegraad naar circa 29 procent in 1987.¹²

‘Fijn is Anders’ of het verboden elan der grijsaards

In december 1974 bracht de toenmalige Industriebond NVV het wereldje van de Nederlandse arbeidsverhoudingen in rep en roer met de congresbrochure *Fijn is Anders*. De industriële werkgevers zagen er een regelrechte oorlogsverklaring in, die overigens na de nivelleringsstakingen van 1972 en de bezetting van Enka Breda in 1973 niet als een verrassing kwam. Maar wie deze episode uit de Nederlandse arbeidsverhoudingen niet uit eigen ervaring kent en de brochure vandaag voor het eerst onder ogen zou krijgen, zou zich kunnen verbazen over de onverbloemde afwijzing ervan destijds door de PvdA. De centrale boodschap ervan moet, afgezien van woordkeuze en toonzetting, deze partij toch bekend in de oren hebben geklonken: spreiding van inkomen, kennis en macht.

Dat was precies waar de PvdA óók op uit was. Toch was de toenmalige partijleider en minister-president Joop den Uyl er niet gerust op. De bond liep volgens hem weliswaar in de goede richting, maar dan met veel te grote stappen die eerder tot polarisering van de arbeidsverhoudingen zouden leiden dan tot het gewenste doel. Om dát duidelijk te maken toog hij naar het bondscongres en hield daar een donderpreek die voor de geschiedenis bewaard zou blijven door de beroemd geworden bekenenis: ‘Ik behoor tot het zondige ras der reformisten.’ Dat het congres hem beloofde met een donderend applaus moet een verrassing zijn geweest, want hij had het gevoel zich in het hol van de leeuw gewaagd te hebben.¹³ Maar in feite speelde hij een thuiswedstrijd en hij had dat kunnen weten. In die dagen immers, kort nadat Nieuw Links het oude en reformistische ‘partij-establishment’, waaronder nogal wat kaderleden van de ‘handarbeidersbonden’, van zijn zetels had beroofd, telde een vakbondscongres al gauw een groter aantal reformisten dan een

congres van de PvdA. Bij de Industriebond NVV waren ze royaal in de meerderheid; onder hen ook bondsvoorzitter Arie Groenevelt en alle leden van zijn bestuur.

Het heeft natuurlijk weinig zin om te speculeren over de vraag wat er zou zijn gebeurd als Den Uyls bezoek aan de Industriebond niet was geëindigd in een warm sfeertje van reformisten onder elkaar. Voor de verdere ontwikkeling van de relatie tussen PvdA en vakbeweging was het misschien beter geweest als men de geschilpunten scherp onder woorden had gebracht in plaats van ze met de mantel der liefde te bedekken. Als geen ander waren juist Den Uyl en Groenevelt, beiden even strijdbaar als taalvaardig, in staat geweest om elkaars en andermans inzicht te scherpen in belangrijker onderwerpen dan de vermeende radicaliteit van de bond. Het door de bond in feite gevoerde beleid bood daarvoor betere aanknopingspunten dan de tekst van *Fijn is Anders*, die vooral radicaal was omdat de schrijvers ervan meesters waren in het opgewonden proza dat in de vroege jaren zeventig algemeen gebruikelijk was. Het werkelijke beleid van de bond evenwel was, anders dan de radicaliteit van Nieuw Links, gebaseerd op een gedegen inzicht in de feitelijke markten en machtsverhoudingen van die dagen. Ook in die vroege jaren zeventig maakte Groenevelt een rondgang langs zijn collega's met de boodschap dat er een economische crisis in aantocht was: 'Het is niet alleen nuttig een draaiboek bij stakingen ter beschikking te hebben, doch ook een draaiboek voor dit soort onverhoopte situaties.'¹⁴ Dat is typisch de taal van een reformist die van smalle marges weet, beter misschien wel dan de Nieuw-Linkse PvdA die in die jaren dacht op korte termijn een hele wereld te kunnen winnen, iets dat bij een bond die overwegend ouder wordende handarbeiders organiseerde, en hun werkgelegenheid al jaren in het gedrang zag, er niet zo gemakkelijk inging.

Toch gingen de grijsaards van de bond – er zat toch echt wel een generatie verschil tussen hen en Nieuw Links – in zoverre met de tijdgeest mee dat ze dwars tegen het sombere economi-

sche perspectief in een blijmoedig elan uitstraalden. Maar dat viel niet in goede aarde. De bond had het niet alleen aan de stok met de werkgevers, het boterde ook niet in de relatie met de vakcentrale en met de overheid. In die dagen vol jeugdig links elan was dat van de grijsaards blijkbaar verboden. Wat was het dan dat zoveel tegenstand opriep?

Het ging de bond niet simpelweg om spreiding van inkomen, kennis en macht. Hij wilde het zwaartepunt van het vakbondswerk verleggen naar het bedrijfsniveau, een plaats waar een zichzelf respecterende vakbond aanwezig dient te zijn, zou men zo zeggen, maar waar hij in ons land ontbreekt, mede vanwege de relatief grote overheidsbemoeyenis met de arbeidsverhoudingen. Daarmee riep hij niet alleen de werkgevers in het geweer, die niets van vakbonden in hun bedrijf moesten hebben, maar stuitte hij ook op verzet bij de vakcentrale, die de hiërarchie en de centrale oriëntatie van het toenmalige overlegmodel wilde handhaven, en bij de pvdA, die weliswaar overeenkomstig de gedachten van Nieuw Links 'zeggenschap voor alle geledingen op alle niveaus' propageerde maar op het punt van de arbeidsvoorwaardenvorming toch het primaat van de politiek verkoos boven dat van de werkvloer. Met een botsing tussen radicalen en reformisten had het incident over *Fijn is Anders* dus niets te maken. De discussie ging over de aloude kwestie van de afbakening van de domeinen tussen de twee vleugels van de arbeidersbeweging. Misschien wel zonder het zelf te weten speelden ze een rol die hun door de geschiedenis was voorgeschreven.

Het was misschien tevens de laatste discussie van die aard binnen de arbeidersbeweging. Dit begrip is inmiddels verouderd. De belangrijkste reden daarvoor is het teruggelopen aandeel van handarbeiders in de beroepsbevolking en in het ledenbestand van de vakbeweging. De vakbondsvleugel van de arbeidersbeweging werd gevormd door bonden van handarbeiders (hetgeen niet uitsluit dat op individuele basis sommige leden daar anders over dachten terwijl leden van de beambtenbonden en de bonden van overheidspersoneel heel wel overtuigde sociaal-de-

mocraten konden zijn). De ontzuiling vormt een tweede reden, in het bijzonder de fusie tussen NVV en NKV waaruit de FNV is ontstaan. Overigens zijn de erfgenamen van de arbeidersbeweging nog steeds terug te vinden: het betreft die FNV-bonden die achter hun naam het toevoegsel FNV hebben op de plaats waar vroeger NVV of NKV stond, als aanduiding van de zuil waartoe men zich rekende. Dezelfde FNV-bonden zijn overigens ook erfgenamen van de katholieke arbeidersbeweging. Hoewel de NVV-bonden in de jaren vijftig bedrijfsbonden werden, dat wil zeggen dat ze álle werknemers ongeacht hun functie en niveau in één bond trachtten te organiseren, is in de samenstelling van het ledenbestand nog steeds het oude karakter van handarbeidersbond terug te vinden. Elders in de landen die tot het Duitse model behoren is het onderscheid tussen handarbeiders (blauwe boorden) en beambten (witte boorden) veel sterker gehandhaafd. Maar ook daar heeft zich de verschuiving in getalsverhoudingen ten nadele van de handarbeiders voorgedaan, met vergelijkbare consequenties voor de politieke oriëntatie van de vakbeweging en voor het electoraat van de sociaal-democraten. Maar het einde van de arbeidersbeweging was niet alleen het gevolg van ontwikkelingen in de vakbeweging. Een derde reden heeft te maken met ontwikkelingen in de PvdA waarop we later nog terugkomen.

4 Nederlandse eigenaardigheden

De overheid weet het beter

Dat in de loop der geschiedenis een situatie is ontstaan waarin een groot aantal landen hetzelfde model van arbeidsverhoudingen toepast, wijst erop dat landen de neiging hebben om succesvol gebleken institutionele arrangementen van elkaar over te nemen. Gedurende lange tijd heeft Nederland eigenlijk niets anders gedaan dan dát. Het was een echte volger. In de jaren dertig kwam daarin verandering. De overeenkomsten die in die periode elders in de landen van het Duitse model de scheiding tussen

politiek en arbeidsverhoudingen bevestigden, werden hier niet nagevolgd. Integendeel, in 1937 kreeg de overheid een stevige greep op de arbeidsverhoudingen door de wet op het algemeen verbindend en onverbindend verklaren van bepalingen van de cao. In de jaren van ontreddeering onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog werd in vrijwel alle landen een geleide loonpolitiek gevoerd. Daarmee liep ons land weer even in de pas. Maar in de andere landen werd deze politiek weer afgeschaft zodra de ergste nood voorbij was, terwijl ze daarentegen in Nederland nog geruime tijd werd gehandhaafd. De spanningen die daardoor werden opgehoopt ontladden zich in de loonexplosie van 1963-'64. Daardoor kwam een loon- en prijsstijging op gang waarvan ons land pas begin jaren tachtig zou worden bevrijd.

In de jaren zeventig, toen ook andere landen de gevolgen van de eerste oliecrisis met behulp van loonmaatregelen trachtten tegen te gaan, liep Nederland weer even in de pas. Pas na de totstandkoming in november 1982 van het Akkoord van Wassenaar ontstond in ons land een situatie die enigszins vergelijkbaar is met die in de jaren dertig in de overige landen. In dit akkoord spraken de centrale organisaties van werkgevers en werknemers zich uit voor vrije en gedecentraliseerde onderhandelingen. In feite was het ook een geslaagde poging om de overheid buiten de deur te houden. In ruil daarvoor kreeg de overheid wat ze vóór alles hebben wilde maar met eigen maatregelen nooit kon waarmaken: een gematigde loonontwikkeling. Toch blijft ze tot op de dag van vandaag proberen de arbeidsverhoudingen te sturen; deels indirect, via het arbeidsvoorwaardenbeleid voor ambtenaren en werknemers in de collectieve sector en de voorwaardelijke koppeling van de uitkeringen aan de loonontwikkeling, deels door te dreigen met de onverbindendverklaring van een haar onwelgevallige cao. Hoewel de Nederlandse arbeidsverhoudingen voldoen aan de belangrijkste kenmerken van het Duitse model, neemt ons land wat de houding van de overheid betreft een unieke en eigenzinnige plaats in.

De redenen daarvoor kwamen we al tegen in paragraaf 2, waar de beïnvloeding over en weer van industriële, politieke en

institutionele ontwikkeling ter sprake kwam. De Nederlandse industrialisatiegraad kwam pas na 1945 op het niveau van de omringende landen. De industriële arbeidersbeweging kreeg daarom ook pas laat een met de overige landen vergelijkbare invloed. Dat geldt zowel voor de sociaal-democratie als voor de vakbeweging. Anders dan in de overige landen met het Duitse stelsel hadden de bonden geen machtspositie verworven vóórdat de sociaal-democraten tot de regeringsmacht doordrongen. Dat gebeurde min of meer tegelijkertijd in de periode van industrialisering na de Tweede Wereldoorlog. De Nederlandse bonden hadden daarom minder dan hun collega's een zelfstandig verworven positie te beschermen en waren daarentegen sterker geneigd een sociaal-democratische bemoeienis met de arbeidsverhoudingen te aanvaarden. Maar ze hebben daar wel een prijs voor betaald: werkend in de beschutting van de overheid, met veel meer invloed op centraal niveau dan in de bedrijven, hebben ze verzuimd een met die van hun collega's vergelijkbare machtspositie op te bouwen.

Het vage gezicht van de vakbeweging

Tot ver in de jaren zestig waren vrije loononderhandelingen in het NVV min of meer taboe. Maar ook daarna bleef de houding van de gehele vakbeweging jegens overheidsbemoeienis met de arbeidsverhoudingen in vergelijking met andere landen zeer tolerant. Ze heeft er zelfs lange tijd aan meegewerkt, ongetwijfeld omdat ze dacht daarmee de kortste route naar de verzorgingsstaat te volgen. Maar daarbij zaagde ze wel aan de poten van haar eigen stoel.

Bestaande vakbonden moeten op potentiële concurrenten bedacht zijn. In de jaren zeventig moesten tal van NVV-bonden zich aan de linkerflank actiegroepen van het lijf houden die een syndicalisme naar voorbeeld van het Franse model voorstonden (daartoe mede geïnspireerd door het activisme van Nieuw Links). In diezelfde periode waren de handen van de bestaande bonden gebonden door looningrepen van de overheid die op de

loonontwikkeling zelf geen effect hadden maar wel deze actiegroepen de wind in de zeilen gaven.

Sinds enige jaren ondervinden de bestaande bonden in de gezondheidssector concurrentie van een nieuwe bond van verpleegkundigen, die naar Brits model uitsluitend de belangen van de eigen beroepsgroep op het oog heeft. De verpleegkundigen worden daarin aangemoedigd door hun werkgevers én door het voorbeeld van de beroepsgroep van specialisten. Een van de oorzaken daarvan is weer dat de overheid door middel van haar arbeidsvoorwaardenbeleid voor werknemers in de collectieve sector nog steeds probeert om de arbeidsverhoudingen te sturen. Ook daarmee roept ze concurrentie op voor de bestaande bonden. Maar, zou men kunnen tegenwerpen, heeft de overheid dan niet het recht en misschien zelfs de plicht om in te grijpen als de ontwikkeling uit de hand loopt? Het antwoord kan mijns inziens niet anders luiden dan: 'ja, op voorwaarde dat háár beleid effectiever blijkt te zijn dan dat van bonden en werkgevers.' Maar in de praktijk blijkt die eis te hoog gegrepen.

Afgezien van het feit dat vakbonden zich concurrenten van het lijf moeten houden, moeten ze hun nut ook in de ogen van hun (potentiële) leden kunnen bewijzen. De cao is al zó lang het bekendste en tevens het belangrijkste produkt van het vakbondswerk dat we geneigd zijn te denken dat dit altijd zo is geweest. Echter, vóór de ontwikkeling van de verzorgingsstaat namen andere vormen van dienstverlening zoals uitkeringen bij huwelijk, ziekte en overlijden, bijdragen in studiekosten, vakanties voor kinderen en hulp bij de oplossing van individuele problemen, onder meer door de verschaffing van rechtskundige bijstand, een veel grotere plaats in het vakbondswerk in dan tegenwoordig. Deze diensten waren echte ledenbinders. Veel hiervan is in de loop der tijd 'weggeconcurrerd' door de verzorgingsstaat, dan wel overbodig geworden door de stijging van de welvaart. In plaats daarvan werd de cao uitgebreid, verwierf de vakbeweging invloed op het inkomensbeleid van de overheid en kreeg ze ook een taak bij de uitvoering van de publieke werk-

nemersverzekeringen. Overheidsbeleid en vakbondsbeleid gingen daardoor steeds meer één pakket vormen waarbinnen de eigen bijdrage van de vakbeweging voor de leden nauwelijks meer zichtbaar viel te maken. En voor zover die bijdrage nog zichtbaar is, zoals bij de cao, is er geen directe band tussen kosten en profijt van het lidmaatschap zoals die in het vroegere pakket dienstverlening wél bestond. De Nederlandse vakbeweging is in vergelijking tot die in andere landen hierin zeer ver gegaan. Op zoek naar de verzorgingsstaat heeft ze verzuimd zichzelf te profileren, hetgeen de belangrijkste verklaring vormt voor de relatief lage organisatiegraad in ons land.

Nu de verzorgingsstaat wordt afgebroken is ze te zwak om deze echt te verdedigen. Wrang genoeg biedt juist deze afbraak haar een kans op herstel. De invoering van een ministelsel van sociale zekerheid geeft haar (letterlijk ongedachte) mogelijkheden zich opnieuw te profileren. Minister De Vries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid moet dat hebben overwogen toen hij zich afvroeg: 'Moet eerst de organisatiegraad omhoog voordat de bonden zelf meer kunnen regelen of moeten de bonden zelf meer kunnen regelen om de organisatiegraad omhoog te krijgen?' En hij gaf het antwoord er meteen bij: 'Ik neig naar het laatste.'¹⁵ Cynisch is het wel, en de idealistische vakbeweging die uit liefde voor de verzorgingsstaat vergat om haar eigen machtspositie zeker te stellen, komt niet onsympathiek over. Maar in de échte wereld zijn arbeidsverhoudingen wel degelijk machtsverhoudingen. Elders in de landen die het Duitse model toepassen hebben de bonden daarvoor meer oog gehad. Voor de eigenlijke functie van de vakbeweging, belangenbehartiger voor haar leden, is dat inzicht onmisbaar.

Nieuw Links en de arbeidersbeweging

Toen het oude partij-establishment aan het einde van de jaren zestig door Nieuw Links van zijn stoel werd gestoten, werd daarmee op het niveau van kaderleden tevens de personele unie

verbroken die tussen vakbonden in de marktsector en de partijorganisatie van oudsher had bestaan. Daarmee verloren deze bonden hun belangrijkste kanaal naar de politieke macht en verloor de partij een aantal actieve ledenwerwers en propagandisten. De afstand werd verder vergroot toen de botsing over *Fijn is Anders* duidelijk maakte dat een bond die ten koste van het bestaande overlegmodel en zonder zich te willen onderwerpen aan het primaat van de politiek zijn wervingskracht wilde verbeteren door het vakbondswerk 'dichter bij de mensen' te brengen, niet op steun van de door Nieuw Links gedomineerde PvdA hoefde te rekenen. Electorale consequenties had dit niet onmiddellijk, omdat de partij het verlies van de binding met de traditionele achterban aanvankelijk kon compenseren doordat zij met het 'verzorgingsstaat-socialisme' een nieuwe aanhang kon aanboren van ambtenaren, werknemers in de kwartaire sector en uitkeringstrekkers. Maar zodra de verzorgingsstaat in de financiële problemen kwam, was ook dit electoraat verloren. Zo heeft de PvdA zich in de loop van twintig jaar van al haar bindingen ontdaan en zit ze zonder maatschappelijke machtsbasis. Dat valt niet te herstellen met een nieuw partijprogramma. Ook het mooiste programma verschaft nog geen politieke macht. De partij zal het moeten aandurven om opnieuw bindingen aan te gaan, niet op de oude manier in een personele unie met een deel van de vakbeweging, maar wel door ernaar te streven dat haar partijkader een afspiegeling vormt van de verschillende werknemersgroeperingen in markt- en collectieve sector. Daarbij moet ze oppassen niet op de stoel van de vakbeweging te gaan zitten, noch een tegenstander van werkgevers te worden. Het oude onderscheid tussen industriële actie als taak van de bonden en politieke actie als taak van de partij is onder moderne omstandigheden nog even waardevol als destijds.

5 *En de toekomst?*

Voor de tweesprong

De samenleving staat voor een tweesprong. Er is geen wetmatigheid op grond waarvan er één ontwikkelingsrichting uit zal springen als de enig mogelijke. Alles hangt af van de beslissingen die nu worden genomen. Het is nuttig daarbij te bedenken hoe weinig men zich in de begindagen van de arbeidersbeweging bewust was van het type samenleving dat men bezig was te organiseren. Maar men had een doel en ging aan de slag. Het resultaat was een leerproces waarbij uiteindelijk het probleem van materiële schaarste werd opgelost door de schepping van de optimale institutionele omgeving van de efficiënte firma. Dat stond nooit als doelstelling in de partijprogramma's maar het was alleszins de moeite waard. De opdracht is nu om, met behoud van de eerder verworven inzichten, in een zelfde proces de schaarste aan kwaliteit de baas te worden.

Het kernprodukt van de sociaal-democratie

In deze nieuwe opdracht zit niets op grond waarvan de sociaal-democratie haar oude kerntaak zou moeten opgeven: de concentratie op de oplossing van arbeidsvraagstukken. Hoe de nieuwe samenleving er ook zal uitzien, er zullen altijd werknemers zijn die individueel weinig hebben in te brengen tegenover de hooggeorganiseerde bedrijven aan de vraagkant van de arbeidsmarkt. Die behoeven een bondgenoot op politiek niveau. Van de lessen die opkomst, bloei en einde van de arbeidersbeweging hebben geleerd, weten we dat bij het doel van zo'n bondgenootschap niet aan zo iets als een klassenstrijd moet worden gedacht. Die is niet alleen niet gevoerd, zo dat al mogelijk zou zijn geweest, ze zou de belangen van werknemers ook minder hebben gediend dan dat wat de sociaal-democratie in plaats daarvan deed: de belangen van werknemers en werkgevers onder één noemer te brengen in een samenlevingsontwerp

waarin kleine conflicten niet waren uitgesloten, maar dat in hoofdzaak toch op pacificatie was gericht.

Buiten de sociaal-democratie is er geen politieke stroming die zich met een dergelijk op arbeidsvraagstukken en pacificatie van de arbeidsverhoudingen gericht programma tot de kiezers kan richten en daarmee een gevoel van herkenning kan oproepen. Het vasthouden aan die kern biedt meer perspectief aan de samenleving én aan de sociaal-democratie zelf dan een partijprogramma met een ongericht mengsel van liberale en ecologische doelstellingen zou doen. Daarnaast is het dringend noodzakelijk dat de sociaal-democraten zich realiseren dat het einde van de arbeidersbeweging betekent dat ze geen vaste machtsbasis in de samenleving meer hebben. Met alleen een partijprogramma, hoe weloverwogen dat ook zou zijn samengesteld, komen ze niet ver. Daarom zullen ze veel moeten investeren in hun betrekkingen met die maatschappelijke groeperingen die zich op een ander niveau dan dat van de politiek met dezelfde vraagstukken moeten bezighouden: de vakbeweging én de ondernemers. Men hoeft de tweede groep niet als vijand te hebben om de eerste zijn bondgenoot te kunnen noemen.

In de omgang met die twee moeten de sociaal-democraten iets willen prijsgeven van het primaat van de politiek. Het terrein van de arbeidsverhoudingen is in de eerste plaats het terrein van werkgevers en werknemers. Overheidsbeleid op dat terrein kan slechts effectief zijn als de instemming en de medewerking van de betrokkenen ervoor is verkregen. Maar als dat laatste zich voordoet rijst de vraag of het dan maar niet beter ook aan henzelf kan worden overgelaten. De vraag of de sociaal-democraten dat kunnen opbrengen is van grote betekenis voor de toekomst van de vakbeweging. In zekere zin is die toekomst verzekerd; er zullen altijd mondige werknemers zijn die niet alles wensen te slikken wat hun werkgever voor ze bedenkt en die over voldoende organisatorische kennis beschikken om daar dan een collectief antwoord op te geven. Maar zoals uit de vergelijking van de drie modellen van arbeidsverhoudingen bleek, er zijn verschillende

soorten van vakbeweging denkbaar die we niet allemaal even mooi hoeven te vinden. Ook al bestaan er blijkens de verhoren van de Commissie Buurmeijer verschillende opvattingen over wat onder een ‘verantwoordelijke’ vakbeweging moet worden verstaan, men zou eventuele kritiek op het doen en laten van de bonden toch iets zorgvuldiger moeten afwegen tegen de vraag wat men in het leven roept als men het bestaan van de huidige vakbeweging onmogelijk maakt.

Als door een terugkeer naar het kernthema van de arbeidsvraagstukken en een afzweren van de hautaine houding jegens potentiële bondgenoten de sociaal-democratie weer terug is van weggeweest, zal voor de hele samenleving de huidige onzekerheid in elk geval een béétje zijn gereduceerd.

Noten

1 – M.J. Piore & Ch.F. Sabel, *The Second Industrial Divide, Possibilities for Prosperity*, Basic Books, New York 1984.

2 – CPB, *Scanning the Future, A long term scenario study of the world-economy 1990-2015* en *Nederland in Drievoud, Een scenariostudie van de Nederlandse economie 1990-2015*, Den Haag 1992.

3 – In het rapport *De FNV over 14 jaar, Aandachts- en discussiepunten*. Voortgangsrapportage van de projectgroep ‘De veranderende samenleving en de plaats van de vakbeweging daarin’, augustus 1986.

4 – Wie in dit beeld ontbreekt is de alleenverdienende, full-time uitgeschakelde, oudere en matig opgeleide man, toen meer dan een kwart van het ledenbestand.

5 – *FNV-barometer*, een halfjaarlijks attitude-onderzoek uitgevoerd door de Universiteit van Amsterdam.

6 – Voor een gedetailleerde beschrijving van deze modellen zij verwezen naar Hans Slomp, *Labor Relations in Europe, A History of Issues and Developments*, Westport, Conn., 1990.

7 – Zie daarover onder anderen David Marquand, *The Unprincipled Society, New Demands and Old Politics*, Londen 1988.

8 – Het begrip ‘taylorisme’ slaat eerder op een in de praktijk

gegroeid organisatiemodel dan op de organisatieprincipes die door Frederick Winslow Taylor in 1911 werden uitgewerkt in een preadvies voor de American Society of Mechanical Engineers onder de titel *Principles of Scientific Management*. Wat de praktijk van deze principes overnam was wat de chefs goed uit kwam; wat de praktijk oversloeg was wat de werknemers ten goede zou zijn gekomen. Zie voor een poging tot 'rehabilitatie' van Taylor: M.G. Ydo, *Taylor. Over het karakter van chefs en ondergeschikten*, Alphen a/d Rijn 1955.

9 – De invloed van Ford was groot. Daarom wordt naast taylorisme ook wel het begrip 'fordisme' gebruikt ter aanduiding van het hier besproken industriële stelsel. Zie bij voorbeeld het zeer recente proefschrift van Ben Dankbaar, *Economic Crisis and Institutional Change, The crisis of Fordism from the perspective of the automobile industry*, Maastricht 1993. Ook in dit geval dekt de vlag de lading niet. De bijdrage van Ford aan de ontwikkeling van het industriële organisatiemodel is tegelijkertijd meer spectaculair en veel beperkter dan die van Taylor: hij was de eerste die het principe van zeer kortcyclische herhaalbaarheid in praktijk bracht, waarbij de lopende band het werktempo van de werknemers bepaalde en de vraag-en-aanbodsverhoudingen op de arbeidsmarkt hun loon. Ook was Ford de eerste die op grote schaal gebruik maakte van gespecialiseerde werktuigen. De uittuiting van werknemers en hun degradatie tot verlengstuk van de machine, die in vakbondskringen als gevolg van de ideeën van Taylor werden gevreesd (zie het verslag van het NVV-congres van 1918 en het hiervoor genoemde boek van Ydo), werden door Ford in de jaren twintig in de praktijk gebracht.

10 – Zie voor deze uitdrukking en een korte en heldere uitleg van de op efficiency gerichte organisatieprincipes: P.T. Bolwijn & T. Kumpe, *Marktgericht ondernemen, Management van continuïteit en vernieuwing*, Assen 1991.

11 – De totale organisatiegraad wordt berekend door het aantal vakbondsleden in alle sectoren van de economie te delen door de totale beroepsbevolking. De uitkomst van die berekening hangt mede af van de gehanteerde definitie van de beroepsbevolking.

De daling van de organisatiegraad in ons land wordt voor een deel niet veroorzaakt door ledenverlies, maar door een aantal wijzigingen in de definitie van de beroepsbevolking door het CBS. In het bijzonder betreft dit de uitbreiding van dit begrip in 1987 tot deeltijdwerkers met een werkweek van minder dan 20 uur. Al naar gelang deze groep wel of niet in de definitie is begrepen, kan men de organisatiegraad voor dat jaar op 29 dan wel op 24 procent stellen, de huidige op 30, respectievelijk 25 procent. Dit verschil tikt dus nogal aan, mede als gevolg van de relatieve groei van deeltijdwerk in de loop van de jaren tachtig en het feit dat de organisatiegraad onder deeltijdwerkers (circa 10 procent) ruim onder het gemiddelde ligt. Al met al bieden de CBS-cijfers geen zuiver beeld van de ontwikkeling van de organisatiegraad voor de periode 1979-heden.

12 – Zie voor een uitvoeriger analyse van de in- en uitstroom van de bonden in de industrie naar oorzaak en gevolgen: P.J. Vos, 'Vakbond in een "Doe-het-zelf samenleving"' in: *Arbeidsmarkt op Drift*, Amsterdam 1986.

13 – Zie daarover W. Breedveld, 'Joop den Uyl. Een strijder uit de politieke arena', in: *Socialisme & Democratie*, nr. 2, 1993, blz. 56.

14 – In: F. Nypels en K. Tamboer, *Wim Kok, 15 jaar vakbeweging*, Amsterdam 1985.

15 – Dr. B. de Vries, 'De betekenis van de overlegeconomie', in: *De toekomst van de overlegeconomie*, N.A. Hofstra & P.W.M. Nobbelen (red.), Assen 1993.

Henri Polak (1868-1943)

De in 1868 op de Amsterdamse Botermarkt (thans Rembrandtplein) geboren socialist Henri Polak was in veel opzichten een figuur van unieke betekenis. In 1890 trad hij op 22-jarige leeftijd toe tot de Sociaal-Democratische Bond (SDB) van Ferdinand Domela Nieuwenhuis en legde daarmee de basis voor zijn loopbaan als arbeidersleider. Dat Polak uiteindelijk een van Nederlands meest vooraanstaande vakbondsbestuurders zou worden, was op het moment van zijn bekering tot het marxistische socialisme een allesbehalve vanzelfsprekende zaak. Door zijn sociale achtergrond en opvoeding leek hij eerder voorbestemd om juwelier of diamanthandelaar te worden dan arbeidersleider. Zijn vader Mozes Polak was van origine diamantslijper. In het begin van de jaren zeventig, de zogenaamde Kaapse tijd, toen door de toevoer van ongekend grote hoeveelheden ruwe diamant uit Zuid-Afrika in de Amsterdamse diamantnijverheid extreem hoge lonen werden betaald, had deze zich opgewerkt tot een in goede welstand verkerende zelfstandig juwelier. Polaks grootvader van moederszijde, Henri Smit, die op Henri's opvoeding een grote invloed uitoefende, was een antiquaar van een zekere standing en genoot in de burgermaatschappij ook als schermkampioen een uitstekende reputatie.

Nadat Henri Polak zeven jaar lang voortreffelijk onderwijs had genoten op een bijzondere joodse lagere school, deed zijn vader hem op dertienjarige leeftijd in de leer bij een diamantsnijder. Daardoor leek voor hem een goed inkomen als ambachtsman verzekerd en kon hij bovendien de voor een toekomstig juwelier noodzakelijke vakkennis opdoen. In 1886 of 1887 vertrok Henri plotseling naar Londen, waarschijnlijk in de hoop een Engelse café-chantantzangeres voor zich te winnen. Tot

1890 werkte hij daar als diamantsnijder. Hij leerde er goed Engels, ontmoette in zijn kosthuis Emily Nijkerk met wie hij in 1888 in Amsterdam trouwde en kreeg door bij een zeepkistredenaar in Victoria Park het *Communistisch Manifest* te kopen zijn eerste socialistische impuls. De herhaaldelijk verkondigde mening dat Polak in de Britse hoofdstad een studie maakte van het vakbondswezen, verwees hijzelf al tijdens zijn leven naar het rijk der fabelen.

Hoewel Polak later schreef dat hij door de lectuur van het *Communistisch Manifest* binnen enkele uren van een onbewust werkman tot een klassebewust socialist was bekeerd, lijkt toch voor zijn socialistische vorming van groter belang het feit dat hij na zijn definitieve terugkeer uit Londen kon gaan werken op het snijders- en kloversatelier van juwelier Andries van Wezel. Als collega's trof Polak daar onder anderen Herman Kuijper en A. S. (Dolf) de Levita. Van Wezel, op dat moment Amsterdams meest vooraanstaand juwelier, was een progressief man met een grote culturele belangstelling. Hij en zijn oppersnijder Bram Loopuit behoorden tot de intieme vriendenkring van de *Nieuwe Gids*-redacteur jonkheer Frank van der Goes. Al spoedig werd Van der Goes zo iets als een geestelijk mentor van Henri Polak, Dolf de Levita, Bram Loopuits jongste broer de diamantslijper Jos en in mindere mate van Herman Kuijper. Hij stimuleerde hun belangstelling voor kunst en wetenschap, maakte ze wegwijs in de ideeënwereld van Karl Marx en overtuigde hen van de noodzaak voor socialisten om via zogenoemde parlementaire actie hun machtsbasis te vergroten. Door hun vriendschap met Van der Goes raakten ze onvermijdelijk betrokken in diens zo persoonlijk gekleurde controverse met Domela Nieuwenhuis.

De periode van 1890 tot 1894 was voor Polak een leertijd waarin hij voor zijn latere loopbaan belangrijke ervaring opdeed op het gebied van de journalistiek, de politiek en de vakorganisatie. Begin 1893 werd hij gekozen tot secretaris van de Sociaal Democratische Bond (SDB), maar al na enige maanden zetten de revolutionairgezinden in de partij, die geen heil zagen in parlementaire actie, hem aan de kant. Zodoende kon hij de partij in

augustus van dat jaar niet vertegenwoordigen op het congres van de Socialistische Internationale te Zürich, wat oorspronkelijk wel de bedoeling was.

Samen met de De Levita, Jos Loopuit en Kuijper gaf Polak in 1892 een nieuw elan aan de Nederlandsche Diamantbewerkers Vereeniging (NDV), die sinds enige jaren eigenlijk nog alleen maar op papier bestond. Weliswaar bleef het aantal leden van deze vakbond uiterst beperkt, maar via het onder anderen door Polak geredigeerde tweewekelijkse orgaan *De diamantbewerker* had de NDV zoveel invloed op de overwegend joodse diamantbewerkers, dat dezen in november 1894 massaal gehoor gaven aan de oproep van hun bestuurders om zich aan te sluiten bij de op dat moment stakende christen-slijpers.

Nieuwe journalistieke ervaring deed Polak op, toen hij in september 1893 in de redactie van het weekblad *De Nieuwe Tijd* zitting nam naast Pieter Jelles Troelstra en Van der Goes. Hij bracht toen een verbinding tot stand tussen dit weekblad en diverse Engelse socialistische bladen, zoals *Hyndmans Justice*, waarvan hij een min of meer vaste medewerker werd. Met Troelstra, die al in november 1893 uit de redactie van *De Nieuwe Tijd* was gestapt, kreeg Polak hooglopende ruzie, onder meer wegens diens opportunistisch gedrag inzake het zogenaamde Panama-schandaal, de vermeende corruptie in de SDB. Toen Polaks vriend De Levita op het kerstcongres van de SDB in Groningen de beschuldiging van corruptie lanceerde, hield Troelstra zijn mond terwijl hij beloofd had De Levita te zullen bijvalen. Slechts met de allergrootste moeite slaagde ruim een halfjaar later Van der Goes erin een formele verzoening tussen Polak en Troelstra tot stand te brengen. Daardoor konden zij beiden meewerken aan de oprichting in augustus 1894 van een nieuwe partij: de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Doordat op het Groninger congres de meerderheid van de SDB-afgevaardigden zich had uitgesproken tegen parlementaire actie en dus het deelnemen aan verkiezingen, begrepen de voorstanders van deze vorm van politiek bedrijven, dat samengaan met deze zich revolutionair noemende antiparlementairen in één partij niet langer mogelijk was.

Op het moment dat de SDAP werd opgericht, kon Polak, wiens werkelijke ambitie meer uitging naar de journalistiek en de politiek dan naar de vakbeweging, niet vermoeden dat hij een paar maanden later tot voorzitter zou worden benoemd van een nieuwe vakbond, die meteen de grootste van Nederland werd, en dat hij bovendien die functie ruim 45 jaar lang zou vervullen. De onmiddellijk na de novemberstaking opgerichte Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond (ANDB) werd Polaks opus magnum, waar hij zich soms meer met handen en voeten aan gebonden, dan met hart en ziel mee verbonden voelde. Dat de ANDB uiteindelijk een modelvakbond werd, is in hoofdzaak te danken aan Polaks bijzondere bekwaamheden. Zeker: de diamantbewerkers konden door hun relatief hoge lonen een flinke vakbondscontributie betalen, nodig voor onder meer het bezoldigen van vrijgestelde bestuurders, het uitgeven van een behoorlijk, wekelijks verschijnend vakorgaan en het vormen van een weerstandskas ter financiering van langdurige en omvangrijke stakingen en uitsluitingen. De omstandigheid dat de hele Nederlandse diamantindustrie zich in Amsterdam bevond, vergemakkelijkte bovendien het contact van het bondsbestuur met de leden. Even zoveel factoren werkten echter ook in het nadeel van de ANDB. Zo bestonden er onder de Amsterdamse diamantbewerkers aanvankelijk talloze moeilijk te overbruggen tegenstellingen van sociaal-economische, politieke en godsdienstige aard. Verder ondervond de ANDB veel hinder van het feit dat juweliers die de Amsterdame lonen te hoog vonden, gemakkelijk hun industrie geheel of gedeeltelijk naar het buitenland konden verplaatsen. Polak en in het begin ook Kuijper getroostten zich daarom veel moeite om in de buitenlandse industrie centra diamantbewerdersbonden te creëren, die in overleg met de ANDB konden zorgen voor arbeidsvoorwaarden, gelijkwaardig aan die welke in Amsterdam golden. Belangrijke stappen in die richting waren de benoeming in 1897 van Polak tot internationaal secretaris van de diamantbewerdersbonden en de vorming in 1903 van het Wereldverbond van Diamantbewerders (Universal Alliance of Diamond Workers), die Polak tot 1940 als voorzitter leidde.

Gebrek aan ervaring en kennis maakte dat Polak en zijn medebestuurders aanvankelijk al improviserend moesten ontdekken welke tactiek voor hun vakbond de meest geschikte was en hoe zij die bond het best konden inrichten. Pas een jaar na de oprichting van de ANDB begon Polak zijn in de praktijk opgedane ervaring door studie van het Engelse vakbondswezen theoretisch te funderen. Wel probeerde hij al meteen met behulp van zijn bond de volgende twee doelen te realiseren: 1. verhoging van de welvaart van de diamantbewerkers; 2. hen te ontwikkelen tot klassebewuste socialistische arbeiders met belangstelling voor culturele zaken. Beide doelen waren echter niet zo makkelijk met elkaar te verenigen. Zo bracht de aard van de diamanteconomie met zich mee dat de bond ter wille van de welvaart van zijn leden via een leerlingenregeling het arbeidsaanbod drastisch verminderde. Door het closed shop-systeem kwamen de Amsterdamse diamantbewerkers echter wel in een ten opzichte van andere arbeiders bevoorrechte positie te verkeren. Type-rend voor Polaks pragmatisch socialisme was dat hij enerzijds alles deed om de bondsleden een hoger loon en meer vrije tijd te bezorgen, maar tegelijk ook ruimschoots aandacht besteedde aan het tweede, meer ideële deel van zijn hervormingsprogramma. Praktische lessen in socialistische solidariteit gaf hij door de bondsleden op te wekken om stakende of uitgesloten arbeiders in andere branches financieel zoveel mogelijk te steunen. Uitgaande van de gedachte dat de mens niet bij brood alleen zal leven en dat kennis macht is, probeerde hij de diamantbewerkers te beschaven, dat wil zeggen goede manieren bij te brengen, en tevens hun belangstelling voor kunst en wetenschap te wekken: via artikelen in het ANDB *Weekblad* of het maandblad *Het Jonge Leven*, door het houden van lezingen en cursussen over voor een vakbondsbestuurder toch wel ongebruikelijke onderwerpen als William Morris, Richard Wagner, moderne muziek en revolutionaire poëzie; door Nederlands belangrijkste architect H.P. Berlage een fraai bondsgebouw te laten ontwerpen, door in dat gebouw een ruim gesorteerde boekerij in te richten, enzovoorts.

Polaks propaganda voor het socialisme binnen de ANDB bleef

echter enigszins verhuuld zolang deze ter wille van de eenheid van de diamantbewerkers in naam neutraal moest zijn (dat was tot 1902). Daarna betrok hij de diamantbewerkers ook actief in de politieke strijd der socialisten.

Tot 1898 nam de opbouw van de ANDB en van buitenlandse diamantbewerkersbonden, zoals de Antwerpse Diamantbewerkers Bond (ADB), Polak zozeer in beslag dat hij niet veel tijd overhield voor andere zaken. Wel vertegenwoordigde hij de SDAP in 1896 op het Londense Congres van de Internationale, werd hij in dat jaar als een van de weinige buitenlanders lid van de Fabian Society en schreef hij bij de dood van William Morris een necrologie die getuigde van een opmerkelijke kennis van diens omvangrijke oeuvre.

Naast zijn arbeid voor diamantbewerkers in binnen- en buitenland ontplooidde Polak vanaf 1898 als socialist in vele andere functies een grote activiteit. In 1898 trad hij toe tot het partijbestuur van de SDAP en opperde in een brochure *Federatie van vakverenigingen*, naar analogie van de gelijknamige publikatie van P.J. King en Robert Blatchford in Engeland, voor het eerst een plan om te komen tot een moderne vakbondscentrale. Deze zou meer praktisch nut opleveren, meende Polak, dan het zich in de richting van het syndicalisme ontwikkelende Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS). Kort hierop had hij een belangrijk aandeel in de oprichting van de Amsterdamsche Bestuurders Bond (ABB), het socialistische dagblad *Het Volk* en de coöperatie De Dageraad. Ondertussen vond hij nog tijd voor het vertalen uit het Engels van onder meer Robert Blatchfords *Merry England* en Sidney en Beatrice Webbs baanbrekende studie over de Britse vakbeweging *History of trade unionism*. Van 1900 tot 1905 presideerde Polak de SDAP. Doordat hij in 1902 zijn kandidatuur voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer aan de feitelijke partijleider Troelstra moest afstaan in het joodse diamantbewerkerskiesdistrict Amsterdam III, werd - zoals pas later bleek - Polak de mogelijkheid ontnomen zich tot een politicus van het eerste plan te ontwikkelen. De verkiezing datzelfde jaar tot eerste socialistische afgevaardigde in de Amsterdamse gemeenteraad beschouwde hij als een schrale troost.

Als vakbondsleider bewees Polak in 1902 en 1904 zijn absoluut meesterschap door na respectievelijk drie en vier maanden uitsluiting de ANDB een klinkende overwinning te bezorgen. De overwinning in 1904 had hij trouwens voor een groot deel te danken aan de goede contacten van zijn Londense vriend Jack Romyn met leidende figuren in het Syndicaat van ruwhandelaren zoals Sir Bernard Oppenheimer. Sindsdien zagen de Amsterdamse juweliërs meer heil in communicatie dan confrontatie met de ANDB. In 1905 achtte de tegelijk besluitvaardige en voorzichtige Polak eindelijk de tijd rijp om uitvoering te geven aan zijn oude plan: de oprichting van een centrale van moderne vakbonden. Op 1 januari 1906 begon deze onder de naam Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) met Polak als eerste voorzitter zijn werkzaamheden. In 1910 nam Polak zijn laatste belangrijke initiatief ten behoeve van de Nederlandse arbeidersklasse. Uit naam van de ANDB richtte hij toen in Amsterdam de Centrale Commissie van Arbeidersontwikkeling op (de voorloopster van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling) en werd haar eerste voorzitter.

Met zijn verkiezing in 1913 tot lid van de Eerste Kamer (Senaat) werd bij Polak in feite een proces van zich geleidelijk terugtrekken uit het centrum van de Nederlandse arbeidersbeweging voltooid. Zijn toenemende doofheid (voor een groot minnaar van muziek als Polak een hard gelag) en zijn introverte behoefte om zich terug te trekken in de stilte van de natuur, maakten dat hij in 1906 dankbaar Berlages aanbod aanvaardde om voor hem een huis te bouwen in het toen nog landelijke kunstenaarsdorp Laren. Ook werd gaandeweg duidelijk dat Polak weliswaar ruimschoots voldoende kennis bezat voor de grote politiek, maar niet over het voor een politicus even belangrijke vermogen om ter wille van de zaak te schipperen. Zijn persoonlijke charme en goedmoedigheid ten spijt, was Polak iemand van nogal steile principes, die met de nodige felheid zich af kon zetten tegen diegenen die het volgens hem niet bij het rechte eind hadden. Fel trok hij van leer tegen anarchisten en syndicalisten. In 1909 vervulde het besluit op een partijcongres om een aantal oppositio-

nele marxisten als lid van de SDAP te royeren hem met zoveel weezin, dat hij om niet langer met revisionistische partijgenoten samen te hoeven werken aftrad als voorzitter van het NVV.

Een revolutionair socialist was Polak overigens allesbehalve. Met de Nederlandse marxistische intellectuelen en kunstenaars verbond hem de liefde voor de cultuur en in het bijzonder voor William Morris. Evenals Morris projecteerde Polak zijn socialistische toekomstideaal terug naar het voorindustriële tijdperk. Met Morris gaf hij de kapitalistisch georganiseerde industrie de schuld van afbraak van natuur- en stedschoon en van milieuverontreiniging. Al in 1909 stelde hij de vraag: 'Moeten de klare rivieren bestemd worden tot afvoeriolen van het fabriekswater?' Als socialist vond Polak dat het schone en het goede voor het hele nageslacht moest worden behouden. Vandaar dat hij zowel het stede- en natuurschoon als de taal als monument opvatte waar geen tittel of jota aan mocht worden veranderd. Spellingsveranderingen waren hem een gruwel. In de jaren twintig werd Polak in Nederland een van de belangrijkste strijders voor het behoud van historische en natuurmonumenten. Ook zette hij zich in voor de bescherming van bedreigde diersoorten. Van zijn vele publikaties op deze gebieden maakte *Het kleine land en zijn groote schoonheid*, dat vele malen werd herdrukt, de meeste indruk.

Vanaf 1920 stond Polaks openbare activiteit meer en meer in het teken van de verdediging van hen die het meest aan hem te danken hadden en die op hun beurt zo'n belangrijke bijdrage hadden geleverd aan de emancipatie van de Nederlandse arbeiders: de Amsterdams-joodse diamantbewerkeren. In hun economisch bestaan werden zij bedreigd door de sinds de elektrificatie van het platteland niet meer te stuiten groei van de Belgische buitenindustrie, door de hardnekkige pogingen van Zuidafrikaanse nationalistien ter wille van arme blanken een inheemse diamantindustrie te vestigen en door de crisis van 1929. Weliswaar betekende de mede door Polaks weerbaarheid veroorzaakte val van de Zuidafrikaanse nationalistische regering in 1933 het voorlopige einde van de Zuidafrikaanse diamantindus-

trie, maar helaas kwam hierdoor geen werkelijk herstel van de Amsterdamse diamantnijverheid op gang. Integendeel: de verregaande protectie van de Duitse diamantindustrie door het nazi-bewind richtte de bedrijfstak in Nederland bijna geheel te gronde.

Polak, die in 1929 nog constateerde dat het politieke antisemitisme althans in Nederland niet meer bon ton was, maakte zich zodra de nazi's in Duitsland de macht overnamen geen enkele illusie over hun bedoeling met de joden. Hij begreep dat het leven van miljoenen joden, ook van de Amsterdamse, op het spel stond. In zijn vaste wekelijkse rubriek in *Het Volk*, de 'Kroniek', maar ook in de Senaat veroordeelde hij dan ook met de hem eigen felheid elk pacteren met nazi's in binnen- en buitenland en wees hij steeds weer op de bedreiging die de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) voor de hem zo dierbare democratie vormde. Hij drong dan ook aan op een verbod van deze partij. Sinds de socialistische conferentie in Stockholm in 1917 meende Polak weliswaar dat vestiging van vervolgd joden in Palestina zinvol was en wilde hij hier ook aan meewerken, maar een echte zionist werd hij toch nooit. Daarvoor voelde hij zich te zeer met Nederland verbonden. Bovendien beschouwde hij de moeilijkheden om te komen tot oprichting van een joodse staat als onoverkomelijk. Kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was zijn enige hoop gevestigd op een groot-scheepse reddingsactie van Europese joden vanuit Engeland en Amerika. In juli 1940 werd Polak gearresteerd. Na een verblijf van ruim een halfjaar in het Amsterdamse Huis van Bewaring, werd hij geïnterneerd in het huis van een NSB-arts in Wassenaar. Bij zijn onverwachte vrijlating in juli 1942 voelde Polak zich, zoals hij tegenover een vriend verklaarde, wel gebogen maar niet gebroken. Op 18 februari 1943 overleed hij aan een longontsteking in een Nederlands ziekenhuis, net op tijd om niet te worden gedeporteerd. Zijn vrouw Milly stierf in mei 1943 in het doorgangskamp Westerbork.

De verloren vaardigheden van de FNV

Zaterdagavond 30 januari 1993 schuift FNV-voorzitter Johan Stekelenburg aan tafel bij Paul Witteman. De smaakmaker van de Vara wil weten wat de reactie van de vakbeweging is op het eerder die week door de Tweede Kamer goedgekeurde kabinetsbesluit WAO-aanspraken van werknemers te beperken. Het antwoord luidt kort en bondig dat het WAO-gat moet worden gerepareerd en dat de werkgevers voor de kosten daarvan moeten opdraaien. Zij toonden zich immers de meest hartstochtelijke supporters van die onzalige plannen, die al anderhalf jaar in de lucht hadden gehangen. Boontje komt om zijn loontje. Als Witteman ad rem tegenwerpt of er dan niet minder geld in de bedrijven zal overschieten om de werkgelegenheid in stand te houden, komt er een onthutsende reactie uit Stekelenburgs mond: 'Dan zal de werkgelegenheid inderdaad wat zakken in de prioriteit.'

Terug van weggeweest, leek het. Ruim tien jaar geleden, begin jaren tachtig, woedde er binnen de Industriebond FNV een bikkelharde richtingenstrijd tussen voorzitter Arie Groenevelt en een groep spraakmakende bestuurders en medewerkers van de bond. Terwijl door de economische crisis in de industrie vele duizenden werknemers per maand hun baan verloren, hield de jonge garde vast aan het dogma dat de bond in de strijd tegen de werkloosheid het wapen van de loonstrijd niet mocht neerleggen. Groenevelt koos voor loonmatiging zonder harde garanties te eisen dat dit zou leiden tot meer werk. De oppositie, gegroepeerd rond de tandem Stekelenburg-Vreeman, bestreed die koerswijziging te vuur en te zwaard. Zij vonden dat de bond in ruil voor loon werk moest eisen. Groenevelt verdedigde het uitgangspunt dat dit geen automatisme is dat je kunt afdwingen.

Hij klampte zich, wat al te laat, vast aan het credo van de Duitse bondskanselier Helmut Schmidt: minder loon is meer winst is meer investeringen is meer werk. Dit hartverscheurende conflict heeft indertijd geleid tot een complete verlamming van het beleid van de Industriebond FNV, de toonaangevende bond in de marktsector, die geen antwoord had op de dramatische toename van de werkloosheid. Het heeft vele diepe wonden geslagen en het heeft de bond zijn vooraanstaande positie in het maatschappelijke krachtenveld gekost.

In feite kreeg Groenevelt toen een rekening gepresenteerd die hij niet had voorzien. Halverwege de jaren zestig had de metaalbedrijfsbond van het NVV, de ANMB, een groep jonge, ambitieuze sociologen binnengehaald om het vakbondsbeleid van een ideologische lading te voorzien. Welhaast ongehinderd leverde de denktank in de jaren zeventig munitie voor maatschappij-kritische nota's als *Fijn is Anders* en *Breien met een Rooie Draad*. De schok was groot. Vakbondsbeleid mocht niet langer alleen om de poen gaan, de hele samenleving moest in socialistische zin hervormd worden. Districtsbestuurders werden met toegankelijke teksten de barricaden opgestuurd, maar ze konden niet ontkomen aan het gevaar dat versimpeling al te gemakkelijk leidt tot ongenueanceerde kretologie. De Industriebond van Arie Groenevelt mocht dan wel uitgroeien tot de lieveling van links Nederland, binnen de wereld van de vakbeweging stuitte het nieuwe populisme op afgrijzen. De bond raakte geïsoleerd en alle hervormingsvoorstellen zakten weg in het drijfzand van het collectieve wantrouwen. Binnen de Verbondsraad van het NVV, later de Federatieraad van de FNV, werd niet meer zinnig gepraat over de werkelijke problemen van de vakbeweging. Men luisterde niet meer naar elkaar, iedereen verschanste zich in zijn eigen loopgraven. Een psychologisch bij-effect was dat de Industriebond sektarische trekken ging vertonen en allens meer ging lijken op een naar binnen gekeerde burcht. Toen Groenevelt, tijdens de recessie die het gevolg was van de tweede oliecrisis, het roer wilde omgooien, werd dat binnen zijn eigen kerk ervaren als verraad aan de bevlogen leerstellingen, die een

decennium lang zo hartstochtelijk beleden waren. De bond schudde op zijn grondvesten en dreigde zelfs te scheuren. Het heeft in de jaren daarna bloed, zweet en vooral veel tranen gekost om de trotse bond van zijn revolutionaire ballast te ontdoen. Treurige jaren waren dat, waarin interne zuiveringsacties meer tongen losmaakten dan de strijd tegen de werkloosheid.

Opnieuw vinden massa-ontslagen plaats in de Nederlandse industrie. Weer worden pleidooien voor loonmatiging stelselmatig verdacht gemaakt. En opnieuw verklaart Johan Stekelenburg, toch het gezicht van de Nederlandse vakbeweging, in het openbaar dat om het WAO-gat te repareren, dus om een materieel voordeel vast te houden, de strijd tegen de werkloosheid wel een tandje lager mag. Vakbondsleiders verwijten politici graag dat die regeren met de rug naar de samenleving. Is het langzamerhand niet zo dat vastgesteld mag worden dat de vakbeweging met de rug naar de toekomst opereert?

Waarvoor is eind negentiende eeuw de vakbeweging opgericht? Om bestaanszekerheid te bevechten. Honderd jaar geleden gold dat wie niet werkt niet zal eten. Wie ziek werd of te oud, wie een ongeluk kreeg in het bedrijf waar hij werkte, verspeelde zijn inkomen. Ging de werknemer dood, dan kwam er geen brood op de plank bij de nabestaanden. Arbeiders waren volkomen overgeleverd aan de willekeur van hun bazen, die, als het ze uitkwam, lonen verlaagden of mensen ontsloegen. De oprichters van de vakbeweging hadden slechts één doel voor ogen: door het bundelen van krachten die bestaansonzekerheid wegnemen. Zo ontstonden er ziektekassen, schamele pensioenregelingen en weerstandsfondsen om loonderving bij stakingsacties op te vangen. Eendracht maakt macht. Dat taaie gevecht heeft klinkende resultaten opgeleverd. Nederland is, vooral na de Tweede Wereldoorlog, met medewerking van politici en werkgevers, uitgegroeid tot het mooiste sociale paradijs van de wereld.

Aan deze verzorgingsstaat hing wel een prijskaart. Die prijs werd betaald uit de opbrengsten van de in de marktsector opererende bedrijven. Jaarlijks was er het cao-ritueel. Dan werd eerst

de loonruimte vastgesteld. De verwachte stijging van de produktie per werknemer, de arbeidsproduktiviteit, werd door iedereen aanvaard als leidraad voor loonsverhogingen en verbeteringen van de sociale zekerheid. Overschrijding van die grens zou, zo wist iedereen die aan het spel deelnam, de vermogenspositie van het bedrijfsleven aantasten en uiteindelijk leiden tot afbraak van werkgelegenheid. Aan die eenvoudige economische wet onttrok iedereen zich evenwel, jaar na jaar. Waarschuwingen dat dit zo niet langer kon waren aan dovemansoren gericht. Dus volgde de ontzuivering. Want als de reserves van het bedrijfsleven uitgeput raken, mag de laatste werknemer het licht uitdoen. De mensen die massaal op straat gezet werden, kwamen in het vangnet van de sociale zekerheid terecht, waardoor die kosten exponentieel groeiden.

Een vakbeweging die trouw blijft aan de idealen van haar oprichters, zou alles in het werk moeten stellen om dit proces te keren. Wat is vandaag de groote bedreiging van de bestaanszekerheid van werknemers? Dat ze ieder ogenblik hun baan kunnen verliezen of dat hun kinderen niet aan de slag komen. Soms lijkt het wel of het historisch besef van de nieuwe generatie vakbondsleiders is verdwenen onder een watten deken van materialisme en groepsegoïsme. Een onsje minder sociale uitkeringen in ruil voor een pond bestaanszekerheid, is dat te veel gevraagd?

Wie de cijfers laat spreken, mag zelf concluderen waar de vakbeweging nu staat. De waarschuwingen, eind vorig jaar, van de onafhankelijke rekenmeesters van het Centraal Planbureau waren voor maar één uitleg vatbaar: er hangt een recessie in de lucht, zonder loonmatiging van betekenis zou de werkloosheid weer sterk toenemen. Het kabinet nam die waarschuwing ter harte en ondernam een uiterste poging om, door middel van verlaging van collectieve lasten, de weg vrij te maken voor de nullijn. Die poging vond weinig weerklank. Na de stijging van de loonsom per werknemer met 5,3 procent vorig jaar wijzen alle signalen erop dat dit jaar een gemiddelde toename van ten minste 3,5 procent uit de bus zal rollen. En dat bij een uiterst magere groei van de arbeidsproduktiviteit van minder dan één

procent per jaar. Wie de gulden regel overtreedt dat de toename van de reële loonkosten die van de arbeidsproductiviteit niet mag overtreffen, weet waar de rekening terecht komt. In het eerste kwartaal van 1993 was de gemiddelde werkloosheid 54.000 hoger dan een jaar eerder – in één klap werd de daling van de werkloosheid sinds begin 1990 ongedaan gemaakt. En het eind is nog lang niet in zicht: dit en komend jaar dreigt het leger van anderhalf miljoen mensen die al jaren aan de kant staan, werklozen en arbeidsongeschikten, met ten minste tweehonderdduizend werklozen te worden uitgebreid. De crisis van de jaren tachtig is kennelijk snel vergeten.

Het lijkt wel of we het op FNV-voorzitter Stekelenburg hebben gemunt. Dat is niet het geval. Maar die uitspraak van hem bij Paul Witteman, op zaterdagavond 30 januari 1993, is illustratief voor het soort denken dat bij de moderne vakbeweging zo diep is ingeslepen. Eigenlijk wordt er op vitale momenten niet gedacht. Alle bevlogenheid lijkt verdwenen, vakbondsleiders zijn cao-producenten geworden – vandaag binnenhalen voor onze leden wat we kunnen, volgend jaar zien we wel weer verder.

Begrijp ons niet verkeerd, natuurlijk worden er nog steeds prachtige nota's geschreven. De laatste nota van de vakcentrale FNV bij voorbeeld, *Veelkleurige vooruitzichten*, geschreven voor het driejaarlijkse congres dat begin juni in Amsterdam plaatsvond, is op sommige punten zelfs een *eye-opener*. Daarin wordt afscheid genomen van de traditionele modale werknemer die alleen de kost verdient voor het hele gezin. Er wordt een beleid uitgestippeld dat rekening houdt met verregaande individualisering. Maar de praktijk is dat, zodra de vakbondsonderhandelaar met zijn zakcalculator bij de werkgever aan tafel schuift om een nieuwe cao af te sluiten, al die veelbelovende volzinnen in doorwrochte nota's enthousiast worden vergeten. De onderhandelaars vergaderen nachten door – niet over meer werk, maar over de decimalen achter de komma.

Dit is een hard oordeel, maar de feiten liegen niet. Daarmee willen wij niet betogen dat de leiders van de Nederlandse vak-

beweging onverantwoordelijke, op materieel gewin beluste opportunisten zijn. Integendeel, FNV-voorzitter Stekelenburg heeft de afgelopen jaren wel degelijk allerlei initiatieven ontwikkeld om de loonkosten te beheersen. Hij heeft zich, vlak na zijn start in 1988, ingezet voor loonmatiging en hij heeft zich later verregaand gecommitteerd aan plannen om de toestroom naar de WAO in te dammen en het ziekteverzuim terug te dringen. Tot zijn eigen schade, hij werd steevast door de voorzitters van de bij de FNV aangesloten bonden teruggefloten. Hetzelfde lot trof de cao-coördinator van de vakcentrale keer op keer: de door Jacob Draijer ontworpen afspraken dat bij de cao-onderhandelingen de loonruimte gelijkelijk zou worden verdeeld over inkomens en werk, werden met even groot gemak vergeten. Dat overkomt trouwens niet alleen de bestuurders van de FNV, die van de christelijke vakcentrale CNV hebben dezelfde ervaring. Toen CNV-voorzitter Anton Westerlaken in september 1992 opperde voor vijf jaar de nullijn te kiezen, werd ook zijn voorstel door zijn eigen achterban zonder pardon neergesabeld.

De bestuurders van de overkoepelende vakcentrales in Nederland lopen – overigens net als hun tegenvoeters in het werkgeverskamp – als vleugellamme eenden rond in het krachtenveld van de consensusmaatschappij. Hun macht is aan alle kanten ingesnoerd. Als zij vernieuwende ideeën lanceren, wat trouwens maar mondjesmaat en zonder veel overtuigingskracht geschiedt, dan worden zij onmiddellijk tot de orde geroepen. De soevereiniteit in eigen kring, de autonomie van de aangesloten bonden, wordt tegenwoordig in vakbondsland gekoesterd als een onaantastbare realiteit. Is hier inderdaad, om de woorden van Groenevelt te citeren, sprake van de Vloek van de Foute Structuur?

De oprichters van het NVV hebben in 1906 een totaal andere organisatiestructuur van de vakbeweging voor ogen gehad dan die nu geldt. Henri Polak, de legendarische voorzitter van de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerders Bond (ANDB), die in 1904 een oproep had ondertekend om front te maken

tegen het anarchisme in de vakbeweging, zag de vakbeweging als een 'lichaam als van een mensch, bestaande uit tal van onderdeelen, welker verband onverbreeklijk is, die harmonisch samenwerken, bestuurd vanuit één centraal punt, vanwaar alles wordt beheerscht en overzien, vanwaar alle actie uitgaat, waarin alle communicatiedraden uitlopen, en dat dus het uitgangspunt van het leven zelf is' (geciteerd door G. Harmsen in de in 1987 door de Bouw- en Houtbond FNV uitgebrachte, zeer lezenswaardige bundel *Het nieuwe huis van de arbeid. Enkele schetsen over structuur en strategie van de vakbeweging*, pagina 28). Het strakke centralisme was het antwoord op het anarchistische 'vernietigingswerk' van de revolutionaire voorloper van het NVV, het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS), dat ten onder ging aan de filosofie 'ieder voor zich en de schade voor allen'.

Zestig jaar lang heeft het centralisme van Henri Polak stand kunnen houden; het toppunt van perfectie werd bereikt in de jaren van de naoorlogse geleide loonpolitiek – de wil van de voorzitter van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen was wet. Als hij met kabinet en werkgevers op centraal niveau een afspraak had gemaakt over de loonruimte voor het komende jaar, dan was er in vakbondslaan niemand die de euvele moed had het dictaat naast zich neer te leggen. Aan die hegemonie kwam pas een eind toen het confessioneel-liberale kabinet-De Quay (1959-1963) de geleide loonpolitiek voorzichtig inruilde voor gedifferentieerde loonpolitiek. Binnen centraal overeengekomen bandbreedtes mochten bedrijfstakken verschillende loonsverhogingen afspreken. Dat impliceerde een opwaardering van de rol van de afzonderlijke bonden.

De nieuwe vrijheid werd optimaal benut. Bonden joegen elkaar op – wie durfde de hoogste looneisen te stellen? Dat haasje-over mondde weldra uit in een serie loonexplosies, die nog lang zou nagalmen en die in zwakke bedrijven en zwakke bedrijfstakken desastreuze gevolgen had. De vakcentrales dreigden hun greep op de gang van zaken totaal te verliezen. Het NVV werd toen geleid door André Kloos. Die zag de erfenis van Henri Polak onder zijn handen afbrokkelen. In de *rat-race* van het opko-

mende loon-anarchisme werd geen acht geslagen op het lot van de vele tienduizenden werknemers die naar de uitkeringskantoren van de w w werden verwezen (en die de vakbeweging de rug toekeerden). Beheersing van de loonpolitiek was geboden en kon, dacht Kloos, alleen maar tot stand komen wanneer de macht van de vakcentrale in ere zou worden hersteld.

In december 1967 werd door het hoofdbestuur van het NVV het voorstel gelanceerd de bonden als afzonderlijke organen op te heffen. Iedereen moest rechtstreeks lid worden van het ene, ongedeelde NVV. Die ene vakbond zou moeten worden verdeeld in zes gelijke bedrijfssectoren ('kolommen'), die een zeer beperkte autonomie zouden krijgen. Ondanks felle tegenstand, vooral van de met uittreding dreigende ambtenarenbond Abva, ging een commissie onder leiding van Kloos zelf aan de slag. Anderhalf jaar later werd het plan-Kloos, in sterk afgezwakte vorm aangenomen. Maar de minderheid die tegen was, was zo groot en zo fel dat Kloos zelf het plan introk.

De actie van Kloos heeft toch enig nuttig rendement opgeleverd, zij het dat hij dat nooit zo heeft bedoeld. In minder dan drie jaar tijd fuseerden drie bonden, die zich vóór het plan-Kloos hadden uitgesproken: de Algemene Bedrijfsgroepcentrale (ABC), de textielarbeidersbond De Eendracht en de Algemene Nederlandse Metaalbedrijfsbond (ANMB). Zij vormden samen op 1 januari 1972 de Industriebond NVV. De geboorte van deze nieuwe superbond markeert een historisch moment in de veelbewogen geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging. Er ontwikkelde zich binnen het NVV, en, na de fusie met het NKV in 1976, binnen de FNV, een nieuw machtscentrum dat weldra op tal van beleidsterreinen de richting dicteerde.

Voorbijgaand aan alle incidenten en conflicten die hiervan het gevolg waren, kan worden vastgesteld dat de droom van een eenheidsvakcentrale definitief achter de horizon was verdwenen – met het scheuringsdreigement van de ambtenarenbond en de daarop volgende samenballing van bonden in de industrie. Ook al hebben André Kloos, en na hem Harry ter Heide, Wim Kok, Hans Pont en Johan Stekelenburg, jaar na jaar de illusie in stand

gehouden dat werknemers in de collectieve sector en werknemers in de marktsector gelijke belangen hebben.

De absolute meester van het pappen en nathouden was Wim Kok. Twaalf jaar lang heeft hij, als voorzitter van achtereenvolgens NVV en FNV, de voortdurend bedreigde eenheid weten te bewaren. Met engelengeduld – praten, praten en nog eens praten, knikken naar Jan Dutman van de AbvaKabo, buigen naar Arie Groenevelt van de Industriebond, onvermoeibaar heen en weer reizend tussen Zoetermeer en Slotermeer. Het waren wanhopige jaren, waarin de vakbeweging geen keuzen kon maken. Centrale akkoorden mislukten, pogingen de automatische prijscompensatie om zeep te helpen strandden, een massale staking tegen de laatste loonmaatregel van Den Haag, die van minister Albeda begin 1980, mondde uit in een kater. En dat alles gebeurde in de jaren waarin de eens zo trotse scheepsbouw en zware metaalindustrie in elkaar klapten. Pas toen de economische crisis echt haar dieptepunt naderde en het eind 1982 aantredende kabinet-Lubbers wéér met een vernederende loon-greep dreigde, schudde Kok zijn besluiteloosheid van zich af en sloot hij met werkgeversvoorzitter Chris van Veen het befaamde Akkoord van Wassenaar, waarin loonmatiging in ruil voor werk werd overeengekomen. Jaren te laat, en wie achteraf de rekening opmaakt moet vaststellen dat de impasse waarin de vakbeweging verkeerde honderdduizenden werknemers hun baan heeft gekost.

Angst is een slechte raadgever. Natuurlijk, het is achteraf gemakkelijk praten, maar feit is dat Kok veel eerder de leiding had moeten nemen. Hij wist als geen ander dat de ambtenaren, in vergelijking met de werknemers in de marktsector, een goudgerande rechtspositie hadden. Had hij openlijk tegen Jan Dutman cum suis gezegd dat daar wel wat van af kon, dan was het veel eenvoudiger geweest de bonden in de marktsector tot de zo noodzakelijke loonmatiging over te halen. Kok durfde die stap niet te zetten, uit angst dat de AbvaKabo het huis van de vakbeweging met slaande deuren zou verlaten. De bij voortduring herhaalde dreigementen van Dutman maakten op hem meer in-

druk dan de emotionele smeebeden van Bouwbond-voorzitter Bram Buijs en Industriebond-voorzitter Arie Groenevelt om de collectieve lastendruk te verlichten door iets van de voorsprong van de ambtenaren af te knabbelen. Kok zweeg en liet het kabinet-Lubbers deze kastanjes uit het vuur halen. Een jaar na het Akkoord van Wassenaar kortte het kabinet drie procent op de ambtenarensalarissen en de sociale uitkeringen. Die ingreep leidde tot de grootste ambtenarenstaking van na de oorlog, die de AbvaKabo in zijn eentje heeft moeten uitvechten. De rest van de FNV stak geen poot uit. Toch kwam het niet tot de door Kok zo gevreesde breuk.

Eigenlijk valt dat te betreuren, omdat de tegenstelling tussen de bonden in de marktsector en die in de collectieve sector opnieuw verdoezeld werd. In de loop van de jaren zeventig was onomstotelijk vast komen staan dat het overheids personeel ten opzichte van de werknemers in het bedrijfsleven een zeer bevoorrechte positie innam. Ambtenaren verdienden meer, hadden veel betere pensioenen en wachtgeldregelingen en konden niet worden ontslagen omdat de overheid niet failliet ging. Een werknemer met het minimumloon in de collectieve sector bij voorbeeld toucheerde bijna driehonderd gulden netto meer per maand dan zijn collega in de marktsector. Aan die scheve verhoudingen kwam geen eind, doordat het salarisbeleid van de overheid via het zogenoemde 'trendbeleid' automatisch de welvaartsontwikkeling in het bedrijfsleven volgde. En... er hoefde niet over overhandeld te worden met het mes op tafel. Dát stak de bestuurders in marktsector nog het meest – zij haalden de kastanjes uit het vuur voor hun achteroverleunende collega's in de collectieve sector.

Wie het waagde in de Verbondsraad van het NVV en later in de Federatieraad van de FNV over die scheve inkomensverdeling te reppen en, erger nog, suggesties te opperen om die ongelijkheid stap voor stap ongedaan te maken, haalde zich steevast de woede van de ambtenarenbonden op de hals. Het steeds weer herhaalde dreigement van AbvaKabo-zijde, te breken met de vakcentrale, verlamde in wezen elke discussie. Daarvoor week iedereen.

Want scheurmakers zijn ketters in vakbondsland, waar macht is gebaseerd op onderlinge solidariteit. Waarom zijn de bonden in de marktsector altijd vóór het plan-Kloos of variaties daarvan geweest en hebben de ambtenarenbonden stevast gedreigd weg te lopen zodra de ‘structuurdiscussie’ weer serieuze vormen aannam? We kunnen het antwoord nu geven: omdat echte solidariteit in één club maar één uitkomst kan hebben – gelijke monniken, gelijke kappen. Wie is dan tegen? De bevoorrechte klasse, de ambtenaren dus.

De ambtenarenbonden hebben het spel superieur gespeeld. Ze beriepen zich voortdurend op de oude solidariteitswetten van de vakbeweging zonder zelf een spoor van solidariteit te tonen met werknemers die minder bevoorrecht waren. Werd in het openbaar aan Abva-voorzitter Dutman of zijn opvolger Jaap van de Scheur gevraagd hoe zij aankeken tegen die ongelijkheid, dan luidde stevast het heldere antwoord: dan moeten die anderen zorgen het ook te krijgen. Einde discussie. Terwijl de tijdbom genadeloos bleef doortikken, moest deze hartverscheurende tegenstelling onbesproken blijven. Je brengt de vuile was niet op straat, je zondigt in het openbaar niet tegen de heilige wet dat je de collega’s van andere bonden niet voor de voeten loopt. Wie openlijk uitspreekt dat de werknemers in de ene sector bevoorrecht zijn boven die in andere sectoren, speelt alleen maar de natuurlijke tegenstander, de werkgever in de kaart. Met dergelijke argumenten werden de voorzitters van de marktbonden voortdurend om de oren geslagen. En dat de werknemers in de marktsector, via belasting- en premieverhogingen, die bevoorrechting van de ambtenaren moesten betalen, werd als een belachelijke tegenwerping van tafel geveegd. Wie dan toch waagde door te vragen, journalisten bij voorbeeld, werd meteen in het kamp van de vijand geplaatst, van de werkgevers die er altijd op uit zijn werknemers tegen elkaar uit te spelen.

Als een scheuring ondenkbaar is, moet een pragmatische oplossing worden gevonden. Wim Kok, door Den Uyl halverwege de jaren tachtig als zijn opvolger aangewezen, was daarin

een meester. Na een rondgang langs alle voorzitters van de bij de FNV aangesloten bonden kwam hij met een meesterzet. Hij schoof de tweede man van de AbvaKabo, Hans Pont, naar voren als de man die na hem de eenheid van de vakbeweging moest zien te bewaken. Laten de ambtenaren dan maar zelf proberen het onverzoenlijke te verzoenen, moet Kok gedacht hebben.

Pont trof in het najaar van 1985 een FNV aan die in grote verwarring verkeerde. De economische crisis van het begin van de jaren tachtig, die in Nederland door de torenhoge collectieve lasten harder had toegeslagen dan waar ook, had de maatschappijvernieuwende vleugel van de vakbeweging tot zwijgen gebracht. De grootste bond in de marktsector, de Industriebond FNV, werd verscheurd door zuiveringsacties van de leiding. De AbvaKabo likte zijn wonden na de mislukte staking tegen de loonsverlaging door het kabinet-Lubbers 1, die nog maar een voorbode was van tal van aanpassingen in de loop der jaren in de rechtspositie van werknemers in de collectieve sector. Tot overmaat van ramp had de tweede bond in de marktsector, de Bouw- en Houtbond FNV, een jaar eerder, in juni 1984, de tikkende tijdbom weer eens op scherp gesteld door de vakcentrale per brief te sommeren de discussie over de Vloek van de Foute Structuur te heropenen. En dat alles gebeurde op een moment dat de vakbeweging leegliep: in tien jaar tijd was de organisatiegraad van de totale Nederlandse vakbeweging met maar liefst tien punten teruggelopen, van 39 procent in 1975 tot 29 procent in 1985.

Hans Pont ontpopte zich als een realist. Ideologische stokpaardjes waren hem vreemd, van stammenoorlogen gruwde hij. Hij zette zich voortvarend aan het hoofd van een zware commissie die het toekomstperspectief van de FNV in kaart moest brengen. Moderne managementtechnieken en het daarbij behorende taalgebruik werden niet geschuwd. In deze sfeer van Nieuwe Zakelijkheid verdween de oproep van de Bouwbond al snel van de agenda. Veel gewichtiger was, vond Pont, dat het 'produkt FNV' aan de man moest worden gebracht. Twee jaar later lag de oogst van zijn initiatieven op tafel: het rapport *FNV*

2000. Oude wijn in nieuwe zakken eigenlijk – de al door André Kloos eind jaren zestig gepropageerde ‘sociale ANWB’ kon eindelijk worden opgetuigd.

Kernpunten van het nieuwe spoorboekje waren dat de vakbeweging de dienstverlening aan individuele leden moest verbeteren, aantrekkelijk moest worden voor vrouwen, jongeren, buitenlandse werknemers en uitkeringsontvangers, veel actiever moest worden in de commerciële dienstensector, waar zij zwaar ondervertegenwoordigd is, en door het opzetten van een netwerk van gezamenlijk beheerde ‘vakbondswinkels’ herkenbaar moest worden ‘in de buurt’. Papier is geduldig. Van al die schone voornemens is weinig tot niets terechtgekomen.

Maar één voordeel heeft die papierproductie wel gehad: er schoot geen tijd meer over voor verhitte discussies over de vraag of de FNV er wel een ideologie op na moest houden. Een geslaagde poging dus het spook van de verdeeldheid weer even buiten de deur te houden, maar wel één die haar tol eiste. Zoals de vakbeweging twintig jaar geleden tot de ontdekking kwam dat staken een ‘verleerde vaardigheid’ was geworden, zo verleerde de FNV in de jaren tachtig de vaardigheid diepgaand te denken en te discussiëren over de toekomst van de verzorgingsmaatschappij. Dat mag overigens niet alleen op het conto van Ponts nieuwe realisme worden geschreven, daar stak een veel diepere oorzaak achter: de metamorfose van de Industriebond FNV.

Toen Arie Groenevelt begin jaren tachtig loon wilde inleveren voor werk zonder bikkelharte garanties te eisen van de werkgevers, werd hij geconfronteerd met een opstand van de mede door hem enthousiast binnengehaalde ‘gogen’ van de universiteit en de sociale academie. Die opstand werd aangevoerd door Ruud Vreeman, tegenwoordig duo-voorzitter van de Partij van de Arbeid, toen hoofd van de afdeling scholing en vorming van de Industriebond FNV. Vreeman cum suis ergerden zich mateloos aan het opportunisme dat gekozen bestuurders eigen is. Die gooien naar willekeur het roer om als zij denken dat het in het belang van de leden is. Wat de kaste der jonge vakbondsintellectuelen evenwel niet begreep was dat dit pragmatis-

me vakbondsbestuurders nu eenmaal in het bloed zit. Zij worden immers door de leden gekozen om een klus te klaren en zij moeten naar die leden terug om verantwoording af te leggen over hun daden. Als je in de bedrijfskantine tegenover je mensen staat, voer je geen verheven intellectueel discours over de hervorming van de maatschappij. Loon en werk, dáárover gaat de strijd. Idealen zijn er voor de zondag. Een bezoldigde medewerker heeft een heel andere taak. Een dienende – hij moet de gekozen bestuurders van advies voorzien en zich bescheiden terugtrekken wanneer door de leiding wordt overgeschakeld op resultaatvoetbal. In de bond van Groenevelt evenwel hebben de adviseurs de kans gekregen die grens over te trekken. Zij gingen mede het beleid bepalen en de eigenlijke bestuurders, doorgaans gewone jongens die zelf nog aan de draaibank hadden gestaan, werden door hun hoger opgeleide raadgevers in de hoek gedreven en voelden zich vernederd. Na de opstand tegen Groenevelt volgde dan ook een omslag. Alle opgekropte gevoelens van onmacht ontladden zich in een hetze tegen de intellectuelen binnen de bond. Ze werden zonder veel plichtplegingen aan de kant gezet. De vloed van hervormingsnota's droogde snel op. Wie niet uit eigen beweging teleurgesteld de bond verliet, kreeg zonder mankeren een vergulde handdruk aangeboden.

De bestuurders van de andere bonden binnen de FNV, die met afgrijzen de ontwikkelingen bij de Industriebond hadden gadeslagen, trokken hun conclusies. Ons zal dat niet overkomen, namen zij zich voor. En toen er – wegens het massale ledenverlies – fors bezuinigd moest worden op het apparaat, zowel bij de bonden zelf als bij de vakcentrale, werd het mes het eerst gezet in de adviescolleges. Zo verwonderlijk is het dus niet dat het denken binnen de vakbeweging alras degradeerde tot verleerde vaardigheid.

Begin 1988 vertrok Hans Pont. Die aankondiging kwam als een donderslag bij heldere hemel. Pont werd directeur-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken, waar hij het personeelsbeleid van de overheid onder zijn hoede kreeg. De ware beweeg-

reden van Pont om al zo snel het voorzitterschap van de FNV op te geven, is nimmer aan de openbaarheid prijsgegeven. Vaststaat dat premier Lubbers onder de indruk was van het verfrissende realisme dat Pont in zijn functie van FNV-voorzitter etaleerde. Het is ook zeer aannemelijk dat beide heren intensief van gedachten hebben gewisseld over de splijtzwam die de vakbeweging verlamde: het verschil in beloning voor werk in de markt- en in de collectieve sector. Wat zou het niet mooi zijn, voor beide partijen, overheid en vakbeweging, filosofeerden zij in het Torenkamertje aan het Binnenhof, als dat verschil zou worden weggewerkt. De overheid immers hangt het trendbeleid ook als een molensteen om de nek. Het jaagt de collectieve lasten met een ijzeren automatisme op, en die zijn al veel te hoog in vergelijking met het buitenland. Bovendien drijven die van jaar op jaar oplopende collectieve lasten op hun beurt de loonclaims in het bedrijfsleven weer op. Wie in staat is die dodelijke spiraal te doorbreken slaat twee vliegen in één klap. Niet alleen zal de collectieve lastendruk verminderen, tevens wordt de bij de vakbeweging tikkende tijdbom gedemonteerd. Lubbers was op zoek naar de man die bij de ambtelijke stand zoveel gezag uitstraalde dat hij de voormannen van de ambtenarenbonden tot bezinning kon brengen. Begin 1988 liet Pont, die de diagnose mede had gesteld, weten bereid te zijn het operatiemes te hantieren.

En hij heeft niet stilgezeten. In de vijf jaar dat hij namens de overheid de onderhandelingen voert met de ambtenarenbonden, is het ene voordeel na het andere gesneuveld. De ambtenaren zijn door Pont – die in 1983 nog de barricaden had beklommen toen Lubbers hun salarissen met drie procent kortte – met zachte hand naar de werkelijkheid gevoerd. De voorsprong in materieel opzicht is nagenoeg verdwenen. Ambtenarenbonden moeten tegenwoordig bovendien zélf onderhandelen over de arbeidsvoorwaarden en zijn gedwongen een eigen weerstandsfonds op te bouwen om stakingen te kunnen financieren. De onaantastbare baangarantie is ook al verdwenen. En als binnenkort het Algemeen Burgerlijke Pensioenfonds wordt geprivati-

seerd, is de inmiddels al danig aangevreten goudgerande pensioenregeling uit het verleden ook tot gangbare proporties teruggebracht. Ambtenaren zijn bijna gewone werknemers geworden. Dus hoeven hun bonden binnen de vakcentrale geen bedreiging meer te vormen voor de eenheid en onderlinge solidariteit. En zo maakte Pont de weg vrij voor zijn opvolgers om de foute structuur van de FNV eindelijk te veranderen.

Het trio Stekelenburg, Adelmund en Draijer, dat in 1988 het estafettestokje van Pont overnam, hoefde dan ook niet in paniek te raken toen Ruud Vreeman, na zijn vertrek bij de Industriebond FNV opgeklommen tot voorzitter van de door interne conflicten verscheurde Vervoersbond FNV, in april 1990 de oude structuurdiscussie nieuw leven trachtte in te blazen met de nota *Investeren in verhoging van de organisatiegraad*. Vreeman luidde de noodklok. Hij stelde vast dat, ondanks de ledenwinst van de laatste jaren, nog maar één op de vier werknemers in Nederland aangesloten was bij een vakbond. Hij vreesde dat bij een volgende economische inzinking de organisatiegraad zelfs zou dalen tot onder de twintig procent, waardoor de vakbeweging haar legitimiteit volledig dreigde te verliezen. Want moeten werkgevers aanvaarden dat een vakbeweging – FNV plus CNV en MHP – die krap één op de vijf werknemers organiseert, het arbeidsvoorwaardenbeleid dicteert?

Vreeman kwam met een nieuwe analyse. Ook hij verdoezelde de tegenstelling tussen de bonden in de markt- en de collectieve sector en stelde er een andere tegenstelling voor in de plaats: die tussen rijke en arme bonden. De rijke bonden, voornamelijk de Industriebond en de Bouwbond, opereren, aldus Vreeman, in een markt met afkalvende werkgelegenheid, arme bonden, zoals de Dienstenbond en de Vervoersbond, moeten actief zijn in een groeimarkt. Wil de FNV haar aanhang verbreden, dan moest zij die zoeken in de commerciële dienstverlening. Bij banken, verzekeringsmaatschappijen en winkelpersoneel is de vakbeweging traditioneel ondervertegenwoordigd. In die sectoren moet de vakbeweging een 'speerpuntbeleid' ontwikkelen, maar de bonden in die sectoren missen het geld om een brede scala van

activiteiten te ontwikkelen die ongeorganiseerde werknemers aanspreken. Het was Vreeman een doorn in het oog dat de arme bonden voor elk wissewasje nederig bij hun rijkere broers om een aalmoes moesten vragen. Vandaar zijn voorstel de FNV te herstructureren tot één centrale die werd verdeeld in drie grote blokken – een blok voor werknemers in de industrie, een blok voor werknemers in de dienstensector en een blok voor werknemers in de collectieve sector. Hij kleeft zijn plan voorts aan met een ingewikkeld financieringsstelsel om geld van de zeer rijke naar de arme bonden over te hevelen.

Het plan van Vreeman stierf een snelle dood. Dit keer was het niet de ambtenarenbond die de executie verichtte, maar zijn oude Industriebond. Dat lijkt vreemd, want die bond was in het verleden een warm pleitbezorger geweest van het plan-Kloos. Toch is de verklaring eenvoudig. De Industriebond, die altijd een zeer verantwoord financieel beleid heeft gevoerd, voelde er niets voor bonden die in het verleden hadden geweigerd zich aan te sluiten, nu te gaan subsidiëren. De Industriebond FNV koestert zich in zijn bestaan als ‘vierde vakcentrale’. De bond is erop gebrand de contributielasten voor zijn eigen leden, bij een zo optimaal mogelijke dienstverlening, zo laag mogelijk te houden. Geld overmaken naar bonden die klein wilden blijven en die nu krap bij kas zitten, komt in dit verhaal niet voor. Ze kunnen zich aansluiten, dan worden ze met open armen ontvangen.

Niemand loopt meer warm voor de structuurdiscussie. Vakbondsbestuurders halen allemaal de schouders op als het in hun ogen versleten thema weer eens wordt aangeroerd. Maar is het wel een versleten thema? Onder de vlag van de FNV functioneren nu in wezen drie sterk bemande centrales: de koepel aan de Naritaweg in Amsterdam-Sloterdijk zelf, de Industriebond in Amsterdam-Slotermeer en de AbvaKabo in Zoetermeer. Elke adviseur van elk willekeurig organisatiebureau zou er geen week op hoeven te studeren. Weg met al die tijdrovende en geldverslindende overlappingsen, ophouden met al dat dubbele werk, zou de conclusie zijn. En inderdaad, waarom niet de bonden in de marktsector gegroepd rond de centrale van de Industrie-

bond en de bonden in de collectieve sector samengevoegd onder de paraplu van de AbvaKabo? De centrale in Sloterdijk kan moeiteloos worden opgedoekt. Het zou niet alleen een enorme bezuiniging opleveren, het zou ook de slagkracht van de twee nieuwe blokken vergroten. In elk geval zou de oude tegenstelling tussen de bonden in de markt- en in de overheidssector, die nu door Pont voor een groot deel is weggepoetst, maar die in de toekomst onherroepelijk weer de kop zal opsteken, niet meer kunnen leiden tot dezelfde tonelen van machteloosheid als in de jaren zeventig en tachtig.

Deze vérstrekkende suggestie zal ongetwijfeld als volstrekt onserieus terzijde worden geschoven. Maar niemand kan ontkennen dat de overkoepelende vakcentrale haar tijd heeft gehad. Niet omdat aan de Naritaweg geen bekwame vakbondsbestuurders kantoor houden, maar omdat de praktijk bewijst dat Stekelenburg cum suis door hun eigen achterban, als puntje bij paaltje komt, niet ernstig worden genomen. De cao-coördinator van de centrale kan coördineren wat hij wil, als er in de bedrijven en bedrijfstakken zaken worden gedaan liggen er geen stukken van voornoemde cao-coördinator op tafel – na Jacob Draijer zal de van de Dienstenbond overgekomen Lodewijk de Waal dat spoedig ondervinden. En hoeveel keer is voorzitter Stekelenburg nu al teruggefloten als hij op centraal niveau een afspraak had gemaakt? Daar is toch geen aardigheid aan!

Het zou niet juist zijn de voorzitters van de bonden alleen de schuld voor deze wanvertoning in de schoenen te schuiven. Dat het gezag van de leiding van de vakcentrale inmiddels tot op het bot is afgekloven, komt mede doordat in Amsterdam-Sloterdijk geen visie meer wordt ontwikkeld op de problemen van de moderne verzorgingsmaatschappij. De laatste congresnota van de FNV, *Veelkleurige vooruitzichten*, levert daarvan het zoveelste bewijs. Het werkstuk analyseert weliswaar op heldere wijze dat de samenleving sterk verandert in de richting van een tweeverdienersmaatschappij, maar de consequenties ervan worden nauwelijks getrokken. Tussen wensen en kiezen gaapt een diepe kloof.

Eén voorbeeld ter illustratie. De FNV is duidelijk begaan met de achteruitgang van de kwaliteit van het milieu. Zij spreekt ook uit dat iedereen daarvoor een prijs moet betalen. Maar zodra die prijs op het pakje boter wordt gezet, smeert de FNV niet meer mee. Dan luidt de conclusie: 'In het arbeidsvoorwaardenbeleid zal de FNV in beginsel prijscompensatie eisen voor gestegen consumptieprijzen. Prijsverhogingen als gevolg van hogere milieukosten in bedrijven worden niet anders behandeld dan prijsverhogingen met een andere oorzaak.' Daan gaan we weer!

In de ondertitel van de nota staat dat de FNV wil opkomen 'voor een samenleving, waarin mensen zelf kiezen en samen delen'. Een prachtig credo, een slogan ook waarmee de vakbeweging het ministelsel in de sociale zekerheid zou kunnen verdedigen: we delen samen de kosten voor een basisvoorziening die gelijk is aan het minimumloon en de mensen mogen zelf kiezen of en hoe zij dat minimum uit eigen zak willen aanvullen. De burgers zijn toch mondig geworden, we leven toch in een moderne tweeverdienersmaatschappij! Maar nee, het ministelsel is onbespreekbaar voor de FNV. Sterker nog, als er een beperkte ingreep in de WAO wordt doorgevoerd, dan kondigt FNV-voorzitter Stekelenburg onmiddellijk aan, via de televisie, dat de vakbeweging het WAO-gat via de cao zal repareren. Niet alleen blijft de vraag onbeantwoord of dit wel in het belang is van de niet al te hoog gesalarieerde leden en of zij dat wel willen, Stekelenburg accepteert tevens dat 'de werkgelegenheid dan inderdaad wat zal zakken in de prioriteit'.

Dat de collectieve lasten in Nederland te hoog zijn en als onderdeel van de arbeidskosten werkgelegenheid vernietigen, is allang geen betwist punt meer. Maar waar is het antwoord van de FNV? Dat is er niet en komen er suggesties uit andere hoek, dan klinkt steevast het *njet, njet, njet*. Een versmald pakket gezondheidszorgvoorzieningen – zonder nadenken afgewezen. Werkplicht voor jongeren – uit den boze. Een nieuw stelsel van studiefinanciering – FNV nooit over gehoord. Het zijn allemaal zaken die de leden rechtstreeks raken, waar de FNV over zwijgt, en die in sommige gevallen hun bestaanszekerheid direct aantasten.

Echt naargeestig is het totale gebrek aan inventiviteit op het gebied van de loonpolitiek. Bij de vakbeweging weten ze best dat het bestaande systeem, waarbij jaar na jaar loonsverhoging op loonsverhoging wordt gestapeld, werkgelegenheid afbreekt en mensen ziek maakt.

De algemeen aanvaarde grens bij de loononderhandelingen is dat de loonruimte wordt bepaald door de stijging van de produktie per man per uur, de arbeidsproduktiviteit. Maar iedereen verzwijgt dat juist dit uitgangspunt tot zelfvernietiging leidt. Een werkgever kan de arbeidsproduktiviteit op twee manieren verhogen. Hij kan zijn mensen harder laten werken, dan voert hij de produktie op zonder extra kosten. Oudere werknemers die dat tempo niet kunnen bijhouden, zijn daar het slachtoffer van – zij worden geloosd in de WAO of de Vut. Een werkgever kan ook besluiten zijn machinepark efficiënter in te richten. Machines en apparaten hebben het voordeel dat ze niet ziek worden. Zo kan hij dan de produktie opvoeren zonder nieuwe mensen aan te nemen en in veel gevallen is het zelfs mogelijk personeel af te stoten. Jongeren komen dan niet aan de bak, en ook in dit geval verdwijnen ouderen veelal via de zijdeur.

Moet die arbeidsproduktiviteit elk jaar omhoog? Ja, zegt de werkgever. Hij moet winst maken om de arbeidskosten voor zijn personeel te kunnen betalen en om zijn kapitaalverschaffers te kunnen belonen. Bovendien, als hij zijn machinepark niet blijft moderniseren, loopt hij in de wereldwijde wedloop van de consumptiemaatschappij een grote achterstand op, en ook dat kan weer leiden tot verlies van werkgelegenheid. Voorbeelden zijn er legio – in Nederland zijn de afgelopen decennia de textiel, de schoenenindustrie, de scheepsbouw en de machinebouw verdwenen.

Moet die arbeidsproduktiviteit elk jaar omhoog? Ja, zegt ook de vakbeweging. Zij wil elk jaar loonsverhogingen uit het vuur slepen. Zij eist dat de uitkeringen met de loonstijging in de pas lopen. En ambtenaren mogen toch ook profiteren van de gestegen welvaart! Zonder jaarlijkse stijging van de arbeidsproduktiviteit valt er voor vakbondsleiders niets te verdienen. Ze

nemen voor lief, alle in het openbaar geplengde krokodilletranen ten spijt, dat de zwarte broeders, de ouderen en de mensen met een vlekje, zo ze al gewerkt hebben, ten minste dertig procent in inkomen terugvallen.

Het probleem is nog gecompliceerder. Door het op elkaar stapelen, jaar na jaar, van loonkostenstijgingen wordt het algemene loonniveau zo hoog dat Nederland op de wereldmarkt de concurrentieslag verliest. In feite exporteert Nederland op die manier industriële werkgelegenheid naar lage-lonenlanden – nu nog naar Zuidoost-Azië, straks ook naar Oost-Europa. Iedereen in sociaal-economisch Nederland weet dat vasthouden aan de huidige loonpolitiek economische en sociale zelfmoord betekent. Maar wie de noodklok luidt en pas-op-de-plaats predikt oogst slechts meewarige reacties.

p. s. Er is, buiten staken en denken, nog een ‘verleerde vaardigheid’. Waarom koos heel Nederland na de oorlog voor de geleide loonpolitiek (waaraan overigens NVV en Partij van de Arbeid het langst vasthielden)? Omdat het land in gevaar was – Nederland was door de Duitsers leeggeplunderd, de industrie moest van de grond af worden opgebouwd. Het land is weer in gevaar. Niets let de sociale partners met de overheid een contract te sluiten voor een vernieuwde vorm van centraal overeengekomen loonpolitiek. Maar wie zo’n suggestie dropt staat met de rug naar de samenleving – althans voor dat deel van de vakbeweging dat de ogen sluit voor de toekomst.

Decentralisatie of marginalisering

Het gaat de met de sociaal-democratie verbonden vakbeweging in Nederland niet goed. Terwijl de beroepsbevolking groeit, volgt de organisatiegraad een dalende lijn, die in de richting van de twintig procent gaat – een kritische grens. En dat, terwijl er tijden zijn geweest – in de jaren zeventig en eerder – waarin deze rond de veertig procent lag. Een belangrijke oorzaak van de malaise waarin de vakbeweging – en het gaat dan in het bijzonder over de FNV – zich bevindt, lijkt te liggen in de ambivalente rol die zij speelt ten opzichte van de politiek. Kenmerk is een schier onontwarbare vermenging van functies, zoals onlangs nog bleek uit de verhoren bij de parlementaire enquêtecommissie inzake de sociale zekerheid. Deze vloeit voort uit de sterk centralisatie oriëntatie die al decennia lang de instituties tekent die de arbeidsvoorwaarden en -verhoudingen regelen. Deze centralistische oriëntatie is te lang voorbijgegaan aan impulsen die zich zowel binnen het bedrijfsleven als daarbuiten al geruime tijd aftekenen, waarbij de europeanisering van de arbeidsverhoudingen ook een veel meer ondernemingsgericht werken van de vakbeweging noodzakelijk maakt.

Om de huidige situatie te kunnen begrijpen is inzicht in de historische ontwikkeling noodzakelijk. Aandacht verdient dan vooral de politieke rol van de vakbeweging, zoals die valt af te lezen uit de invloed die zij heeft gehad op de sociaal-economische inrichting van Nederland. Die invloed laat zich aflezen aan de mate, waarin de vakbeweging een rol heeft gespeeld bij het verwezenlijken van doelen op het gebied van het arbeidsvoorwaardenbeleid, de politiek en de sociale zekerheid, alsmede op dat van de werkgelegenheidsvraagstukken en de positie van de werknemers en de vakbeweging binnen de bedrijven.

In 1881 hebben zowel politieke partij (de Sociaal Democratische Bond, *SDB*) als vakbonden (en de vakcentrale, het Algemeen Nederlands Werkliedenverbond, *ANWV*) hun vorm gevonden. Binnen de *SDB* heerste de opvatting, dat de vakbonden de basis dienden te vormen van de partijorganisatie. Eenstemmigheid daarover bestond echter niet, de discussie over dit onderwerp nam een tiental jaren in beslag. Soortgelijke discussies worden op dat moment ook in andere landen gevoerd. Uiteindelijk komt het in 1891 op het congres van de Socialistische Internationale te Brussel tot de aanbeveling om per land een Nationaal Arbeidssecretariaat (*NAS*) in te stellen, als coördinerend orgaan voor de socialistische bonden en partijen. Toen de *SDB* zich in de jaren negentig van de negentiende eeuw ontwikkelde in antiparlementaire en revolutionair-anarchistische richting, volgde in 1894 de oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (*SDAP*). Binnen de nieuwe partij ontstond een discussie over de vraag, hoe de *SDAP* en een geestverwante vakcentrale zich zouden moeten verhouden. Troelstra bij voorbeeld was voorstander van een hechte band, waarbij de partij de parlementaire vertegenwoordiger van de arbeiders zou moeten zijn. De discussie kreeg een nieuwe impuls na de oprichting van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (*NVV*) in 1906. Partijleiders zowel als vakbondsleiders waren van mening dat hun organisaties onderdeel uitmaakten van een gezamenlijke arbeidersbeweging. Niettemin bestond in vakbondskringen ook de opvatting dat een zekere onafhankelijkheid nodig was, teneinde leden te kunnen werven in niet-socialistische kringen. Veel vakbondsleiders echter waren tevens actief binnen de partij, zodat de onafhankelijkheid maar gedeeltelijk tot stand kon komen. Bovendien kon de vakbeweging, onder meer bij het tot stand brengen van de arbeidswetten, niet zonder de steun van de partij.

Verder bestonden er meningsverschillen over de actievormen, zoals in 1908 bleek bij de acties voor het algemeen kiesrecht. Troelstra meende dat dit recht kon worden afgedwongen door een algemene werkstaking, terwijl men binnen het *NVV*

meende dat dit uiterste middel niet mocht worden gebruikt. Uiteindelijk organiseerde men gezamenlijk kiesrecht-demonstraties en een volkspetitionnement, acties die hun hoogtepunt vormden in een gezamenlijke demonstratie op de derde dinsdag van september 1911, Rode Dinsdag.

In de volgende jaren deden zich twee ontwikkelingen voor die hun effect in feite tot op de dag van vandaag doen voelen. De verkiezingen van 1913 maakten duidelijk, dat een stabiele meerderheid voor de sociaal-democraten niet haalbaar was. Dit besef leidde tot het aanvaarden van de gedachte van gescheiden ontwikkeling (decentralisatie, subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring) die uiteindelijk bekend zou worden onder de term 'verzuiling'. De Grondwet van 1917 bracht een tweede ontwikkeling. Door de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen werden de politieke verhoudingen getalsmatig zichtbaar en konden de zuilen naar omvang worden bediend in de besluitvorming. Maar ondanks de meer parlementaire opstelling van de SDAP bleef deze uitgesloten van regeringsverantwoordelijkheid. Evenzo stuitte het NVV op de weigering van de protestants-christelijke en de katholieke vakbeweging – onderdeel als zij op hun beurt weer waren van andere emancipatiebewegingen – om tot samenwerking te komen.

Wel ontstond tijdens de Eerste Wereldoorlog de eerste samenwerking tussen overheid en vakbeweging, bij de bestrijding van de werkloosheid. Deze samenwerking beleefde haar institutionalisering in 1919, door de oprichting van de Hoge Raad van Arbeid, een platform van overleg tussen overheid, werkgevers en georganiseerde werknemers. Hiermee kon de vakbeweging, indirect en met mate, invloed uitoefenen op het regeringsbeleid en mede een bijdrage leveren aan de totstandkoming van de wetgeving op het terrein van de sociale zekerheid.

In de jaren twintig deed het NVV een poging om een zelfstandige positie te verwerven, onder leiding van voorzitter Stenhuis, die de samenwerking met de SDAP wilde verbreken teneinde een samengaan te kunnen bewerkstelligen tussen het NVV en het

neutrale Algemeen Nederlands Vakverbond. Hem stond een model voor ogen zoals dat in Engeland gestalte had gekregen, waar de vakbeweging in feite de koers van Labour bepaalde. Het lukte niet. Wel nam de vakbeweging in 1923 het voortouw in het verzet tegen de Vlootwet, daarmee in feite het terrein van de politiek betredend. Stenhuis wilde daaruit de conclusie trekken en komen tot de oprichting van een nieuwe arbeiderspartij, onder leiding van het NVV. Er waren overigens meer factoren die aanleiding gaven tot een scheiding tussen SDAP en NVV. De SDAP zag zich door haar banden met het NVV belemmerd in haar wervingsmogelijkheden onder de middenklasse en de boeren, het NVV ondervond door zijn binding met de SDAP soortgelijke moeilijkheden ten opzichte van kantoorpersoneel en ambtenaren. Tot een scheiding kwam het niet, integendeel. Met de oprichting van de Algemene Raad, waarin naast de besturen van de SDAP en het NVV de hoofdredacteuren van *Het Volk* en *Voorwaarts* zitting hadden, kwam het tot een coördinatie van de relaties tussen partij en vakbeweging. De politiek was het terrein van de partij, het bedrijfsleven een zaak van de vakbeweging. Het was ook aan de partij om kandidaten te stellen voor het parlement, hoewel in de Algemene Raad werd overeengekomen dat twintig procent van de kamerleden uit het NVV afkomstig zou zijn.

In de crisisjaren gebruikte de vakbeweging haar positie om zich ter zake van de slechte economische situatie direct tot de regering te richten, met voorbijgaan aan de partij. Structureel was deze gang van zaken echter niet, zoals kon worden opge maakt uit het gezamenlijk tot stand gebrachte Plan van de Arbeid (1935). Hierin werd overigens, als variant op het in 1921 gepubliceerde *Socialisatierapport*, de gedachte geopperd om een deel van de beschikkingsmacht over het particulier bezit over te hevelen naar de overheid, de gemeenschap. In feite was het Plan van de Arbeid een signaal dat aangaf dat de arbeidersbeweging de opvatting huldigde dat maatschappelijke veranderingen binnen de bestaande maatschappelijke kaders tot stand moesten worden gebracht en dus niet per definitie enkel en alleen via actie

binnen het bedrijfsleven. En daarmee was het een uiting – en bevestiging – van de op de politiek, de overheid, gerichte (etatische) houding van de vakbeweging.

Op de achtergrond van deze positiebepaling heeft zeker meegespeeld dat het NVV, door de lage graad van industrialisatie in Nederland en door de ten gevolge van de verzuiling bestaande versnippering van de vakbeweging, nooit echt voet aan de grond heeft gekregen binnen de bedrijven. Vanuit dit perspectief krijgt de etatische opstelling, die in feite tot op de dag van vandaag voortduurt, het karakter van een zwakgebod.

De Tweede Wereldoorlog bracht twee ontwikkelingen die, naar zal blijken, beklijven en in feite een voortzetting vormen van de gang van zaken in de jaren dertig. Werkgevers en werknemers maken plannen tot oprichting van de Stichting van de Arbeid en het NVV filosofeert over de vorming van een verenigde vakbeweging die politiek ongebonden zou moeten zijn. Deze laatste gedachte vond bij de SDAP een enthousiaster onthaal dan het NVV had durven verwachten. De partij bleek te denken aan omvorming tot een Partij van de Arbeid – die in 1946 ook tot stand komt. Het NVV vormde zich, net als de overige vakcentrales, om tot een bedrijfstaksgewijze organisatie, terwijl de besluitvormende organen werden ingekrompen, onder meer ten gevolge van de door de overheid ingevoerde geleide loonpolitiek die overleg op centraal niveau vereiste.

Het sociaal-economisch beleid werd in de naoorlogse jaren, met medewerking van de vakbeweging, mede vormgegeven door een aantal nieuwe instituten en regelingen. Er kwamen het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (1945), de Wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (1950), het uit het BBA voortkomende College van Rijksbemiddelaars en de uit de wet op de PBO ontstane Sociaal Economische Raad (SER). Over deze SER werd overigens toentertijd in liberale kringen opgemerkt dat het 'een rare vorm van staatsinrichting' betrof. Binnen de Stichting van de Arbeid (opgericht in 1945) overlegden de werkgevers en de werknemers op voet van gelijkwaardigheid over

sociaal-economische kwesties en arbeidsverhoudingen. Kortom, binnen een tijdsbestek van enkele jaren kwam een geïnstitutionaliseerd maatschappelijk compromis tot stand tussen vakbeweging en werkgevers. De vakbeweging neigde ook tot dit compromis omdat ze daarmee de binnen de bedrijven sterk actieve Eenheidsvakcentrale (EVC) de wind uit de zeilen hoopte te nemen, een neveneffect van de Koude Oorlog.

Het is hier overigens de plaats om op te merken dat het begrip ‘geleide loonpolitiek’, anders dan wel wordt gedacht, in de naoorlogse jaren niet betekende een door de centrale overheid volstrekt eenzijdig opgelegde loonvorming. Duidelijk moet zijn, dat alle sociaal-economische partners daaraan via de genoemde instituten grosso modo – met instemming – hebben bijgedragen. Uit deze context gelicht heeft het begrip later – bewust of onbewust – tot veel misverstanden aanleiding gegeven.

Door de ontwikkelingen vlak na de Tweede Wereldoorlog vormden de jaren vijftig een nagenoeg stabiele periode. Vakbeweging en werkgevers op de arbeidsmarkt, confessionelen en socialisten in de politiek, zij leefden redelijk harmonisch binnen de grenzen van een compromis. Slechts de twee bestedingsbeperkingen, die van 1951 en 1957, beroerden de vakbeweging enigszins. Uit haar kring klonk de verzuchting dat ze door deze maatregelen in een strijdpositie tegenover de regering dreigde te komen!

Tegen het eind van de jaren vijftig begon er enige beweging te komen in de wijze waarop de lonen zich ontwikkelden. Ondanks de bedrijfstaksgewijze organisatie van werknemers en werkgevers hadden de lonen in de diverse sectoren tot dan een gelijke ontwikkeling gekend. Basisgegeven was de financieel-economische ontwikkeling, de groei van de loonsom vormde daarvan een afgeleide. Het was het tijdperk van de centrale loonrondes, met uniforme stijgingspercentages. Minister van Economische Zaken De Pous was degene die, in 1959, de produktiviteit als (mede)bepalende factor introduceerde. Dit, en de gespannen situatie die inmiddels op de arbeidsmarkt was ontstaan,

leidde ertoe dat werknemers, vaak in niet door de vakbond gevoerde of gesteunde onderhandelingen met individuele werkgevers, arbeidsvoorwaarden konden bedingen die buiten de lijnen van de geleide loonpolitiek vielen. Uiteindelijk leidde dit tot een loonexplosie, met 1964 als hoogtepunt (met loonstijgingen tot 15 procent).

De vakbeweging dreigde aan de zijlijn van deze ontwikkeling te worden geplaatst; ze werd geconfronteerd met ledenverlies, dat al inzette aan het eind van de jaren vijftig, toen vakbeweging en PvdA door de leden respectievelijk kiezers werden afgestraft voor de bestedingsbeperking van 1957 en aan de periode-Drees een eind kwam (1958).

Voor de vakbeweging was het signaal onmiskenbaar: er diende een eigen weg te worden gekozen. Die werd, met aarzeling, ingeslagen in 1965, toen duidelijk was dat de geleide loonpolitiek uitgehold raakte doordat bedrijfstakken en grote ondernemingen meer en meer op de eigen mogelijkheden afgestemde arbeidsvoorwaarden overeenkwamen. Van de vakbeweging vroeg dit een reactie in de vorm van meer beleidsvrijheid voor de bij het NVV aangesloten bonden (decentralisatie), een ontwikkeling waarvoor bij voorbeeld de metaalbedrijfsbonden zich sterk maakten.

Opmerkelijk is dat in 1970 de regering de Loonwet indiende, die het BBA moest vervangen. Deze Loonwet, die werd aangenomen, regelde ten principale de mogelijkheid dat de regering ingreep op de loonontwikkeling. Nader bezien kan worden vastgesteld dat het ontstaan van deze wet voortkwam uit de wens van de politiek om haar eindverantwoordelijkheid voor de loonontwikkeling vast te leggen, c.q. om het primaat van de vakbeweging over te nemen. Daarbij kan echter de vraag worden gesteld of de vakbeweging in de naoorlogse periode ooit het primaat heeft gehad, institutioneel verbonden als ze was met werkgevers en politiek (overheid). Wel hadden zich binnen de vakbeweging in de tweede helft van de jaren zestig nieuwe ontwikkelingen voorgedaan. In 1964 publiceerden de drie vakcen-

trales NVV, NKV en CNV nog een gezamenlijk rapport over de vermogensaanwasdeling. (Waarin het eventueel omzetten van door werknemers te verkrijgen aandelen in contanten werd verworpen, omdat het geld maar in de consumptieve sfeer zou worden benut.) Maar in de volgende jaren was de toenemende radicalisering van NVV en NKV voor het CNV aanleiding om de nauwe samenwerking op te zeggen, laat staan dat er over de toen veelbesproken fusie tussen de drie vakcentrales verder mocht worden gedacht. (Uit een sociologisch onderzoek van professor Van Zuthem bleek dat de helft van de CNV'ers vóór een samengaan met de andere centrales was en de andere helft tegen. Het kader van het CNV was in grote meerderheid tegen.) De toenaadering tussen de drie, later twee, vakcentrales was een teken van een verwijdering tussen de politiek en de vakbeweging. Het samengaan van NVV en NKV betekende dat afstand werd genomen van de nauwe band met de respectievelijke politieke partijen PvdA en KVP. Deze verwijdering kreeg een extra impuls door de decentralisatie binnen de vakbeweging toen het cao-overleg in bedrijfstakken en (grote) ondernemingen meer betekenis kreeg en er meer onderhandelingsvrijheid ontstond.

Aan de trend naar decentralisatie binnen de vakbeweging kwam (ogenschijnlijk) een abrupt einde toen als gevolg van de oliecrisis het kabinet-Den Uyl in 1974 met een Machtigingswet kwam. Deze wet leidde in feite tot een vernieuwde, zuivere (want aanvankelijk ook de overige inkomens omvattende), geleide loonpolitiek die de loonmaatregelen van 1976, 1977, 1980 en 1982 mogelijk maakte. De vakbeweging ontving noch de Machtigingswet, noch de daaruit voortgevloeide loonmaatregelen met veel vreugde. Niettemin werden ze uiteindelijk aanvaard, omdat de algemene notie binnen de sociaal-democratische beweging toch was, dat de overheid moest kunnen ingrijpen in de arbeidsvoorwaarden; sterker, deze notie werd gevoeld als een goed links standpunt, nog wetenschappelijk gesteund door het pleidooi van Van den Doel, De Galan en Tinbergen voor een geleide loonpolitiek in het economenblad *ESB* (1975). In feite bevestigde de Machtigingswet andermaal het primaat

van de politiek boven de vakbeweging, hoewel de wetgeving mede werd ingegeven door de opvatting dat het de vakbeweging was die in werkelijkheid het primaat zou hebben verworven en betoegeld moest worden. De vraag kan worden gesteld, of de Machtigingswet niet een te zwaar middel was, hoewel men haar ook kan zien als uiting van het oernederlandse verlangen om voor elke denkbare calamiteit een regeling achter de hand te hebben.

De loonontwikkeling van de tweede helft van de jaren zestig, de radicalisering die zich binnen de sociaal-democratische beweging in dezelfde periode voltrok en de opeenvolgende nederlagen van de werkgevers bij loononderhandelingen, leidden intussen aan werkgeverszijde tot bezinning. Uit deze bezinning kwam een professionalisering van de werkgeversorganisaties voort (met oud-minister Chr. van Veen als eerste voltijdse voorzitter). Ook begonnen werkgevers zich sterker te verweren tegen de acties van de vakbeweging, zowel op het juridische vlak als op het financiële (door de vorming van weerstandskassen tegen de gevolgen van stakingen). Door deze ontwikkeling zag de vakbeweging zich geconfronteerd met een sterker wordende tegenstander, zowel binnen de bedrijven en bedrijfstakken als binnen de instituties op de arbeidsmarkt. Een tegenstander ook die, mede daartoe aangezet door de economische recessieverschijnselen in de jaren zeventig, afstand nam van de politiek en tot een zelfstandige opstelling begon te komen.

De vakbeweging op haar beurt had het zittende kabinet-Den Uyl nodig om een aantal verlangens gerealiseerd te krijgen, waaronder de Wet op de Ondernemingsraden, de handhaving van de automatische prijscompensatie en later, met meer aarzeling, de koppeling tussen lonen en uitkeringen (een wens van de politiek, met name van de PvdA). Dit dwong haar tot een coöperatieve instelling ten opzichte van Den Haag, dus tot een sterker etatisme. Wel gaf deze manoeuvre aan dat de vakbeweging de politiek, en daarbinnen de PvdA, voornamelijk instrumenteel beschouwde.

De uitdaging die de versterking van de werkgevers stelde, een grotere verzelfstandiging binnen een één-op-één-verhouding, bleef overigens onbeantwoord.

Als in 1976 de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) ontstaat door het samengaan van het NKV en het NVV, is dit een impuls voor een nieuwe centralisatie binnen de vakbeweging. Officieel hield men nog vast aan de notie uit het begin van de jaren zeventig, die inhield dat het ondernemingsniveau sterke aandacht zou moeten krijgen; het zogenaamde bedrijvenwerk. In de praktijk echter kreeg dit echte vakbondswerk, belangenbehartigende activiteiten gekoppeld aan bedrijfsledengroepen, minder aandacht, zowel binnen de bedrijfsportalen als binnen de bonden. Ook de ondernemingsraden kregen – op ondernemingsniveau – geen werkelijke belangstelling van de vakbeweging. Weliswaar had de vakbeweging zich voorstander getoond van de betreffende wet, maar in de praktijk lieten de meeste beroepsbestuurders de raden aanmodderen. Ook toen de ondernemingsraden zelfstandiger werden en meer en meer mogelijkheden kregen om bedrijfsinformatie te verwerven, zag de vakbeweging geen aanleiding om ze als instrument te gaan gebruiken. Uiteindelijk zien we nu, in het begin van de jaren negentig, hoe de ondernemingsraden – tegen de stroom in – op vele plaatsen zijn uitgegroeid tot zelfstandige partners in de onderhandelingen over arbeidsvoorwaarden in ruime zin. De leden beginnen hier en daar het roer van de bonden over te nemen, het leiderschap krijgt extreem onheldere trekken, de decentralisatie is een feit. In 1982 nam de vakbeweging sterk afstand van de politiek, met haar verzet tegen de ziektewetplannen van Den Uyl en Dales, die een verlaging van de uitkering bij ziekte dreigden te veroorzaken. Aan het einde van datzelfde jaar kwam het tot een akkoord (van Wassenaar, tussen Van Veen en Kok) tussen werkgevers en werknemers over de inlevering van loon ten gunste van de herverdeling van werk, arbeidstijdverkortung en maatregelen tegen jeugdwerkloosheid. Hiermee stelde het FNV zich zelfstandig op ten opzichte van de PvdA, door te anticiperen

op de eventuele maatregelen van het zojuist aangetreden centrum-rechtse kabinet-Lubbers ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden, nog voor de volksvertegenwoordiging zich daarover een oordeel had kunnen vormen. In feite werd de PvdA hiermee definitief beroofd van haar arm in het bedrijfsleven. De lossere relatie tussen partij en vakbeweging werd in 1983 op het eerste gezicht steviger toen in november de grote ambtenarenacties plaatsvonden tegen de inkomensverlaging en toen de FNV zich inliet met de acties tegen de kruisvluchtwapens. Bij de PvdA leefde de gedachte, dat deze acties een uiting waren van gemeenschappelijke opvattingen binnen de sociaal-democratische beweging. Maar bij de bonden was eerder sprake van de opvatting, dat men juist zelfstandig een standpunt wilde innemen. Daarbij zal zeker een rol hebben gespeeld dat de FNV, samenvoeging als de federatie immers was tussen NVV en NKV, zich niet meer per definitie aan de PvdA gebonden voelde. Binnen de PvdA is de consequentie van dit gegeven nooit ten volle doorzocht en zo dit gebeurde, heeft men er geen consequenties uit weten te trekken.

Anderzijds moet hierbij worden aangetekend, dat de FNV ook in die periode geen aanleiding zag om centraal geregelde zaken als de prijscompensatie, het minimumloon, de koppeling en de ondernemingsraden – waarmee de vakbeweging zich in feite innig had verbonden met de politiek – ter discussie te stellen. Juist een onafhankelijke, decentrale opstelling ten aanzien van deze onderwerpen zou de vakbeweging hebben gedwongen, in plaats van haar politieke gezichtsveld te verbreden (de kruisvluchtwapens!), haar kracht te zoeken in de ondernemingen. Opgemerkt dient nog te worden, dat het onverkort vasthouden aan het minimumloon in feite het weren van enkele honderdduizenden mensen van de arbeidsmarkt inhield en –houdt en, niet minder onbelangrijk, de aantrekkingskracht van de vakbeweging die zelf voor een minimumgarantie dient te vechten, vermindert. Het vermengen van het minimumloon met het sociaal minimum (het verschaffen van het laatste is een overheidstaak) gaat tot op de dag van vandaag door, en is in vergelijkbare buitenlandse staten onbekend.

Men zou, samenvattend, bij de vakbeweging een gebrek aan moed kunnen veronderstellen, gekoppeld aan de traditie van het etatisme: de instituties en de daar bereikte arbeidsvoorwaarden boden blijkbaar toch meer comfort dan een volledig zelfstandige opstelling, gekoppeld aan een versmalling van het perspectief op activiteiten binnen bedrijfstakken en, sterker nog, binnen bedrijven.

De situatie is nu zo dat de vakbeweging geen vaste voet heeft binnen de bedrijven. De organisatie is sterk geprofessionaliseerd, met veelal 'extern' geworven krachten, en met voorbijgaan aan de talenten die binnen het eigen ledenbestand aanwezig waren en zijn. In een enkel geval is er een ingang via een ondernemingsraad, maar dit is eerder uitzondering dan regel. De ontwikkelingen binnen het bedrijfsleven rechtvaardigen alleszins een sterk gedecentraliseerd optreden ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden, maar niettemin houdt men nog te veel vast aan centrale en door de politiek geregelde voorzieningen. Zo berooft haar etatisme de vakbeweging van belangrijke werkerreinen en wervingskracht. Door voorbij te gaan aan de mogelijkheden die binnen de bedrijven lagen, heeft het FNV de weg ook vrijgemaakt voor smaller georiënteerde maar daarom nog niet te negeren bonden, zoals die voor middelbaar en hoger personeel, die een deel van de ruimte die in de bedrijven open lag, hebben opgevuld.

De leden van de van oorsprong sociaal-democratische vakbeweging moeten deze ontwikkelingen haarfijn hebben gevoeld, getuige de enorme terugval van de organisatiegraad, van rond de veertig procent tot, naar te vrezen valt, binnenkort rond de twintig procent en daarmee tot op de drempel waarachter de geloofwaardigheid van de vakbeweging ophoudt te bestaan.

Een voor de hand liggende weg uit de impasse wordt gevormd door een duidelijker opstelling, los van de PvdA, gericht op activiteiten binnen de bedrijven en door het aansturen op ledenwinst binnen bedrijven met nieuwe economische activiteiten, zoals de elektronische gegevensverwerking in ruime zin en di-

verse vormen van dienstverlening. Er zal ook een antwoord moeten worden gezocht op de almaar doorgaande decentralisatie van de onderhandelingen over de arbeidsvoorwaarden en de ontwikkeling in de richting van raam-cao's en ondernemings-cao's. De rol die de ondernemingsraden meer en meer gaan spelen in de onderhandelingen over de arbeidsvoorwaarden dwingt tot een actieve opstelling. Globaal gesproken kan worden gesteld dat de aandacht uit zou moeten gaan naar het bedrijfsniveau, waar de vakbondsleden hun belangen behartigen, desgevraagd gesteund door de vakbeweging. Aan de situatie dat de vakbeweging zich laat vertegenwoordigen door gesalarieerden lijkt beter een eind te kunnen worden gemaakt; dit ten gunste van getalenteerde leden, toegerust door de organisatie, verantwoordingsplichtig aan hun collega-leden. Hiermee zou ook de emancipatie van de werknemers gestalte kunnen krijgen. Dat hieruit spanningen kunnen voortvloeien ten aanzien van de instituties, de overlegeconomie op centraal niveau, spreekt vanzelf. Hiervoor is echter al aangegeven, dat deze instituties de vakbeweging eerder hebben verzwakt dan versterkt.

Met de pvdA moet het komen tot een afstandelijker relatie (dat geldt omgekeerd nog sterker voor de pvdA!), eerder gebaseerd op coalitievorming dan op ideologische binding, eerder zakelijk dan emotioneel. Huiselijk geformuleerd zou men kunnen zeggen dat de politieke partij de inkomens beïnvloedt via het belastingstelsel en dat de vakbeweging dit doet via decentrale onderhandelingen over de arbeidsvoorwaarden. Een dergelijke ontvlechting is, juist nu zowel de sociaal-democratische politieke beweging als de vakbeweging in deplorabele toestand verkeren, onontkoombaar. Ze betekent ook een afscheid van de bureaucrativering van de vakbeweging, die in feite heeft geleid tot een vervaging van de verantwoordelijkheden en een verwatering van het begrip 'leiderschap'.

Wat we momenteel zien, is dat door de decentralisatie van de gesprekken over de arbeidsvoorwaarden de aloude corporatistische structuur wordt ontmanteld en plaats maakt voor construc-

ties per onderneming of, hooguit, per bedrijfstak. Er zal dus een privatisering optreden en men zal afstand moeten nemen van allerlei wettelijke voorzieningen ter vaststelling van de arbeidsvoorwaarden. De staat zal de burgers bepaalde voorzieningen bieden op algemeen niveau, de werknemers zullen met het beroepsleven samenhangende voorzieningen in beginsel op ondernemingsniveau moeten bevechten – met de vakbeweging als service-organisatie.

Belangrijk is, dat zowel de politiek als de vakbeweging – vooral de vakbeweging – zich rekenschap geven van het feit dat het niet meer zo is, dat de fabriekspoorten toegang waren tot een volstrekt andere wereld. Bedrijven en de rest van de maatschappij zijn zozeer met elkaar verweven geraakt, transparant geworden, dat geen werkgever het zich meer kan permitteren om niet in essentie dezelfde normen en waarden te hanteren als in de buitenwereld gelden. In dat perspectief is eigenlijk ook de ondernemingsraad in zijn huidige wettelijke gedaante verouderd. Het is immers in veel gevallen niet meer nodig om via een apart overlegorgaan voeling te houden met het wel en wee van de onderneming in een tijdsgewricht waarin de economische berichtgeving via vele media de geïnteresseerden, en zeker de werknemers zelve, bereikt.

Tegenover dit alles moet staan dat de overheid zich terugtrekt van het terrein van het arbeidsvoorwaardenbeleid. Het intrekken, in de loop van de jaren tachtig, van mogelijkheden tot wettelijke interventies heeft daartoe de voorwaarden geschapen, er is – terecht – ruimte voor een vrije loonpolitiek.

Wat niet vergeten moet worden is dat de huidige situatie ook voor de ondernemers weinig aantrekkelijk is. Meer en meer richten zij zich, voor overleg over nieuwe arbeidsvoorwaarden, in eerste aanleg tot de ondernemingsraad – die daarmee overigens ten opzichte van de vakbeweging een soort vijfde colonne is geworden. Tegelijkertijd echter dienen de werkgevers een apart circuit te onderhouden met de vakbonden, in casu met de dienstdoende bezoldigde bestuurders. Onduidelijk is dan met

wie de definitieve afspraak kan worden gemaakt, en op grond van welke machtsbasis. Hier ligt, dat zal duidelijk zijn, een terrein braak voor de vakbeweging. Zij kan zich richten op de ondernemingsraden, daarin haar leden laten plaatsnemen en die van dienst zijn bij hun activiteiten. Zoals gezegd een versmalling, maar een zinvolle versmalling.

Rest de vraag, of deze ontwikkelingen nu voortvloeien uit de geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de laatste eeuw. Het antwoord kan bevestigend zijn. Het beeld van de Nederlandse (arbeids)verhoudingen is zo diffuus, omdat de eigenaardigheid van het maatschappelijk-politieke bestel (verzuiling) zo'n grote invloed heeft gehad. En ook omdat de werkelijke industrialisatie van Nederland zo laat op gang is gekomen. Pas in de loop van de jaren zestig en zeventig is over het hele land een echte industriële mentaliteit gegroeid. Dit is een nieuw element. Bij die industriële mentaliteit past vakbondswerk dat zich in de ondernemingen afspeelt dan wel op de onderneming(en) richt. Gebeurt dat niet, dan stelt de vakbeweging kennelijk weinig voor.

Dit artikel kwam tot stand na een uitvoerig gesprek met Bram Peper. Voor de historische gegevens is dank verschuldigd aan Gerrit van Kooten.

Vrouwen en vakbeweging

Aanzienlijke ledenverliezen en veranderende sociaal-economische omstandigheden in het afgelopen decennium noodzaakten de Nederlandse vakbeweging zich te buigen over haar toekomst. De Nederlandse economie kenmerkte zich in het begin van de jaren tachtig door hoge werkloosheid, een afnemend nationaal inkomen en teruglopende winsten in het bedrijfsleven. Als gevolg daarvan nam de werkgelegenheid af. Tegelijkertijd echter nam de beroepsbevolking aanzienlijk toe. Deze economische malaise was deels de oorzaak van het verval in organisatiegraad in Nederland. De vakbeweging heeft de daling van het ledental niet lijdzaam ondergaan. Onder de noemer 'FNV-2000' en het CNV-project 'Toekomst' zijn de nodige initiatieven ontwikkeld, gericht op het tegengaan van een verdere afkalving van het ledenbestand. Dit leidde onder meer tot een beleid gericht op een actievere belangenbehartiging voor specifieke doelgroepen, waaronder vrouwen. Vrouwen waren danig ondervertegenwoordigd in de ledenbestanden van de vakbonden, terwijl hun aantal op de arbeidsmarkt steeds verder groeide. Dat maakte hen voor de vakbeweging een interessante doelgroep.

Toch zijn het niet alleen de ledenverliezen geweest die de belangstelling van de vakbeweging voor vrouwen op de arbeidsmarkt hebben gevoed. De vakbeweging had daarvoor ook ideologische beweegredenen. Naast de individuele en collectieve belangenbehartiging van werknemers heeft zij tegelijkertijd ook een maatschappelijke functie. Vanuit deze maatschappelijke verantwoordelijkheid wil de vakbeweging eraan meewerken om werknemers mogelijkheden te bieden voor volledige zelfontplooiing en om samen te leven als gelijkwaardige mensen. De vrouwenemancipatiebeweging die zich in die tijd in alle on-

derdelen van de maatschappij sterk profileerde, noopte de vakbeweging om, gezien haar emancipatoire doelstelling, daarin mee te gaan. Zeker binnen de FNV is dit proces in belangrijke mate beïnvloed vanuit de vrouwenbeweging zelf (onder andere de Rooie Vrouwen), die speciale aandacht eiste van de vakbeweging voor vrouwen op de arbeidsmarkt. Voor het CNV heeft dit proces van beïnvloeding in eerste instantie gestalte gekregen door het zoeken van samenwerking met andere vrouwenorganisaties als daartoe aanleiding bestond. Eind jaren tachtig is vanuit de christelijke vrouwenbeweging het Convent van Christenvrouwen opgericht, een platform waarin zowel vakbondsvrouwen als CDA-vrouwen en traditionele vrouwenorganisaties participeren. Hiermee heeft de beïnvloeding vanuit de christelijke vrouwenbeweging structureel vorm gekregen.

Kortom, de belangstelling van de vakbeweging voor de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt is deels noodgedwongen geweest, gevoed door veranderende sociaal-economische omstandigheden en daarmee gepaard gaande sterke ledenverliezen. Deels is de aandacht echter ook ingegeven door haar eigen doelstelling, om naast belangenbehartigster van werknemers ook te willen optreden als emancipatiebeweging.

Vrouwen als doelgroep van vakbondsbeleid

De verankering van een beleid speciaal gericht op vrouwen heeft binnen zowel de FNV- als de CNV-structuur gestalte gekregen via de instelling van een vrouwensecretariaat en de herstructurering en wederopbouw van de respectieve vrouwenbonden.

De vrouwenbonden hebben zich ontwikkeld van een traditionele vrouwenvereniging naar een vakbond voor vrouwen. Na eerst een aparte status gehad te hebben, behoren zij sinds medio jaren tachtig tot de aangesloten bonden van de FNV en het CNV en hebben zij zitting in de hoogste besluitvormingsorganen binnen beide centrales. Dit betekent dat de bonden meebeslissen in het algemeen vakbondsbeleid en via de centrales een vertegenwoordiging hebben in de SER, Ziekenfondsraad, Sociale Ver-

zekeringsraad, et cetera. De vrouwenbonden richtten zich in eerste instantie op huisvrouwen, vrouwen die vrijwilligerswerk verrichten en thuiswerkers. Ten behoeve van de betaald werkende vrouwen hebben beide vakcentrales een vrouwensecretariaat ingesteld. Doel van het vrouwensecretariaat is om in het federatie- dan wel verbondsbeleid en in het beleid van de aangesloten bonden aandacht te besteden aan vrouwen. Tevens behartigt het vrouwensecretariaat de belangen van betaald werkende vrouwen die aangesloten zijn bij de sectorbonden.

De uitwerking van het doelgroepenbeleid gericht op vrouwen op de arbeidsmarkt is niet zonder slag of stoot gegaan. Er was een cultuuromslag nodig die niet alleen op de arbeidsmarkt, maar vooral ook binnen de vakbeweging zelf zijn weerslag diende te vinden. De activiteiten met betrekking tot een vakbondsbeleid gericht op vrouwen kenmerkten zich daardoor aanvankelijk door het initiëren van een bewustwordingsproces: de emancipatie in eigen huis. De eigen achterban, bonden en hun leden, diende erop attent gemaakt te worden dat vrouwen een potentieel vormden op de arbeidsmarkt en dus ook binnen de vakbeweging. Daarmee had de vakbeweging een taak naar vrouwen toe: ze vormden een factor om rekening mee te houden. Bovendien had de vakbeweging als emancipatiebeweging een maatschappelijke verantwoordelijkheid ten opzichte van vrouwen.

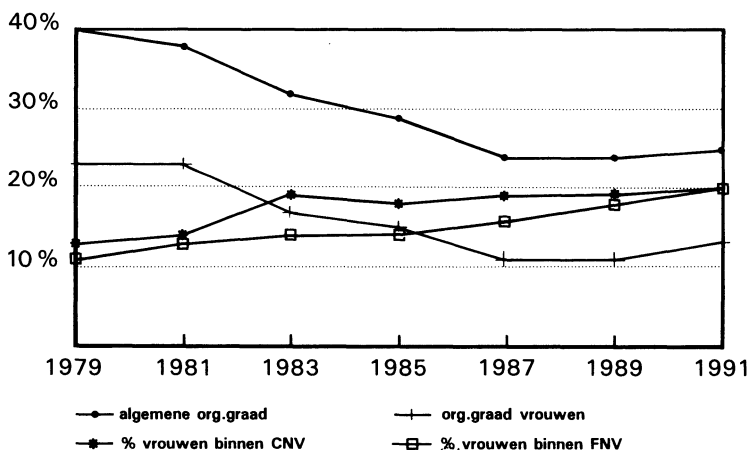
Om tegemoet te komen aan de wens van economische zelfstandigheid van vrouwen – in de lijn van het overheids emancipatiebeleid – dienden nieuwe thema's voor vakbondsbeleid zich aan, zoals herverdeling van werk en meer flexibele arbeidspatronen die vroegen om een nadere invulling op decentraal niveau. Overigens niet alleen ingegeven door emancipatoire motieven, maar ook door economische motieven, werd meer flexibiliteit in de arbeidsrelaties verlangd. Deze trend vormde in zekere zin een bedreiging voor dat wat door de vakbeweging gedurende een reeks van jaren is gerealiseerd, zoals vaste arbeidscontracten en zekerheid van werk via centrale regelgeving. Herverdeling van werk werd een belangrijke pijler van het vakbondsbeleid om het probleem van de hoge werkloosheid het

hoofd te bieden. De discussie rond herverdeling van werk is altijd in belangrijke mate – dat geldt overigens sterker voor de FNV dan voor het CNV – getrokken door de vakbondsvrouwen. Zij hebben daarin onmiskenbaar een voorttrekkersrol vervuld.

Vrouwen in de vakbeweging

Er is inmiddels op tal van terreinen vooruitgang te bespeuren. Expliciete kostwinnersbepalingen of uitzonderingen voor vrouwen van rechten in het huidige stelsel van sociale zekerheid zijn van de baan, een ontwikkeling die overigens mede is gestuurd door de Europese richtlijnen op dat terrein. Verder blijkt in steeds meer cao's – momenteel in meer dan de helft – iets geregeld te zijn, waardoor voor vrouwen voorwaarden worden geschapen om betaald werk te kunnen (blijven) verrichten: kinderopvang, herintreding, mogelijkheden voor deeltijdwerk et cetera. Ook het aantal vrouwen dat participeert in de verenigingsopbouw van de vakbeweging is langzamerhand gegroeid. Zowel in het kaderledenbestand als op het niveau van de bezoldigde beleidsmedewerkers en bestuurders neemt het aantal vrouwen toe. Niet alleen om emancipatoire redenen heeft de vakbeweging hieraan gewerkt, ook pragmatische overwegingen lagen hieraan ten grondslag: het vergroten van de herkenbaarheid van de vakbeweging voor vrouwen.

Heeft dat er nu ook toe geleid dat vrouwen zich steeds meer aangetrokken voelen tot de vakbeweging? Het lijkt er wel op, als we bedenken dat ongeveer de helft van de aanwas van nieuwe vakbondsleden momenteel vrouw is. Zo is het percentage vrouwelijke leden van de FNV gestegen van 11 procent in 1979 naar 20 procent in 1991 en bij het CNV van 13 procent in 1979 naar 20 procent in 1991 (zie pag. 109). De totale organisatiegraad van vrouwen houdt echter geen gelijke tred met de toename van het aantal vrouwen in de vakbeweging. In 1979 was de organisatiegraad onder vrouwen nog 23 procent, in 1989 was nog maar 11 procent van hen georganiseerd. Sinds 1989 is een lichte opleving

Vrouwen in de vakbeweging. Percentage vrouwelijke vakbondsleden en organisatiegraad

van de organisatiegraad waar te nemen (in 1991: 13 procent). Niettemin bestaat momenteel zo'n 40 procent van de beroepsbevolking uit vrouwen.¹ Hoewel vrouwen in de vakbeweging een steeds belangrijker groep worden, vormt de samenstelling van de achterban nog steeds geen afspiegeling van de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. De oorzaak daarvan ligt onder meer in het feit dat de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen relatief sneller toeneemt dan het aantal vrouwen dat lid wordt van een vakbond. Als tweede kan echter ook gewezen worden op het feit dat de instroom van vrouwelijke vakbondsleden weliswaar hoog is, maar de uitstroom eveneens: onder de bedankende leden bevinden zich naar verhouding veel vrouwen. Het is dan ook niet mogelijk om zonder meer te concluderen dat vrouwen zich de afgelopen jaren meer aangetrokken voelen tot de vakbeweging dan voorheen.

De vakbeweging richt zich in haar beleid op alle vrouwen. De door vrouwen gedeelde belangen staan daarin centraal. Maar als gevolg van de wens van vrouwen om niet tijdelijk, maar blij-

vend aan het arbeidsproces deel te nemen, zijn er meer dan vroeger, verschillende levenspatronen te onderscheiden. Naast vrouwen die ervan uitgaan in de toekomst de arbeidsmarkt te verlaten voor het verrichten van gezinstaken, is er een groep die zich blijvend voor de arbeidsmarkt beschikbaar stelt en veelal via een deeltijdbaan werk en gezin wil combineren. Dan is er een categorie vrouwen die, na een aantal jaren voornamelijk gezinstaken te hebben vervuld, zich weer aanmeldt voor de arbeidsmarkt, de zogenaamde herintreedsters. Behalve de vraag naar de omvang van het ledenbestand is het daarom interessant om na te gaan welke vrouwen de vakbeweging weet aan te trekken. Uit onderzoek naar vakbondsparticipatie onder FNV- en CNV-leden² blijkt dat de vakbeweging naar verhouding minder aantrekkingskracht heeft op vrouwen die deeltijdwerk verrichten of voor herintreding kiezen. De vakbeweging heeft juist een grotere aantrekkingskracht op vrouwen met een sterke arbeidsmarktpositie: jonge, hoog opgeleide vrouwen die naar verhouding vaker voltijds werken en (nog) geen gezinsverantwoordelijkheid dragen. Het gaat om vrouwen die nog niet voor de keuze staan om werk en gezin te combineren en zich voltijds op de arbeidsmarkt aanbieden, vrouwen die wellicht pas in een volgende levensfase betaald werk en kinderen willen gaan combineren.

De vrouwenbonden richtten zich in eerste instantie op huisvrouwen, vrijwilligers en thuiswerkers. Sinds een aantal jaren zijn de vrouwenbonden er ook voor vrouwen in loondienst. Uit onderzoek onder leden van de Vrouwenbond CNV³ blijkt dat deze gewijzigde positie de aantrekkingskracht van de Vrouwenbond heeft verhoogd, met ledengroei als resultaat, zij het dat er sinds twee jaar een einde lijkt te zijn gekomen aan de groei. Ook hier blijkt de geringe bindingskracht van de bond het grootste struikelblok: de instroom is groot, maar de uitstroom eveneens. Sinds de Vrouwenbond een zelfstandige CNV-bond is lukt het een andere categorie vrouwen aan te trekken, hoewel het overgrote deel van de achterban nog steeds hoofdzakelijk werkzaam is als huisvrouw/vrijwilliger en over het algemeen uit oudere vrouwen (55+) bestaat. Vrouwen met thuiswerkbanen worden

nog nauwelijks door de Vrouwenbond georganiseerd. Van de betaald werkende vrouwen die lid zijn van de Vrouwenbond voorziet de helft met die verdiensten in het levensonderhoud. Dat zijn echter vrouwen die over het algemeen ook lid zijn van een sectorbond en voor wie de Vrouwenbond het tweede lidmaatschap vormt. Het zijn dus juist de werkenden die niet in het eigen levensonderhoud hoeven te voorzien, die zich meer aangetrokken voelen tot de Vrouwenbond dan tot een sectorbond en daarmee de afgelopen jaren een interessante nieuwe doelgroep zijn gaan vormen. Naar schatting een derde van de betaald werkende vrouwen hoeft niet zelfstandig in het levensonderhoud te voorzien. Hun aantal binnen de Vrouwenbond is echter nog steeds zeer gering. Op basis van het onderzoek wordt geschat dat zij nog geen 10% van de achterban van de Vrouwenbond uitmaken.

Met een beleid expliciet gericht op vrouwen op de arbeidsmarkt, heeft de vakbeweging inmiddels resultaten weten te boeken, zowel wat betreft de verbetering van de arbeidspositie van vrouwen als wat betreft de participatie van vrouwen in de vakbeweging. Desondanks behoeft de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt nog steeds verbetering en vormt de participatie van vrouwen in de vakbeweging nog steeds geen afspiegeling van de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Het lijkt de vakbeweging te ontbreken aan voldoende bindingskracht onder vrouwen en verder is er sprake van een geringe aantrekkingskracht onder belangrijke groepen vrouwen: zij die via deelbanen werk- en zorgtaken willen combineren of na een loopbaanonderbreking terugkeren op de arbeidsmarkt. Wat dit betreft liggen er voor de vakbeweging nog twee belangrijke uitdagingen te wachten. Ten eerste, hoe deze groepen vrouwen te bereiken. Ze vormen voor de vakbeweging een belangrijk ledenpotentieel. Ten tweede is de vraag hoe de vakbond de huidige achterban, de jonge, voltijds werkende vrouwen zonder gezinsverantwoordelijkheid, behoudt als leden op het moment dat zij in een volgende levensfase betaald werk en kinderen willen gaan combineren.

Integratie en differentiatie

Wat betreft toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen zijn er twee belangrijke tendensen te bespeuren. In de eerste plaats de steeds verder schrijdende individualisering van de maatschappij. Individualisering betekent in dit verband verzelfstandiging, grotere mondigheid en meer verantwoordelijkheid van mensen. Het aloude kostwinnersmodel, gebaseerd op de voltijds werkende man en de vrouwelijke partner thuis belast met gezinstaken, lijkt voor de toekomst niet meer te voldoen. Vrouwen zijn massaal toetredend tot de arbeidsmarkt. Het aantal huishoudens waarin sprake is van een tweeverdienerssituatie is drastisch gestegen (dit geldt bij voorbeeld voor zo'n 45 procent van de achterban van FNV en CNV⁴). Als gevolg van de toegenomen wens van vrouwen om niet tijdelijk maar (min of meer) blijvend aan het arbeidsproces deel te nemen, zijn gewijzigde leef- en werkpatronen ontstaan. Omdat de verzorgende taken in de huiselijke sfeer in toenemende mate door mannen en vrouwen worden gedeeld, lijken in de toekomst de leef- en werkpatronen van mannen en vrouwen, wensen en behoeften op dat terrein meer en meer naar elkaar toe te groeien. Leefpatronen zullen onder druk komen te staan als de werkpatronen niet flexibeler worden en niet inspelen op de diversiteit. Dat betekent dat een 'nieuwe' werknemer andere prioriteiten stelt dan de 'traditionele' werknemer.

Een tweede belangrijke ontwikkeling waarmee de arbeidsmarkt zal worden geconfronteerd, is de 'ontgroening en vergrijzing' van de samenleving. Hierdoor zal de demografische groei van het arbeidsaanbod in de komende jaren stagneren. Door de behoefte het economisch draagvlak te versterken, heeft de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen de aandacht. Deze toegenomen vraag naar arbeid kent ook andere dan primair economische overwegingen, zoals het onbenut laten van capaciteiten, waardoor voor de arbeidsmarkt een potentieel verloren gaat, en het scheppen van een breder draagvlak voor de kosten van sociale zekerheid. Beide maatschappelijke ontwikkelingen oefenen

druk uit om oplossingen te creëren voor de spanning tussen de eisen van het gezin, vrije tijd en de eisen van het betaalde werk (kinderopvang, deeltijdwerk, et cetera).

Hoe bereidt de vakbeweging zich voor op deze ontwikkelingen? Beleidsinhoudelijk verschuift het zwaartepunt van het terrein van rechtszekerheid, waar gelijkberechtiging vrijwel een feit is, naar de herverdeling van betaalde arbeid en onbetaalde arbeid, betaalde arbeid en vrije tijd. De FNV heeft recentelijk haar beleidsnota voor de toekomst *Veelkleurige vooruitzichten*⁵ gepresenteerd. In dit rapport verklaart de FNV vanaf nu de aandacht te willen vestigen op de herverdeling van arbeid en inkomen op basis van het individu in plaats van het collectief (het gezin). In de toekomst dienen beide ouders de mogelijkheid te hebben om werk en huishouden te combineren. Dit betekent dat opnieuw de nadruk komt te liggen op deeltijdwerk, zij het niet – zoals een aantal jaren geleden – in de eerste plaats ingegeven door de hoge werkloosheid, maar nu eerder door verwachte maatschappelijke veranderingen. Het CNV heeft zich in deze kwestie tot dusverre altijd enigszins terughoudend opgesteld en koos voor een beleid gericht op maatregelen die de zelfstandigheid van vrouwen bevorderen zonder dat daarmee de keuzevrijheid van anderen in gevaar wordt gebracht. Voorop stond de keuzevrijheid van mannen en vrouwen om eventuele gezinstaken op zich te nemen. Dat betekent dat wanneer een gezin ervoor kiest dat een van de partners geen betaald werk verricht, dit mogelijk moest blijven⁶. Omdat een dergelijke keuzevrijheid op den duur achterhaald wordt door de eisen van de toekomstige arbeidsmarkt en een veranderende cultuur, is in het onlangs gepubliceerde concept-visieprogramma *Verantwoordelijkheid in perspectief*⁷ het accent verschoven naar de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid.

Ook wat betreft de verankering in de interne structuur is er momenteel een en ander in beweging. De discussie hierover spitst zich in belangrijke mate toe op het zelfstandig voortbestaan van een vrouwenbond en een vrouwensecretariaat. Dit geldt voor zowel de FNV⁸ als het CNV⁹. Deze discussie wordt

deels ingegeven door het in toenemende mate samenkomen van de belangen van mannelijke en vrouwelijke werknemers die de combinatie werk en kinderopvang tot een gedeelde verantwoordelijkheid maken. Daarnaast speelt ook mee een streven naar een efficiëntere belangenbehartiging, waarbij overlap van activiteiten wordt vermeden. Het accent wordt verschoven naar een meer decentrale behartiging van vrouwenbelangen. Het vrouwenwerk binnen de bonden krijgt daardoor meer nadruk.

Er zijn dus binnen de vakbeweging momenteel twee belangrijke ontwikkelingen gaande wat betreft de relatie vrouwen en vakbeweging. In de eerste plaats een verschuiving in de richting van een integratie van het vrouwendoelgroepsbeleid in het algemeen vakbondsbeleid en de algemene vakbondsstructuur. In de tweede plaats: de uniforme benadering van vrouwen, waarin de door vrouwen gedeelde belangen centraal stonden, maakt plaats voor een toenemende differentiatie in de belangenbehartiging van vrouwen.

Ter afsluiting

De nadruk die tot dusverre in het arbeidsvoorwaardenbeleid heeft gelegen op de alleenverdiener, maakte het zeer moeilijk om taken in het onbetaald werk te herverdelen. Het is daarom een belangrijke stap voorwaarts dat zowel FNV als CNV herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tot prioriteit heeft gemaakt in hun toekomstig sociaal-economisch beleid. De verschuiving van de belangenbehartiging van vrouwen naar decentraal niveau sluit aan bij de nieuwe marketingstrategie van de vakbeweging, waarbij herkenbaarheid van de vakbeweging op de werkplek en in de leefomgeving het uitgangspunt vormt. Dit wordt niet alleen ingegeven door een verschuiving van beslissingsbevoegdheden naar decentrale niveaus (de onderneming, lagere overheden), maar ook door het feit dat het voor werknemers steeds minder vanzelfsprekend is geworden om zich aan te sluiten bij een vakorganisatie. Men kijkt vooral naar het individuele voordeel van een lidmaatschap. Een dergelijke benade-

ring vraagt om een structuur die opgebouwd wordt vanuit de werkplek, beroepsgroep of leefomgeving. Het proces van integratie en differentiatie van vrouwenbeleid kan door middel van projectmatig werken, een belangrijk kenmerk van de nieuwe vakbondsstrategie, zowel binnen bonden zelf als bondoverstijgend, een impuls krijgen.

Er ligt de vakbeweging een belangrijke uitdaging te wachten in het realiseren van deze voornemens. Het betekent dat er keuzen gemaakt moeten worden. De keuze voor de zogenaamde 'nieuwe' werknemers kan in conflict komen met de leef- en werkpatronen van de 'traditionele' werknemers die nog steeds een aanzienlijk deel vormen van de huidige achterban, een dilemma voor de vakbeweging. Echter, zolang de participatie van vrouwen in de vakbeweging nog geen afspiegeling vormt van hun aanwezigheid op de arbeidsmarkt en zolang de verdeling van werk- en zorgtaken over zowel vrouwen als mannen nog geen realiteit is, lijkt het noodzakelijk en wenselijk dat dit proces nog steeds centraal door vrouwen zelf gestuurd wordt. Maar juist op dat niveau staat de positie van vrouwen momenteel ter discussie, mede als gevolg van het dichtdraaien van subsidiekransen. De cruciale vraag is in hoeverre de vakbeweging bereid is eigen middelen vrij te maken, nu de externe geldstromen aan het opdrogen zijn. De mogelijkheden die de vakbeweging heeft om zich te profileren met een specifiek op vrouwen gericht beleid zijn in deze tijd gering. Toch vormen vrouwen voor de vakbeweging nog steeds een belangrijk potentieel. Voor het welslagen van de nieuwe marketingstrategie is het van essentieel belang dat de vakbeweging erin slaagt vooral de in deeltijd werkende vrouwen aan te trekken en ook te binden. Of dat lukt zal in grote mate afhankelijk zijn van de bereidheid van de vakbeweging om in vrouwen te (blijven) investeren.

Noten

1 – Centraal Bureau voor de Statistiek (1989). Statistiek voor de vakbeweging 1979-1987.

1989 (4). Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek.

1991 (5). Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek.

1993. Statistisch jaarboek.

2 – Uitgevoerd door de Universiteit van Amsterdam, NIMMO en de Vrije Universiteit, Onderzoeksprogramma CNV/VU.

3 – Van de Bom, T. & G. van der Veen, *Met vrouwen meer mans. Een ledenonderzoek onder vrouwen*, Amsterdam 1992 (Vrije Universiteit, Onderzoeksprogramma CNV/VU).

4 – Participatie in vakbonden. Een opiniepeiling onder CNV- en FNV-leden (1ste meting, najaar 1991), Universiteit van Amsterdam, NIMMO & Vrije Universiteit (Onderzoeksprogramma CNV/VU).

5 – FNV (1993), *Veelkleurige vooruitzichten*, Discussienota.

6 – CNV (1990), *Nota Vrouw en Arbeid*.

7 – CNV (1993), Concept-visieprogramma *Verantwoordelijkheid in perspectief*.

8 – Zie onder meer: Roozenmond, K. & A. van Uffelen, 'Tijd voor een beeldenstorm', *Zeggenschap*, jan./feb. 1993.

9 – Zie interview met CNV-bestuurder H. Bruning in *CNV-nieuws*, juni 1993.

De democratisch-socialistische beweging en de kwaliteit van de arbeid

Inleiding

De Nederlandse democratisch-socialistische beweging (partij en vakbeweging) heeft van oudsher oog gehad voor het thema van de kwaliteit van de arbeid. De laatste decennia spitste de aandacht zich voornamelijk toe op de vernieuwing van de reeds eind vorige eeuw tot stand gekomen en later uitgebreide arbeidsveiligheidswetgeving. Omstreeks de Eerste Wereldoorlog lag het accent op de negatieve gevolgen voor de werknemers van taylorisme en fordisme. In deze beschouwing zal ik trachten de betrokkenheid van vakbeweging en partij bij het thema kwaliteit van de arbeid op een systematische wijze in historisch perspectief te beschrijven, zó dat overeenkomsten en verschillen tussen vroeger en nu duidelijk naar voren komen. Daaraan kunnen aanknopingspunten voor een toekomstige opstelling van democratisch-socialisten ten aanzien van dit thema worden ontleend.

Teneinde de vooroorlogse en naoorlogse ontwikkelingen op een inzichtelijke manier in beeld te brengen is een zekere periodisering noodzakelijk. Een voor de hand liggend indelingscriterium betreft economisch-politieke ontwikkelingen. Op grond hiervan kunnen de volgende vier fasen worden onderscheiden:

- 1 extreem economisch liberalisme (19de eeuw);
- 2 gematigd liberalisme (1900-1946);
- 3 gemengde (vraag)economie (1945-1970);
- 4 aanbodeconomie (1970-).

Het begrip 'kwaliteit van de arbeid' wordt tegenwoordig doorgaans breed gedefinieerd. Het bevat dan de volgende aspecten¹:

- a de inhoud (aard en niveau) van het werk;
- b de (fysieke, fysieke en geestelijke) arbeidsomstandigheden;
- c de (sociale) arbeidsverhoudingen in het bedrijf; en
- d de arbeidsvoorwaarden (regelingen omtrent de hoogte van de beloning, werktijden en werkzekerheid, etc.).

In deze beschouwing ligt de nadruk echter noodzakelijk op de inhoud van het werk en op arbeidsomstandigheden.

De verschillende partijen binnen en buiten het bedrijf (werknemers/vakbonden, bedrijfsleiding/management, politiek/overheid) maken kwaliteit van de arbeid inzet van beheersingsstrategieën in de vorm van een machtsstrijd. Te onderscheiden zijn in dit verband arbeidstaakbeheersing en arbeidsvoorwaardenbeheersing. Arbeidstaakbeheersing is de mogelijkheid te beslissen over de voorbereiding en uitvoering van werkzaamheden. Arbeidsvoorwaardenbeheersing is de mogelijkheid de voorwaarden waaronder de arbeidsprestatie wordt verricht, vast te stellen; meer in het bijzonder de materiële kanten van de arbeidsverhouding. Een dergelijke machtsstrijd behoeft overigens niet altijd in een open conflict te eindigen. Ook tijdelijke en soms meer duurzame samenwerking vormt een natuurlijke uitkomst van de machtsstrijd. In dit betoog worden de ontwikkelingen hoofdzakelijk geanalyseerd vanuit het oogpunt van de vakbeweging (N.V.V. respectievelijk F.N.V.) en voor zover relevant de partij (S.D.A.P. respectievelijk P.V.D.A.).

Achtereenvolgens zal ik ingaan op de vier onderscheiden perioden. Het betoog wordt afgesloten met enkele conclusies.

1. Economisch liberalisme (de negentiende eeuw)

De negentiende eeuw geldt als de eeuw waarin in ons land de kapitalistische ontwikkeling op gang kwam ('take-off'). Vanaf circa 1850 kan in het algemeen worden gesproken van een periode van groeiende welvaart. Deze ontwikkeling ging gepaard met een geleidelijke verschuiving van de landbouw naar de industrie. De eerste bloeiperiode duurde van 1850 tot 1873, ge-

volgd door een periode van neergang tot 1893 (landbouwcrisis). Eind vorige eeuw begonnen zich vervolgens in allerlei bedrijfstakken tekenen van technische vernieuwing aan te dienen.²

De ambachtelijke produktiewijze ontwikkelde zich geleidelijk tot fabrieksmatige produktie. De arbeider verloor daardoor zijn onafhankelijke status en kwam in een afhankelijke loondienstverhouding terecht. Dit bracht tal van nieuwe sociale problemen met zich mee. Kenmerkend voor Nederland is het ontstaan van de 'sociale kwestie', vanaf 1870, als gevolg van 'de verabsolutering van het winststreven, afschafing van zedelijke normen en volkomen individualisme'.³

In de zich in die tijd aftekenende sociale strijd ontstond eerst de liberale en socialistische vakbeweging en vervolgens de SDAP. Het is ook de periode waarin in liberale, sociaal-democratische en protestants-christelijke kring voor het eerst aandacht ontstond voor de idee van sociale wetgeving. Mede op grond van enkele enquêtes onder arbeiders kwam een (aanvankelijk nog rudimentaire) veiligheidswetgeving tot stand, gericht op het opheffen van wantoestanden en de bescherming van de arbeiders (tegen lage lonen, extreem lange werktijden, vrouwen- en kinderarbeid, onhygiënische toestanden in fabrieken en werkplaatsen). Belangrijke momenten op het vlak van de sociale wetgeving waren achtereenvolgens de totstandkoming van de Kinderwet Van Houten (1874), de Arbeidswet (1889), de Veiligheidswet (1895) en de Ongevallenwet (1901).

Deze periode overziend kan worden geconcludeerd dat vakbonden en politieke partijen nog verkeerden in hun ontstaansfase. De aandacht voor de kwaliteit van de arbeid was voornamelijk politiek van aard binnen het ruimere kader van de regulering van de sociale kwestie. Dat verklaart de introductie van de nieuwe, op arbeidsbescherming gerichte arbeidswetgeving.

2. *Gematigd liberalisme (1900-1945)*

Na 1890 verbeterde het economisch klimaat, ongeveer tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914. De oorlogsjaren stelden Nederland opnieuw voor grote economische problemen met negatieve gevolgen voor landbouw, nijverheid en handel. De werkloosheid nam evenals tijdens de landbouwcrisis aan het einde van de negentiende eeuw flink toe. Na de Eerste Wereldoorlog was er van voorjaar 1919 tot najaar 1920 sprake van een conjuncturele hausse, gevolgd door een teruggang tot de zomer van 1923. Daarna volgde een conjunctuurverbetering die standhield, tot het najaar van 1929. De daaropvolgende 'Grote Depressie' duurde in Nederland tot voorjaar 1936, waarna opnieuw een geleidelijke opleving plaatsvond. In meer structurele zin was er tijdens het interbellum (tot circa 1930) sprake van de zogenaamde tweede (internationale) industriële revolutie. Het is 'de periode van de elektriciteit en de benzine; de automobielen en het vliegtuig; de motor en de turbine; de kunstzijde en het beton; de film en de radio.'⁴

In deze periode ook zette de reeds in de vorige eeuw ontstane ontwikkeling op het vlak van sociale wetgeving door, binnen de hierboven geschetste economische context, zij het dat er geleidelijk een verschuiving optrad van arbeidsbescherming naar sociale arbeidersverzekeringen. Achtereenvolgens werd de Arbeidswet aangepast en uitgebreid in 1911 en 1919 (achturedag); evenals de Ongevallenwet in 1921 en de Veiligheidswet in 1934. Wat sociale verzekeringen en voorzieningen betreft kwamen er, naast de Ongevallenwet, de Noodregeling-Treub (1914), het Werkloosheidsbesluit (1917), de Invaliditeitswet (1919), de Ziektewet (1930), diverse steunregelingen voor werklozen (jaren dertig) en de Kinderbijslagwet (1934).

Binnen de bedrijven vond de omschakeling naar massaproductie plaats. Kenmerkend daarvoor waren de introductie van mechanisering, arbeidsdeling en ontscholing. De werkgevers streefden in dit verband naar een zo ver mogelijk gaande beheer-

sing van het gedrag van de arbeiders door middel van enerzijds arbeidsvoorwaardenbeheersing en anderzijds arbeidstaakbeheersing. Beide typen beheersing hingen nauw met elkaar samen en kregen omstreeks 1909 een impuls door de Nederlandse vertaling van Taylors uit 1903 daterende boek *Shop Management*. In dit boek werden de principes van de wetenschappelijke bedrijfsvoering (taylorisme) behandeld.⁵ De essentie daarvan is een scheiding van concipiërende en uitvoerende arbeid, en voorts van hand- en hoofdarbeid. Daarnaast is prestatiebeloning van betekenis.

Wie zou hebben verwacht dat het taylorisme destijds een belangrijk strijdpunt zou worden tussen enerzijds werkgevers en anderzijds het in 1906 opgerichte NVV, komt enigszins bedrogen uit. Hoewel er toen in democratisch-socialistische kring veel werd gediscussieerd over de nadelige effecten van het taylorstelsel voor zowel de individuele arbeiders als voor de vakbeweging in haar totaliteit, had het taylorstelsel voor de opstelling van de vakbeweging en de partij weinig betekenis. Belangrijker vond men onderwerpen als de verschillende tarief- en premieloonstelsels, de erkenning door de werkgevers van de vakbeweging als onderhandelingspartner en het realiseren van een socialistische samenleving.⁶

Het vraagstuk van de beloning was hoofdzakelijk gekoppeld aan de produktiviteit van afzonderlijke bedrijven. Goede prestaties van de arbeiders vormden voor de werkgevers een voorwaarde voor produktiviteitsverbetering. Ten behoeve van betere prestaties voerde het bedrijfsleven vanaf de laatste vijftien jaar van de vorige eeuw op grote schaal nieuwe, meer verfijnde vormen van stukloon in, in de plaats van tot die tijd gebruikelijke vormen van tijdloon, uurloon, stukloon en gemengd loon (uurloon én stukloon).

Aanvankelijk pleitte de vakbeweging voor de afschaffing van het stukloon en de invoering van een minimumloon en een garantieloon. Met behulp van cao's werd getracht enige zeggenschap over de beloning van werknemers te verkrijgen.

Vanaf ongeveer 1920 breidden ondernemers hun prestatiebeleid uit door daaraan ook de werkwijze van de arbeiders te verbinden. Rationalisatie was voortaan het sleutelwoord. Dit begrip kan worden omschreven als het vergroten van het nuttig effect van de onderneming in termen van produktiviteit, winst en beheersbaarheid door optimalisering van:

- de structuur van de onderneming (concentratie, centralisatie/ decentralisatie);
- de produktietechniek (mechanisering, automatisering);
- de arbeidsorganisatie (arbeidsdeling, stroomarbeid, bureaucratie, arbeidstijden, afstemming mens-machine);
- de beloningsstructuur.

Hoewel in het rationalisatiestreven duidelijk herkenbare elementen van Taylors 'scientific management' zijn te onderkennen, is het taylorisme in strikte zin destijds in ons land in ondernemerskringen niet op grote schaal aangeslagen. Tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog reageerden de werkgevers er zelfs uitgesproken lauw op. Een iets minder matte, doch enigszins vergelijkbare reactie was er van de kant van het NVV en de SDAP. Na het verschijnen van de Nederlandse vertaling van *Shop Management* kwam in sociaal-democratische kring een hoofdzakelijk theoretische discussie over het taylorstelsel op gang. Een belangrijk woordvoerder was SDAP-lid en ingenieur Theo van der Waerden. Hij publiceerde in 1909 in het SDAP-blad *De Nieuwe Tijd* een felle aanval op het taylorisme, dat aldus Van der Waerden, zou leiden tot uitmergeling van de arbeiders en tot het ondergraven van de positie van de vakorganisaties. In 1916 vervolgde hij met een gematigder reeks artikelen waarin hij op grond van feitelijke ontwikkelingen in het bedrijfsleven de onafwendbaarheid van de invoering van het taylorisme onderkende. De vakbeweging zou zich vooral sterk moeten maken voor het opvangen van de negatieve gevolgen ervan door middel van verkorting van de arbeidsduur, het opeisen van medezeggenschap in de fabrieken en door vertrouwensmannen binnen de bedrijven aan te stellen.

Binnen de vakbeweging wijdde de metaalbond ANMB in de vorm van twee reeksen artikelen in *De Metaalbewerker* (in respectievelijk 1913 en 1917) aandacht aan het taylorisme. Een en ander culmineerde in een resolutie van het NVV-congres van 18-20 juli 1918. De strekking daarvan was dat het NVV onder voorwaarden het taylorisme aanvaardde. Deze voorwaarden hadden betrekking op medezeggenschap van werknemers inzake arbeidstempo, arbeidsduur en loonsysteem. Vertrouwensmannen dienden daarbij een belangrijke rol te spelen.⁷ Deze resolutie zou uiteindelijk weinig praktische betekenis hebben omdat het stelsel van vertrouwenslieden, buiten de metaalindustrie, nauwelijks ingang vond. Waar dat wel het geval was hielden, voor zover bekend, vertrouwenslieden zich hoofdzakelijk bezig met de communicatie tussen bond en leden, individuele klachtenbehandeling en beloningskwesties.⁸

De houding van de SDAP ten opzichte van het 'scientific management' evolueerde op een met die in het NVV vergelijkbare wijze. Daarnaast werd het taylorisme door de SDAP in een breder kader geplaatst. Voor 1918 betrof dit kwesties als trustvorming en concentratie, de rol van de techniek en medezeggenschap. Na de mislukte revolutiepoging van Troelstra in 1918 en de daarop volgende invoering van de achturige werkdag concentreerde de aandacht van SDAP en NVV zich op het socialisatievraagstuk (socialisatie van alle bedrijven ten behoeve van de opbouw van een socialistische maatschappij). Socialisatie impliceerde een uitbreiding van de medezeggenschap van de werknemers.

In het (SDAP/NVV-)socialisatierapport van 1920 en het (SDAP/NVV-)rapport *Bedrijfsorganisatie en Medezeggenschap* van 1923 kwam de medezeggenschap voor een groot deel los te staan van het rationalisatievraagstuk. De samenhang tussen het aanvaarden van het rationalisatiestreven van de werkgevers en de invoering van medezeggenschap van werknemers werd verder verzwakt in het (SDAP/NVV-) Plan van de Arbeid van 1935.⁹ In het Plan van de Arbeid was in het geheel geen sprake meer van

aandacht voor de negatieve gevolgen voor de werknemers van rationalisatie op de werkvloer. Het accent lag op macro-economische sturing door de overheid met het oog op 'bestaanszekerheid voor het volk en de behoeftevoorziening als richtlijn voor de produktie'.¹⁰

De relatief lange periode 1900-1945 overziend kan worden vastgesteld dat de introductie van de wetenschappelijke bedrijfsvoering in ons land al snel een aangelegenheid was van het management.¹¹ Aanvankelijk betwistten NVV en SDAP – vooral in theoretische zin – dit nieuwe management-prerogatief. Later, na de Eerste Wereldoorlog, verruimde het perspectief van de democratisch-socialisten zich naar socialisatie, ordening en planning van de gehele samenleving. Daarin paste ook de medezeggenschap van de werknemers, zij het dat men zich minder richtte op het tegengaan van de negatieve effecten van het rationalisatiestreven in de bedrijven (de loonproblematiek uitgezonderd). De houding van NVV en SDAP ten opzichte van het taylorisme ontwikkelde zich in dezelfde periode van uiterst kritisch tot vrijwel onvoorwaardelijk aanvaardend.

3 Gemengde economie (1945-1970)

De moderne vakbeweging zou nog verder uit de bedrijven verdwijnen dan voor de oorlog reeds het geval was. In het kader van wederopbouw en herindustrialisatie richtten NVV en de nieuwe PvdA zich conform de vooroorlogse plansocialistische idee vrijwel geheel op de centrale overheid en het door deze gevoerde macro-economisch beleid. De daarmee samenhangende maatschappelijke erkenning van de moderne vakbeweging leidde tevens tot ingroei in het politiek-maatschappelijk bestel. Alleen de communistische Eenheidsvakcentrale (EVC) zou zich in de direct naoorlogse jaren stevig blijven roeren op bedrijfsniveau. Behoudens in het geval van de bedrijfsbesturen van de EVC was er dan ook geen sprake meer van enigerlei vorm van verzet tegen verdere invoering van de wetenschappelijke bedrijfsvoering en de daarbij behorende scheiding van concipië-

rende en uitvoerende arbeid. NVV en PvdA maakten zich sterk voor de totstandkoming van de 'geleide loonpolitiek' en vervolgens vanaf het eind van de jaren vijftig voor een snelle uitbouw van het stelsel van sociale zekerheid. Aandacht voor kwaliteit van de arbeid (arbeidsinhoud en arbeidsomstandigheden) ontbrak ook op macro-niveau nagenoeg geheel in deze periode.

Het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking in constante prijzen verdubbelde in de periode tot circa 1970. De economische groei nam geleidelijk toe tot een recordniveau van ruim 5 procent per jaar omstreeks 1970. Ook de structuur van de economie veranderde verder. Het accent kwam tot 1970 te liggen op de industrie.

De vrijwel volledige verschuiving van aandacht van de vakbeweging van het bedrijfs- naar het macro-niveau betekende niet dat de aandacht voor de kwaliteit van de arbeid in de bedrijven geheel verdween. Met name in de bedrijfssociologie en arbeidspychologie keerde men zich tegen de (empirisch vastgestelde) geestelijke drainage van veel loonarbeid. Vakbeweging en partij deden daar echter weinig mee.

Het zou tot ongeveer 1960 duren vooraleer de vakbeweging het bedrijfsniveau met het oog op versterking van de eigen positie herontdekte (tot die tijd maakte het vakbondskader in belangrijke mate deel uit van de sinds 1950 in de grotere bedrijven wettelijk verplichte en op harmonieuze samenwerking gerichte ondernemingsraden). Het is ook het moment waarop de geleide loonpolitiek langzamerhand begint te eroderen. Vooral in de kring van de metaalbewerkerbond ANMB werden plannen voor de introductie van het bedrijvenwerk (vakbondswerk in de onderneming) gemaakt en geconcretiseerd. De bond verwoordde de doelstellingen van de nieuwe loot aan de vakbondsorganisatie in het midden van de jaren zestig als volgt: op kortere termijn als 'het voorkomen en uit de weg ruimen van negatieve ontwikkelingen zoals (a) de veelal zware nadruk op het ondergeschikt zijn der werknemers, (b) vermaterialiserende behandeling van de mens als arbeidskracht, (c) verwaarlozing werkne-

mersbelangen bij het personeelsbeleid', en op langere termijn als 'het vermenschlijken van de arbeidssituatie'.¹² Uit begin jaren zeventig verricht evaluatie-onderzoek blijkt evenwel dat in het kader van het vakbondswerk in de onderneming niet in opvallende mate aandacht werd besteed aan de problematiek van de kwaliteit van de arbeid. Een zelfde conclusie valt te trekken in het geval van de ondernemingsraden in die periode.¹³ De aandacht van bedrijfsledengroepen en OR-leden ging primair uit naar het eigen functioneren, arbeidsvoorwaarden en werkgelegenheid en in mindere mate naar zaken als arbeidsomstandigheden, personeelsbeleid en interne organisatie van het bedrijf.

De periode 1945-1970 overziend kan worden geconcludeerd dat de arbeidstaakbeheersing opnieuw gedomineerd werd door het management. Vakbonden en ondernemingsraden oriënteerden zich in sterke mate en met meer succes op het facet van de arbeidsvoorwaardenbeheersing. Geheel nieuw was de actieve opstelling van de overheid met betrekking tot het op ondernemingsniveau te voeren sociale beleid. Belangrijk in dit verband was allereerst de introductie van de op onderlinge samenwerking van de werkgevers en de werknemers gerichte Wet op de Ondernemingsraden (1950). In 1971 werden de wettelijke bevoegdheden van de ondernemingsraden aanzienlijk verruimd en kwamen er enkele andere belangrijke ondernemingsrechtelijke regelingen (structuurwet, enquêterecht). Vanaf dat moment kregen ondernemingsraden medebeslissingsrecht ten aanzien van, onder andere, maatregelen op het gebied van de veiligheid, de gezondheid of de hygiëne.

4 Aanbodeconomie (1970-)

De arbeidstaakbeheersing kreeg op ondernemingsniveau gedurende het laatste decennium van de vorige periode en de eerste tien jaar van deze periode een extra dimensie door een reeks experimenten met werkoverleg en werkstructurering (taakroulatie, taakverruiming, taakverrijking en (semi-)autonome ar-

beidsgroepen). Het initiatief voor deze experimenten werd door het management genomen. De werknemers en de vakbonden stonden er in de regel sceptisch tegenover. Experimenterende bedrijven waren onder andere Philips, Chevron-Pernis en de toenmalige Post-, Cheque- en Girodienst. Omstreeks 1973 waren er bij Philips in totaal ruim drieduizend werknemers direct betrokken bij werkstructureringsexperimenten (= 3,5 procent van de toenmalige werknemers van Philips in ons land).¹⁴

De motieven van de werkgevers voor de invoering van werkoverleg en werkstructurering waren divers. Belangrijk waren onderbelasting wegens monotoon werk, het gestegen opleidingsniveau van de werknemers (waardoor dezen hogere eisen stellen aan de kwaliteit van het werk), verloop en ziekteverzuim. De duurzaamheid van de experimenten was beperkt. Ondernemingsraad en vakbeweging kwamen nauwelijks te pas aan deze 'bedrijfsdemocratisering zonder arbeiders'.¹⁵

De werkstructureringsexperimenten bloedden in de loop van de jaren tachtig vrijwel geheel dood. In plaats daarvan kwamen andere door het management geïnitieerde experimenten met onder meer kwaliteitskringen, nieuwe produktieconcepten en 'human resources management'.

De groei van het nationaal inkomen stagneerde mede als gevolg van de eerste oliecrisis vanaf 1973. Gedurende de periode 1974 tot 1978 daalde het groeicijfer tot circa 1,8 procent per jaar, om daarna tot omstreeks 1983 geheel stil te vallen. Daarna trok de groei weer enigszins aan. Vanaf 1970 liep het arbeidsvolume in de industrie terug. Dit ging gepaard met een groei van de werkgelegenheid in de dienstensector, alsmede met een tijdelijke groei van de werkgelegenheid in de publieke sector.

Het sociale zekerheidsstelsel werd in de eerste helft van de jaren zeventig nagenoeg voltooid. In de loop van de jaren zeventig ontstonden vanwege de sterke groei van het aantal werklozen, zieken en arbeidsongeschikten voor het eerst volumeproblemen in de sociale zekerheid. Aanvankelijk dachten werkgevers, werknemers en overheid dit te kunnen oplossen met een

streven naar humanisering van de arbeid. Humanisering van de arbeid was als object van beleid niet alleen ingegeven door volumemotieven. Daarnaast waren sociaal-culturele veranderingen aangaande de waardering van arbeid van betekenis. Betaald werk diende niet alleen een bron van inkomen te zijn, maar tegelijkertijd voldoende mogelijkheden te bieden voor persoonlijke ontplooiing. In dit kader kwamen respectievelijk de Arbeidsomstandighedenwet (1980) en de Wet Arbeid Gehandicapte Werknemers WAGW (1986) tot stand.

Deze laatste ontwikkeling speelde zich af in een periode dat het fenomeen van de massaproductie en de daarbij passende economische structuur internationaal over zijn hoogtepunt heen raakte. Sedert medio jaren zeventig verschoof het sociaal-economisch beleid in westerse industrielanden van keynesiaans macro-economisch conjunctuurbeleid naar micro-economisch aanbodbeleid. Kenmerkend voor het aanbodeconomisch beleid waren aandacht voor structurele aanpassing van de westerse economie, deregulering en privatisering. In de plaats van de tamelijk starre massaproductie kwam flexibilisering van de productiestructuur door middel van flexibele specialisatie op de voorgrond te staan. Een voor het vraagstuk van de kwaliteit van de arbeid strategisch belangrijk moment in ons land was de publicatie van het SER-advies over het sociaal beleid in de onderneming in 1982. Hierin spraken de sociale partners uit dat zij voortaan zelf de primaire verantwoordelijkheid wensten te dragen voor de vormgeving van het sociale ondernemingsbeleid. Dit advies markeert achteraf het beginpunt van een terugtrekkende overheid die zich sinds 1945 steeds intensiever was gaan bemoeien met dit sociale ondernemingsbeleid.

Op supranationaal niveau was ook de EG inmiddels actief geworden op het vlak van de arbeidsomstandigheden. In respectievelijk 1978, 1984 en 1988 werden actieprogramma's aangenomen waaruit een reeks van richtlijnen op dit gebied resulteerde. Een van de belangrijkste tot nu toe is de kaderrichtlijn van juni 1989. Deze richtlijn, die vele overeenkomsten vertoont met de Nederlandse Arbeidsomstandighedenwet, diende formeel van-

af 1 januari 1993 te zijn opgenomen in de Nederlandse regelgeving.¹⁶

Samenvattend laat de periode 1970-heden enkele belangrijke veranderingen zien op het vlak van de kwaliteit van de arbeid. Aan de ene kant nam de bemoeienis van de centrale overheid met het thema sterk toe ten koste van zelfregulerende tendenties op ondernemingsniveau (onder andere experimenten met werkstructurering). Aan de andere kant leidde de paradigmaverschuiving in het sociaal-economisch beleid van keynesiaans naar aanbodeconomisch beleid naar een weer terugtreden van de overheid. Terzelfder tijd namen de initiatieven met betrekking tot de kwaliteit van de arbeid op EG-niveau sterk toe. Ten slotte werd het beleid omtrent kwaliteit van de arbeid meer dan ooit gekoppeld aan het beleid het aantal zieken en arbeidsongeschikten dat een beroep doet op sociale zekerheid te reduceren. De politisering van het vraagstuk van de kwaliteit van de arbeid leidde er in deze periode toe dat dit thema nauwelijks ter sprake kwam in het cao-overleg. Eerst zeer recent heeft de Industriebond FNV het thema kwaliteit van de arbeid en meer in het bijzonder het thema arbeidsorganisatie weer hoog op de cao-agenda geplaatst. Dit heeft geleid tot concrete afspraken met de werkgevers.

5 De toekomst van de kwaliteit van de arbeid

Overzien we de historie van 1870 tot heden dan kan worden vastgesteld dat vakbondsstrijd op de werkvloer slechts in beperkte mate van betekenis is geweest voor de kwaliteit van de arbeid van de werknemers. Behoudens de discussies over taylorisme (globaal tussen 1910 en 1930) zijn de belangrijkste verworvenheden op dit vlak gerealiseerd door middel van politieke strijd. Zowel partij als vakbeweging heeft daarin een belangrijke rol gespeeld. Belangrijke momenten waren onder meer de totstandkoming van de eerste arbeidsbeschermende wetgeving in het laatste kwart van de vorige eeuw en de hervorming van deze

wetgeving gedurende de jaren tachtig van deze eeuw (totstandkoming Arbeidsomstandighedenwet en Wet Arbeid Gehandicapte Werknemers, w a g w). Toch is de werkvloer niet geheel te verwaarlozen. Het volgende schema laat zien dat de strijd om de arbeidstaakbeheersing (in relatie met arbeidsvoorwaardenbeheersing) wel degelijk van tijd tot tijd ook door werknemers en werkgevers op werkvloer- en bedrijfsniveau inhoud kreeg.

	WERKGEVERS	WERKNEMERS	OVERHEID
<i>Arbeidstaakbeheersing</i>	sm, f, ws, lp, hrm	vl, bb, bw	arbeidswetgeving
<i>Arbeidsvoorwaarden beheersing</i>	<i>Loonstelsels</i>		cao-wetgeving, loonpolitiek
	cao's	cao's vl, bb, bw	

(sm = scientific management, f = fordisme, ws = werkstructurering, lp = lean production, hrm = human resources management, vl = vertrouwenslieden N V V, bb = bedrijfsbesturen E V C, bw = bedrijvenwerk N V V)

Beheersingsstrategieën met betrekking tot de kwaliteit van de arbeid 1870-heden

De arbeidstaakbeheersing is eigenlijk van meet af aan een voorrecht van het management geweest; al waren er, zoals gezegd, perioden waarin dit ter discussie stond. Belangrijke momenten in dit verband waren de introductie van respectievelijk het stelsel van vertrouwenslieden en het naoorlogse bedrijvenwerk. Ook de bedrijfsbesturen van de communistische Eenheidsvakcentrale verdienen vermelding.

Moet men hieruit afleiden dat wat de toekomst van het vraagstuk van de kwaliteit van de arbeid betreft er een beweging terug door de vakbeweging naar de werkvloer moet worden gemaakt?

Voor een genuanceerd antwoord op deze vraag is het verstandig nog eens nader te kijken naar de huidige en toekomstige ontwikkelingen van arbeidsorganisaties op het punt van arbeid, organisatie en technologie. Ik richt de blik eerst op het macroniveau en vervolgens op het microniveau.

Op macroniveau is inmiddels in ons land, maar ook elders in West-Europa, sprake van een terugtrekkende overheid met een gelijktijdige intentie wetgevende taken over te hevelen naar het EG-niveau. Aangezien de EG wat betreft arbeidsomstandigheden niet verder wil gaan dan het stellen van minimumnormen, zullen de wettelijke regels in de Gemeenschap gaan tenderen naar een grootste gemene deler. In het bijzonder op het vlak van de handhaving zijn problemen te verwachten omdat de aandacht van de EG voor dit aspect van de arbeidsomstandighedenproblematiek weinig uitgesproken is.¹⁷

Een andere relevante ontwikkeling op macroniveau is de globalisering van de economie. Er ontstaan ten minste drie gelijkwaardige mondiale handelsblokken; namelijk de EG, de VS en Mexico (Nafta) en Japan/Zuidoost-Azië. De competitie tussen deze drie blokken neemt reeds nu scherpe vormen aan. Grote multinationale concerns in de VS en Europa vallen uiteen (IBM, ICL, Philips) in veelal horizontale netwerken van met elkaar samenwerkende bedrijven in de industriële en de dienstensector.

Een derde ontwikkeling op macroniveau is de introductie van complexe nieuwe technologieën zoals de micro-elektronica, de biotechnologie, telecommunicatie, robots, lasers en nieuwe materialen. Ook deze technologieën beïnvloeden de internationale arbeidsverdeling in vergaande mate en daarmee tevens de organisatie van productieprocessen en de kwaliteit van de arbeid.

Indien we naar het microniveau kijken dan valt op dat er sprake is van fundamentele veranderingen in de beheersingsstrategieën van het management. Enerzijds introduceren bedrijven onder invloed van de internationale concurrentieverhoudingen nieuwe, voornamelijk Japanse productieconcepten, zoals 'lean production'. 'Lean production' doorbreekt onder meer tot op zekere hoogte de scheiding tussen concipiërende en uitvoerende arbeid en tussen hoofd- en handarbeid door de introductie van groepswerk. Niettemin blijkt uit het nog schaars voorhanden evaluatie-onderzoek dat de gezondheidsbedreigende effecten van dit type productie allerminst zijn te verwaarlozen. Anderzijds is, evenals taylorisme en fordisme, ook 'lean production' te

beschouwen als een verfijnde beheersingsstrategie. Dat wil zeggen dat er sprake is van een regime dat door de ondergeschikten tot op grote hoogte en min of meer vanzelfsprekend als legitiem wordt ervaren. Eenzelfde effect blijken andere nieuwe management- en productieconcepten te hebben (bij voorbeeld 'human resources management'). Het is met name deze ontwikkeling die vakbondsonvriendelijke gevolgen heeft. Identificatie van de werknemers met bedrijfscultuur en bedrijfsdoelen gaat bij voorbeeld makkelijk ten koste van identificatie met de vakbond en de ondernemingsraad. Daarnaast kan deze ontwikkeling leiden tot afnemende steun van groepen werknemers voor de bestaande arbeidswetgeving.

Genoemde macro- en micro-ontwikkelingen leiden voor de vakbeweging niet als vanzelf tot de conclusie dat de aanwezigheid op de werkvloer moet worden versterkt. Daarvoor is het probleem te ingewikkeld. Wat dan wel? De Industriebond FNV doet de laatste jaren een duidelijke poging de kwaliteit van de arbeid mede inzate te maken van cao-ontwikkelingen. Zo werd in 1992 in dertig procent van afgesloten cao's een afspraak gemaakt over maatregelen die tot doel hebben de arbeidsomstandigheden in het bedrijf te verbeteren. In 63 procent van de afgesloten cao's werden bovendien afspraken gemaakt over begeleiding van zieken en herplaatsing van gedeeltelijk arbeidsongeschikten.¹⁸ De bescherming van de gezondheid van de werknemers vormde het hoofdmotief. Daarnaast motiveerde de bond zijn beleid door te wijzen op de grotere flexibiliteit van het cao-instrument boven het wetgevingsinstrument ten behoeve van het verbeteren van arbeidsomstandigheden.

De opstelling van de Industriebond FNV lijkt een stap in de goede richting vanwege de keuze voor zelfregulering als complement van overheidsregulering en de keuze voor flexibiliteit. Toch is er meer nodig om ook voldoende greep te kunnen krijgen op gevolgen op lange termijn van de vergaande wijzigingen in de internationale arbeidsverdeling, waaronder de sterk van gedaante veranderde hegemoniale macht van het management

in vele ondernemingen. Ik denk daarbij in het bijzonder aan een koppeling van gezondheidsbeschermende motieven aan economische motieven. Kwaliteit van de arbeid is immers niet alleen goed voor het welzijn van de werknemers. Zij draagt tevens in niet onaanzienlijke mate bij aan het welzijn van de onderneming. Om dit te kunnen realiseren dient de vakbeweging zich in elk geval binnen de onderneming een duidelijke positie te verwerven. Politieke partijen waaronder de pvdA kunnen daarbij een faciliterende en stimulerende rol vervullen, door de arbeidspolitieke wetgeving in die zin aan te passen.

Noten

1 – Mok, A.L., *In het zweet uws aanschijns ... Inleiding in de arbeids-sociologie*, Leiden/Antwerpen 1990.

2 – Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Nijmegen 1976, blz. 343.

3 – Hoefnagels omschrijft de sociale kwestie als: 'een dergelijk uiteenlopen der opvattingen over de samenwerking der verschillende maatschappelijke groepen, dat de continuering van een dragelijke samenleving der verschillende groepen, de handhaving van een ordelijke samenwerking, niet meer gegarandeerd is'. Zie Hoefnagels, H., *Een eeuw sociale problematiek. De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850 tot 1940*, Alphen aan den Rijn, 1974, blz. 96.

4 – Brugmans, J.J., *Paardekracht en mensenkracht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, Den Haag 1961, blz. 471-497.

5 – In 1911 verscheen vervolgens zijn *The principles of Scientific Management*.

6 – Waerden, Th. van der, *Geschooldheid en techniek. Onderzoek naar den invloed van arbeidssplitsing en machinerie op de mate van vereischte oefening en bekwaamheid der arbeiders*, Amsterdam 1911; Laurier, Jan & Frank Pot, 'Sociaal-democratische arbeidersbeweging en wetenschappelijke bedrijfsvoering', *Te Elfder Ure* 33 Annex, 1983, blz. 71-154; Bloemen, Erik & Maarten Ruys, 'In-

tensivering van de arbeid en Taylor-receptie in Nederland 1890-1920', *Te Elfder Ure 33 Annex*, 1983, blz. 39-70; Pot, Frank, *Zeggenschap over beloningssystemen 1850-1987*, Leiden 1988; Bloemen, E.S.A., *Scientific management in Nederland 1900-1930*, Amsterdam 1988.

7 – Het NVV-congres van 1929 aanvaardde uiteindelijk het taylorisme zonder voorwaarden.

8 – Gier, H.G. de, 'Vertrouwenslieden, bedrijfsbesturen en bedrijvenwerk. Een historisch-comparatieve beschouwing over het bedrijfskader binnen de "moderne" en syndicale vakbeweging', *Mens en Maatschappij*, 1976, blz. 116-151.

9 – Tussentijds verscheen nog in 1931 het SDAP-rapport *Nieuwe organen* betreffende maatschappelijke ordening en kwam in 1933 de Bedrijfsradenwet tot stand.

10 – Harmsen, Ger & Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975.

11 – Vanaf de jaren twintig sprak men in het verband van wetenschappelijke bedrijfsvoering ook van fordisme. Fordisme duidt op een voor het eerst in de Amerikaanse Fordfabrieken in Dearborn en Detroit vanaf circa 1914 toegepaste integrale politiek van arbeidssplitsing/-deling, de invoering van de lopende band, disciplineren van de arbeiders en stimulering van de consumptie door middel van loonsverhoging. Na de Tweede Wereldoorlog werd het fordisme tevens verbonden met de macro-economische keynesiaanse (anticyclische) bestedingspolitiek.

12 – Metaalbedrijfsbond NVV, *Vakbeweging en onderneming*, 4de druk, Den Haag 1970.

13 – Vliet, G.E. van, *Bedrijvenwerk als vorm van belangenbehartiging. Een onderzoek naar het functioneren van het bedrijvenwerk van de Industriebonden NVV en CNV*, Alphen aan den Rijn 1979; Hövels, B. en P. Nas, *Ondernemingsraden en medezeggenschap. Een vergelijkend onderzoek naar structuur en werkwijze van ondernemingsraden*, Nijmegen 1976.

14 – Hertog, J.F. den, *Werkstructurering*, Alphen aan den Rijn 1977.

15 – Ramondt, Joop, *Bedrijfsdemocratisering zonder arbeiders. Een evaluatie van ervaringen met werkoverleg en werkstructurering*, Alphen aan den Rijn 1974.

16 – De voorbereiding van de omzetting van de kaderrichtlijn in de Arbeidsomstandighedenwet verkeert in een vergevorderd stadium en de omzetting zal medio 1993 haar beslag krijgen. Een belangrijk punt van wijziging betreft het voor alle bedrijven verplicht stellen van een risico-inventarisatie door deskundige arbediensten en periodiek bedrijfsgeneeskundig onderzoek. Daarnaast wordt verzuimbegeleiding op ondernemingsniveau verplicht gesteld.

17 – Gier, H.G. de, 'Kwaliteit van de arbeid tussen eenheidsmarkt en nationale autonomie: 1970-2000', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, nr. 1, 1993, blz. 28-39.

18 – Industriebond FNV, *Arbeidsomstandigheden en cao-beleid (notitie C. Horevaar)*, 1992.

Profil

Een veldprediker in de politiek: J.H. Scheps

'In het huis mijns Vaders zijn vele woningen.'¹ Als dit bijbelwoord voor een politieke beweging geldt, dan zeker voor de Nederlandse sociaal-democratie. In dit bijna honderd jaar oude pand, dat enkele malen ingrijpend is verbouwd, hebben sinds de oplevering socialisten van uiteenlopende pluimage een etage of kamertje bewoond. Hoewel af en toe wat al te rumoerige huurders op straat werden gezet, terwijl soms ook enkelen wegens het lawaai van de andere bewoners hun biezen pakten, hebben in die honderd jaar de meesten in betrekkelijke harmonie naast elkaar gewoond, al was het maar omdat men soms niet met elkaar sprak. Binnen het huis der sociaal-democratie waren de verschillende appartementen duidelijk van elkaar te onderscheiden. Er was de grote etage van de in de vakbeweging geschoolde en ontwikkelde arbeiders, er huisden nogal wat van goeuden huize afkomstige intellectuelen, op zolder vond een plukje vrijzinnige dominees een onderdak, arbeiderszonen die hadden kunnen doorleren voor onderwijzer bewoonden er kamers naast kaderleden van de jeugdbeweging. Sinds 1931 wordt dit op het eerste gezicht nogal rommelige pand, dat onderhand aan een grondige renovatie toe is, ook bewoond door een man die er een klein eenpersoonskamertje heeft omdat hij te zeer verschilt van de andere huurders. Deze man, die eigenlijk al in 1918 op de stoep stond, is de opmerkelijke en zeer eigenzinnige J.H. Scheps.²

Een gereformeerde jeugd

Johannes Hermanus Scheps werd op 13 juli 1900 geboren in de Haagse Schilderswijk. Zijn vader had in die jaren een sigaren-

zaak, maar werkte later bij een bouwmaatschappij. Het gezin met acht kinderen was arm, en ook moeder Scheps moest werken om het hoofd boven water te houden. Voor Johan Scheps was een hogere opleiding dan de lagere school dus niet weggelegd. De jongen ging werken in een lijstenmakerij en scheen voorbestemd voor een onopvallend arbeidersbestaan. Scheps bezat echter een onstilbare honger naar kennis, wat in eerste instantie bleek uit het feit dat hij zichzelf zo ver schoolde dat hij kantoorbediende kon worden. Godsdienstige en maatschappelijke vraagstukken hadden echter zijn grootste belangstelling. Afkomstig uit een antirevolutionair milieu sloot Scheps zich aan bij de Gereformeerde Jongelingsvereniging. Hier kon hij zich bekwamen in de kunst van het debatteren. Deze vaardigheid bleek hij al vroeg onder de knie te hebben, want rond zijn achttiende treffen we hem reeds aan op het Scheveningse strand en op het Haagse Malieveld, waar hij voor de Haagse Stadszending Immanuel de zeepkist besteeg.

Ook schreef hij in deze tijd de eerste van een schier onafzienbare rij brochures, getiteld *Is godsdienst privaatzaak?* Deze vraag, die door sociaal-democraten veelal met 'ja' werd beantwoord, werd door de orthodoxe Scheps ten stelligste ontkend. In harts-tochtelijke bewoordingen beleed de achttienjarige de overtuiging die hij heel zijn lange leven trouw zou blijven: 'God regeert en niemand anders. Gij moet dienen. Steeds dienen. Daartoe schiep God het al. Ook u. [...] Dienen blijft dus altoos des mensen schoonste levenstaak. Blijft uw schoonste roeping.'³

In 1923 ging Scheps als evangelist voor de Belgian Gospel Mission in Vlaanderen werken. De kunstmatig opgewekte exaltatie van deze organisatie begon hem echter al snel tegen te staan, waarna hij voor de Gereformeerde Kerk van Brussel ging werken. Deze Vlaamse jaren, waarin hij gaven als redenaar ten volle kon ontplooiën, hebben een zwaar stempel op Scheps gedrukt.⁴ In de eerste plaats werd hij geconfronteerd met de Vlaamse beweging, waardoor hij een aanhanger van de Groot-Nederlandse gedachte werd en hij het nationalisme ging beschouwen als een niet te verwaarlozen kracht. In de tweede

plaats werd zijn aversie tegen de Rooms-Katholieke Kerk nog groter. Het autoritaire, ondemocratische en obscurantistische karakter van het katholicisme was de jonge protestant een gruwel. Dit antiklerikalisme zou een van de belangrijkste motieven in Scheps' optreden blijven. Tot slot werd voor Scheps duidelijk dat hij een ondubbelzinnige politieke keuze moest maken. De ontstellende sociale noden waarmee hij werd geconfronteerd stonden het in zijn ogen niet toe dat hij politiek langer afzijdig bleef. Niet alleen de katholieke partij, die zo schandelijk tegen pastoor Daens en de zijnen was opgetreden, maar ook de liberalen waren voor hem onaanvaardbaar. Bleef over de Belgische Werklieden Partij, maar die was weer te zeer antigodsdienstig en te rationalistisch.

Met het socialisme bleef Scheps lang problemen houden. Reeds als achttienjarige ging zijn sympathie uit naar de SDAP, maar het optreden van Troelstra in november 1918 wees hij ten stelligste af als zijnde ondemocratisch.⁵ Dat Troelstra's uitlatingen binnen zijn eigen partij ook zeer omstreden waren, kon de jongeman natuurlijk niet weten, zodat hij de SDAP voorlopig de rug toekeerde en zich korte tijd later aansloot bij de Christelijk-Sociale Partij (CSP) van mr. dr. A.R. van de Laar. Deze in 1912 opgerichte partij keerde zich tegen de ARP en CHU omdat deze partijen in sociaal opzicht te behoudend zouden zijn en bovendien samenwerkten met de verafschuwde katholieken.⁶ Hoewel op vage wijze progressief, socialistisch was de CSP bepaald niet. Ook Scheps moest in deze periode niets van het socialisme weten. In zijn in 1922 verschenen brochure *Het Mammonisme in de Christelijke Vakbeweging* waarschuwde hij het CNV tegen '...christen-socialistische elementen [die] van de verwarring gebruik maken om de verderfelijke leer van de klassenstrijd ingang te doen vinden'.⁷ De protestantse vakbeweging moest, de woorden van Groen van Prinsterer indachtig, haar kracht zoeken in het isolement: 'Links noch rechts moeten wij zien. Maar bekampen het rijk der duisternis. Onverschillig in reactionaire, revolutionaire, socialistische of conservatieve zin.'⁸

Politiek was in deze jaren niet Scheps' eerste hartstocht. Hij

was, en zou dat zijn leven lang blijven, een volbloed zending, een veldprediker die zijn waarheid, het ware geloof, uitdroeg overal waar zich mensen bevonden. Vooralsnog richtte hij zich vooral op de verbreiding van het evangelie in protestants-christelijke zin. Met de Gereformeerde Kerk van Brussel was hij al spoedig in conflict gekomen omdat hij het gezag van de kerkeraad niet erkende en omdat hij weigerde te bidden voor koning Albert, die in zijn ogen tijdens de Eerste Wereldoorlog de Vlaamse zaak verraden had. Scheps richtte hierna de Vereniging Protestants Vlaanderen op en redigeerde (lees: schreef vol) haar blad *De Geloofsgetuige*. Onvermoeibaar reisde hij door Vlaanderen en publiceerde een reeks godsdienstige traktaatjes. Om deze activiteiten te bekostigen onderhield hij veelvuldige contacten met Nederland. In 1925 sprak hij te Amsterdam voor de Protestantse Debat Klub (PDK). Hier ontmoette hij de vier jaar oudere Theo Inden, de voorzitter van de PDK. Hoewel het woord 'vriendschap' Scheps niet gemakkelijk uit de pen vloeide, moet er tussen beide mannen toch een bijzondere band zijn geweest, daar ze bijna vijftig jaar zeer nauw zouden samenwerken en Scheps jarenlang bij het echtpaar Inden inwoonde.⁹

Vanaf 1928 woonde Scheps permanent in Nederland, waar hij in datzelfde jaar toetrad tot de Hervormde Kerk. Twee jaar eerder, tijdens de zogenaamde 'Slangenorlog' had hij gebroken met de Gereformeerde Kerken. De wijze waarop de gereformeerde synode van Assen was omgegaan met dominee J.G. Geelkerken, die ruimte wilde om te betwijfelen of de twee bomen in het paradijs en het spreken van de slang tot Eva 'zintuiglijk waarneembare werkelijkheden' waren geweest, vervulde Scheps met diepe weerzin en maakte hem voor de rest van zijn leven allergisch voor elke vorm van 'leertucht', of deze nu een godsdienstig of politiek karakter had. Hij verliet de Gereformeerde Kerk. Tot de door Geelkerken en de zijnen opgerichte Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband trad Scheps evenwel niet toe. Hij werd voorstander van een brede, vrije volkskerk zonder leertucht.¹⁰

Tegen het klerikalisme

In zijn uiterst merkwaardige memoires, uitgegeven in twee delen onder de titel *Scheps inventariseert*¹¹, beschrijft Scheps hoe hij aan het einde van de jaren twintig gedurende de zomermaanden iedere avond in Amsterdamse parken de zeepkist beklom. Wie zich in april hiervoor bij de politie opgaf, kreeg dan een vergunning benevens een rooster waarop stond op welke avond men in welk park mocht spreken. Apologetische organisaties als de Protestantse Debat Klub, de Vrijdenkersvereniging De Dageraad, het rooms-katholieke Gilde van de Klare Waarheid, de Heiligen der Laatste Dagen, aanhangers van Edward Bellamy, leden van de Pinkstergemeente en tal van politieke groeperingen brachten op deze wijze hun boodschap aan de man. Over het algemeen ging dit in goede harmonie, en ook bij het colporteren met drukwerk legde men elkander geen strobreed in de weg. Rond 1931 kwam hierin verandering, toen het genoemde Gilde van de Klare Waarheid de verspreiding van antikatholieke brochures wilde verhinderen. In de hevige strijd die vooral in Amsterdam-Oost ontbrandde, en die af en toe leidde tot wilde demonstraties en handgemeen, blies Scheps zijn partijtje mee door provocerende, antikatholieke redevoeringen en dito brochures.¹²

Kort daarvoor had Scheps zich in katholieke kringen reeds gehaat gemaakt door de actie van zijn 'Comité van Verweer tegen de uitspraak van de Bossche rechtbank'. Deze kwestie ging over een vrouw die verzocht had om in de ouderlijke macht te worden hersteld nadat haar kinderen onder toezicht van de Voogdijraad waren geplaatst en de jongen naar een tehuis was gestuurd en de twee meisjes moesten 'dienen' bij erkende katholieke gezinnen. Dit werd echter geweigerd omdat de vrouw van haar tweede man was gescheiden en nu voor de derde maal was getrouwd. Scheps' comité roerde de trom, waarbij vooral veel aandacht werd gevraagd voor het feit dat de vrouw, die optrad als eiser, door de rechtbank te 's-Hertogenbosch in de beklagdenbank werd gezet omdat ze zich als gescheiden vrouw

schuldig zou maken aan 'hoererij'. Scheps en Inden reisden het gehele land af om de zaak onder de aandacht te brengen; ze benaderden de pers en schakelden de communistische advocaat mr. Simon de Jong in. En met succes, de vrouw kreeg haar kinderen terug.¹³

Niet alleen de roomse clerus werd door Scheps fel aangevalen, ook in de strijd tegen het atheïsme versaaude hij nimmer. Ontelbare malen debateerde hij met bekende vrijdenkers als Anton Constandse en Dageraad-voorzitter Jan Hoving.¹⁴ Dit echter verhinderde Scheps niet in 1937 voorzitter te worden van het 'Comité van Actie tegen de ontrecting van de Vrijdenkers Radio Omroep'. Na jarenlang aandringen van confessionele zijde had de antirevolutionaire minister De Wilde (Binnenlandse Zaken) besloten de zendvergunning van de vRO in te trekken. Volgens Scheps was De Wilde geneigd de omroep der vrijdenkers met rust te laten, maar was hij door de bocht gegaan na een lastercampagne in *Volk en Vaderland*. In tegenstelling tot zijn bemoeienissen met de Bossche rechtzaak had deze actie geen succes.¹⁵

Voor Scheps als full-time actievoerder, spreker en publicist vormden de jaren dertig een moeilijke tijd. Niet alleen de crisis deed zich voelen, ook het feit dat hij in 1931 was toegetreden tot de SDAP had vervelende consequenties voor zijn inkomen. Bij tal van protestants-christelijke clubs en verenigingen was hij niet langer welkom. Een zeer bescheiden inkomen ontving hij enige tijd als kampleider in de werklozenkampen van de Jeugdbond voor Onthouding. De in 1933 samen met Theo Inden opgerichte uitgeverij Op Korte Golf leverde weinig op. Vaak moest er op brochures worden toegelegd.

Een sociaal-democraat van bijzondere snit

Sinds 1933 woonden Scheps en de familie Inden in de buurtschap Den Dolder, onderdeel van de gemeente Zeist. Scheps werd in 1934 voorzitter van de SDAP-afdeling Den Dolder, en het jaar erop werd hij gekozen in de gemeenteraad van Zeist.

Tevens was hij voorzitter van de plaatselijk afdeling van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling (IVAÖ). Het mocht dan vrij lang geduurd hebben eer Scheps toetrad tot de sociaal-democratie, eenmaal over de drempel ontwikkelde hij zich snel tot een van die noest werkende, altijd vergaderende kaderleden die in sterke mate het gezicht bepaalden van de SDAP. De vraag is echter in hoeverre Scheps een 'typische' sociaal-democraat werd. Om hierop een antwoord te kunnen geven zullen we even moeten stilstaan bij Scheps' denkbeelden omtrent een aantal zaken die een rol speelden in de ideologische discussies binnen de SDAP.

Scheps trad toe tot de sociaal-democratie op een moment dat deze zich in een crisis bevond. Hij was nog geen jaar lid van de SDAP toen op het Haarlemse congres van 1932 de linkse oppositie onder leiding van P.J. Schmidt en Jacques de Kadt de deur uit werd gewerkt. Hoewel Scheps' sympathie eigenlijk bij de door de opposanten opgerichte Onafhankelijke Socialistische Partij lag, ging hij niet mee met de scheuring. Zijn ervaringen met het schisma in de Gereformeerde Kerk speelde hierbij een belangrijke rol.¹⁶ Kort na het congres hield Scheps voor de Vara-radio een redevoering, welke een jaar later in druk verscheen onder de titel *Kan een kristen socialist zijn?* Hierin uitte hij kritiek op de partijleiding 'die in reformistische gelatenheid met het kapitalisme én ebbe én vloed wenst mede te maken en haar uitsluitende kracht zoekt in het verwerven ener parlementaire meerderheid'.¹⁷

Al had hij veel begrip voor hen die een revolutionaire politiek voorstonden, hij koos niet voor een van deze twee uitersten. Hij wilde in de sociaal-democratie graag een synthese zien: 'Door iedere revolutionaire socialist loopt een reformistische draad, iedere reformistische socialist heeft nog iets van het *feu sacré* van het oude revolutionairisme overgehouden. Iedere religieus-socialist erkent de noodzakelijkheid ener maatschappelijke omwenteling en iedere radicaal van welke opvatting ook erkent de noodzakelijkheid van het temperen der eisen in het licht der mogelijkheden'.¹⁸ De leuze van de OSP, 'het socialisme - NU' was

volgens Scheps niet onzinnig, want in zijn ogen had het reformisme, gelijk Mozes, na veertig jaar zwerven door de kapitalistische woestijn genoeg genomen met slechts de aanblik van het beloofde land.¹⁹

In sociaal-economisch opzicht behoorde Scheps tot de radicale SDAP'ers, zo bleef hij altijd vasthouden aan de eis tot socialisatie zoals die was geformuleerd in het bekende rapport uit 1920.²⁰ Toch had Scheps niet te maken met de minuscule linkse oppositie, gegroepeerd rond Sam de Wolff en Jacob van der Wijk, die na de scheuring van 1932 in de partij was gebleven. Scheps mocht de komst van het socialisme dan zien als een cultureel-historische noodzaak, de motor van dit proces werd echter in zijn ogen niet gevormd door de ontwikkeling der produktiekrachten maar door eschatologie. Van een rechtlijnige, evolutionaire groei naar het socialisme wilde hij evenwel ook niet weten. De reformisten, die dat wel deden, waren in zijn optiek 'vlakzinnige optimisten [...] welke de werkelijkheid der zonde loochenen en niet vermogen in te zien, dat de mensheid geregeld in zonde valt en razernij-periodes (1914-1918) kent'.²¹ Bij de religieus-socialisten rond Willem Banning mag men Scheps echter al evenmin indelen. Om te beginnen voelde de van oorsprong orthodox-calvinistische Scheps weinig affiniteit met de vrijzinnige Banning. Belangrijker was evenwel dat Banning er vooral opuit was om de SDAP te ontdoen van haar materialistische, deterministische en rationalistische ideologie. Scheps was het er vooral om te doen om zoveel mogelijk orthodoxe protestanten tot de SDAP te brengen. Bovendien, voor Banning was het socialisme een zedelijke eis, een kwestie van ethiek. Scheps daarentegen zag de komst van het socialisme als onontkoombaar, een gegeven dat protestantse christenen alleen maar konden toejuichen.²²

Ook in andere opzichten valt Scheps niet ondubbelzinnig in te delen bij een van verschillende stromingen binnen de sociaal-democratie. Zijn opvattingen over democratie hebben een, in het interbellum wel vaker voorkomend, elitair tintje. Volgens hem was het gevaar aanwezig dat democratie zou leiden tot

‘demokratisme’, wat inhield dat iedereen kon meebeslissen over alles. Dit zou leiden tot eindeloze en nodeloos ideologische discussies over zaken die beter aan de leiders konden worden overgelaten. De conflicten in de Gereformeerde Kerken waren volgens Scheps veroorzaakt door het demokratisme, waarbij iedere kerkeraad zich uitspraak over de juiste interpretatie van de leer: ‘... de leertuchtduivel ging rond als een briesende leeuw.’²³ De sociaal-democratie moest niet in deze kuil vallen. Wat betreft de parlementaire democratie zoals die in Nederland functioneerde onderschreef Scheps de visie van de meeste marxisten, dat deze een gebrekkig produkt was van het kapitalisme en dat de bourgeoisie haar de nek zou omdraaien alvorens zelf ten onder te gaan. Na de socialistische machtsovername zou er naast een politiek parlement ook een economisch parlement dienen te komen.²⁴

Op het SDAP-congres van 1937 werd er gestemd over het programma voor de dat jaar te houden parlementsverkiezingen, waarbij gevreesd werd voor een grote overwinning van de NSB. Tegen de zinsnede in dat verkiezingsprogramma, waarin werd gesteld dat democratie krachtdadig verdedigd diende te worden tegen de aanvallen van fascisten en communisten, tekende Scheps bezwaren aan. De opmerking over de communisten moest eruit, want dan kon je wel aan de gang blijven. Ook in de RKSP waren immers fascistische stromingen.²⁵ Nadat deze verkiezingen voor de NSB zeer teleurstellend waren verlopen – de partij behaalde slechts de helft van het stemmenpercentage dat bij de Statenverkiezingen van 1935 was behaald – waarschuwde Scheps dat het fascistische gevaar nog niet geweken was. Er was sprake van een ‘vlucht in Colijn’ en ook de winst van de RKSP was hoogst bedenkelijk. De fascistische invloed leek eerder sterker te worden dan af te nemen.²⁶ Hoewel Scheps het communisme zonder meer afwees – al zag hij nog een zekere verwantschap met de sociaal-democratie²⁷ – nam het in de hiërarchie van het kwaad een beduidend lagere plaats in dan het rooms-katholicisme. Hij was weliswaar een vurig antibolsjewiek, toch weigerde hij in 1930 bij voorbeeld deel te nemen aan een actie tegen de

godsdienstvervolgingen in de Sovjet-Unie. De reden was dat er ook katholieken meededen, die in Italië nota bene met de fascistena heulden. De protestantse voormannen die de actie wel ondersteunden verweet hij dat ze zich lieten inpakken door Rome en dat ze niet meer konden haten met 'een grondeloze en bodemloze Lutherhaat'.²⁸ Het zal in dit licht niet verbazen dat Scheps zich in de jaren dertig fel keerde tegen de pogingen van de partijleiding om tot regeringssamenwerking met de RKSP te komen.²⁹

Een onderwerp dat Scheps zeer ter harte ging, en dat in feite een van de belangrijkste constanten in zijn denken vormde, was het nationalisme. Zijn ervaringen in Vlaanderen zijn hierbij van doorslaggevend belang geweest. Sinds die tijd was hij een overtuigd Groot-Nederlander, aangezien volgens hem een volk gevormd werd door de taal. Al in de jaren twintig, toen de arbeidersbeweging nog met overgave een vaag omljnd internationalisme beleed, wees Scheps op de betekenis van het nationale vraagstuk voor de arbeidersklasse. Hoewel zijn kritiek op de internationalistische mythe zeker terecht was, bezigde hij nogal eens een taal die al spoedig akelige associaties zou oproepen: 'Nationalisme is een in de bloedband wortelende stoffelijke en in de cultuur wortelende geestelijke gemeenschap met het volk, te midden waarvan men geboren en opgevoed werd. De geest des volks is uw geest, zijn leven uw leven, zijn ontwikkeling uw ontwikkeling.'³⁰ Het spreekt vanzelf dat Scheps de meer nationale koers, die de SDAP in de tweede helft van de jaren dertig insloeg, van harte onderschreef, al ging die hem nog niet ver genoeg. Vorrink was van mening dat Scheps overdreef en vrijwel de enige geestverwant die hij inzake de Groot-Nederlandse gedachte had was H. Brugmans, de voorzitter van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling (IVAÖ).³¹ In de ogen van Scheps was de arbeidersbeweging met haar internationalisme zeker voor een flink deel medeverantwoordelijk voor de enorme zuigkracht van fascisme en nationaal-socialisme: 'Er is en in de Hitlerbeweging en in de Mussert-beweging een levend redelijk element, dat wij zelf hebben opgeroepen en dat wij slechts overwinnen kunnen door louterende erkenning van onze tekorten.'³²

De bezetting: legaal en illegaal verzet

Tot 1940 was Scheps binnen de SDAP een betrekkelijk opvallende figuur, typisch een van die vele kaderleden die vooral lokale bekendheid genoten en die weliswaar op congressen soms van zich lieten horen, maar die toch vrij ver afstonden van de partijtop. In 1945 was hij echter iemand om wie men binnen de sociaal-democratie niet langer heen kon. De oorzaak hiervan ligt in de houding die Scheps tijdens de bezetting aannam.

Na de 'strekking der wapenen' op 14 mei 1940 en de bezetting van Nederland door de Duitsers leek de leiding der SDAP te zwijgen. In de verwarring wachtten vele lokale partijbestuurders op richtlijnen van het partijbureau aan de Amsterdamse Tesselschadestraat. Ook Scheps wilde graag weten wat hem als sociaal-democraat te doen stond. Het wachten beu stapte hij na enige weken op de fiets om bij de voorzitter van de federatie Utrecht, B.J. Wijkamp, meer informatie te krijgen. Ontsteld over het defaitisme en de roddels waarop deze partijgenoot hem trakteerde, keerde Scheps huiswaarts.³³ De Arbeiderspers was overgenomen door de nationaal-socialisten, de partijleiders schenen zich neer te leggen bij de bezetting, Vorrink zou zich lafhartig hebben gedragen – Scheps wist niet wat hij met deze verhalen en geruchten aan moest. Een nieuwe domper vormde voor Scheps het beruchte advies dat partijvoorman van het eerste uur W.H. Vliegen in augustus 1940 publiceerde. Vliegen deed wat de partijleiding naliet: hij gaf concrete aanwijzingen hoe sociaal-democraten dienden te handelen.³⁴ Zijn voornaamste boodschap, dat het apparaat van de sociaal-democratie zoveel mogelijk intact moest blijven, schoot niet alleen leidinggevende SDAP'ers als Vorrink en Drees in het verkeerde keelgat, ook Scheps wilde hiervan niets weten. Scheps zocht Drees op, die hem bij Vliegen introduceerde. Scheps was van mening dat het onmogelijk zou zijn het apparaat te behouden, zonder te collaboreren met de bezetter. Het was jammer, maar na de oorlog zou het apparaat opnieuw kunnen worden opgebouwd. Vliegen bleef bij zijn standpunt en het gesprek leverde dus niets op.³⁵

De in zijn ogen lamledige houding van de meerderheid der partijfunctionarissen liet Scheps niet meer los. Hij greep daarom naar het wapen dat hij in de twintig daaraan voorafgaande jaren zo veelvuldig had gehanteerd: de brochure. Verwoed begon hij materiaal te verzamelen, en op 5 december 1940, als een soort sinterklaasgeschenk aan het Nederlandse volk, publiceerde hij drie brochures. In *Ir. A.A. Mussert door De Waag gewogen* ging Scheps uitgebreid in op de vele tegenstellingen en ruzies tussen de verschillende fascistische en nationaal-socialistische groepen in Nederland. In 1941 zou hij deze methode nogmaals hanteren in het boekje *Persdans der charlatans*.

In de verwarrende eerste maanden na de bezetting waren er nogal wat mensen die forse kritiek uitten op het vooroorlogse politieke bestel en die daarom gelijk met plannen kwamen voor een andere politieke ordening. Met de brochure *Krachten die onsterfelijk zijn*, die ook op 5 december verscheen, leek Scheps zich in dit gezelschap te mengen. In tegenstelling tot bij voorbeeld Colijn en de mannen van de Nederlandse Unie wees Scheps echter elke poging om tijdens de bezetting tot een politieke vernieuwing te komen categorisch af.³⁶ In dit geschrift veroordeelde Scheps het verzuilde partijenstelsel van het interbellum en wilde hij tot een synthese komen van gedachten zoals die leefden in de sociaal-democratie, de protestants-christelijke partijen, de Nederlandse Unie en het Nationaal Front.³⁷ Opvallend hieraan is niet alleen dat Scheps blijkbaar bij de liberalen en katholieken geen waardevolle denkbeelden heeft aangetroffen, maar ook dat hij niet alle ideeën van later nogal omstrede bewegingen als de Unie en het Nationaal Front van Arnold Meijer zonder meer afwees. Na de oorlog heeft hij toegegeven dat hij aanvankelijk, als zovelen, deze twee groeperingen te veel krediet heeft gegeven.³⁸ In zijn gedenkschriften oordeelde Scheps weliswaar vrij mild over de Unie als beweging, maar had hij scherpe kritiek op De Quay, Einthoven en Linthorst Homan.³⁹ Positief aan de Nederlandse Unie was volgens Scheps dat zij nationaal gezind, sociaal bewogen en anti-NSB was. Haar autoritaire karakter wees hij zonder meer af.⁴⁰

Een organisatie van veel dubieuzere signatuur was het Nationaal Front. Wat Scheps in deze fascistische partij waardeerde was de 'zuivere Nederlandse sfeer, houding en bedoeling', de Groot-Nederlandse gedachte, en roep om ordening van het economische leven.⁴¹ Onaanvaardbaar waren voor hem het antidemocratische karakter van het Front, de vaag-christelijke (lees: katholieke) beginselen, en het antisemitisme.⁴² Zijn betrekkelijk positieve oordeel over het nationale karakter van het Nationaal Front deelde Scheps met Koos Vorrink.⁴³ Evenals de voormalige SDAP-voorzitter had hij in 1940 een gesprek met Arnold Meijer. Op dit gesprek was aangedrongen door mensen die vermoedden dat er op basis van de Groot-Nederlandse gedachte een toenadering tussen Scheps, en misschien een deel van de SDAP, en Meijer mogelijk was. Omdat Scheps uit principe met iedereen sprak bezocht hij ook de katholieke fascistienleider, maar vanzelfsprekend werd het niets tussen die twee.⁴⁴

Het gevaar dat in 1940 sociaal-democraten *en masse* naar het Nationaal Front zouden overlopen was niet echt groot. De Nederlandse Unie vormde daarentegen een veel ernstiger verleiding. Nadat de pogingen van Rost van Tonningen, om de SDAP om te zetten in een beweging die dienstbaar was aan de nationaal-socialistische politiek waren mislukt, was in september de Nederlandse Socialistische Werkgemeenschap (NSWG) opgezet. Onder leiding van de voormalige SDAP-propagandist Tjerk van der Zee leek deze NSWG aanvankelijk nogal wat aanhang te winnen onder sociaal-democraten, vooral omdat verschillende lokale kopstukken der partij zich bij deze organisatie aansloten. In zijn derde '5-december brochure', *Het misverstand der Ned. Soc.-Werkgemeenschap*, gaf Scheps een uitstekend gedocumenteerd overzicht van de gebeurtenissen vanaf mei 1940. Over de mogelijkheden om socialistische politiek te bedrijven onder curatele der nazi's moest men volgens hem geen enkele illusie koesteren. Socialisme en democratie waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. In de ogen van Scheps was het onmogelijk om zich voor het socialisme te beijveren terwijl de democratie de nek werd omgedraaid. 'De SDAP is geen koffer met dubbele bodem,

zodat wij de democratie voor de tolbeambte mr. Rost van Tonningen zouden kunnen verbergen en aldus over de grenzen van de bezettingstijd zouden kunnen smokkelen. De democratie is geen uithangbord, geen ornament, geen vloerkleed. Wij kunnen de democratie niet als een uithangbord binnenhalen, wij kunnen het ornament niet weghakken en het vloerkleed niet opnemen. Wij zijn socialisten, die in democratische teelaarde wortelen. Wij zijn socialisten, die de democratie niet alleen als middel tot het socialisme, doch ook als doel zien.⁴⁵ Naar eigen zeggen is deze vijftig bladzijden tellende brochure in sociaal-democratische kringen ingeslagen als de spreekwoordelijke bom, en kwam Scheps hierdoor in contact met Vorrink.⁴⁶ In hoeverre Scheps' pamflet ertoe bijgedragen heeft is vanzelfsprekend niet vast te stellen, feit is wel dat de NSWG met hooguit twee-à drieduizend leden een doodgeboren kindje was en dat de organisatie in oktober 1941 werd opgeheven.⁴⁷

Met de teloorgang van de NSWG was het gevaar dat sociaal-democraten in nationaal-socialistisch vaarwater terecht zouden komen nog niet volledig bezworen. Er was natuurlijk nog het gelijkgeschakelde NVV. Eind 1940 kwamen er onder de vakbondsbestuurders steeds meer bezwaren tegen de wijze waarop H. Woudenberg de vakcentrale leidde. Tot echte opstandigheid kwam het echter vrijwel alleen in Twente. Duizenden leden bedankten voor de bonden, zodat het NVV daar praktisch 'leegliep'. Scheps was hierin bijzonder actief. Schijnbaar onvermoeibaar reisde hij rond door Twente en sprak hij op talloze bijeenkomsten in huiskamers of achterafzaaltjes. Fel trok hij van leer tegen de vakbondsbestuurders die ten koste van alles het apparaat van het NVV wilde behouden, of die hoopten hierin nu sneller carrière te maken.⁴⁸ In de lijvige brochure *Het NVV in de branding* zette hij al zijn bezwaren tegen accommodatie en collaboratie op schrift. 'Een wereld beeft, een deel van Europa ligt in puin, in puin na harde en dappere strijd. Land na land werd beroerd, het kwaad ging over Europa, volk na volk meeslepende. Wat maakt bij een tot puin gebombardeerd Europea het nietige NVV-apparaat uit?'⁴⁹

Behalve hun intransigente toon hadden de tot nog toe genoemde brochures van Scheps nog iets gemeen: ze waren verschenen bij zijn uitgeverij Op Korte Golf en de naam van de auteur stond op de omslag. Hoewel sommigen wantrouwen koesterden tegen een auteur die ook nog in 1941 onder zijn eigen naam publiceerde, liet de inhoud van deze 'legale' geschriften niets aan duidelijkheid te wensen over. Lang kon het dus niet duren eer de Sicherheitsdienst zou ingrijpen. Meermalen werd Scheps ontboden, waarbij hem werd meegedeeld dat een bepaald pamflet verboden werd. Nadat hij werd bedreigd met arrestatie als hij zou doorgaan dook Scheps onder.⁵⁰ 'Onderduiken' is eigenlijk niet het juiste woord, want Scheps reisde het hele land door, daarbij alleen Den Dolder vermijdend. Naast de legale geschriften had Scheps echter ook al spoedig een aantal illegale, anonieme pamfletten gepubliceerd.⁵¹ Tevens verzorgden hij en Theo Inden de uitgaven en/of verspreiding van geschriften van anderen, zoals van Koos Vorrink, minister van Buitenlandse Zaken in Londen E. van Kleffens, en Gezina van der Molen.

Nu Scheps door de bezetter werd gezocht was hij gedwongen zich een vervalst persoonsbewijs aan te schaffen. Aanvankelijk wilde Scheps, die altijd had getracht te leven naar het negende gebod, hier beslist niets van weten. Het kostte zijn vrienden heel wat overredingskracht, waarbij ze erop wezen dat hij niet alleen zichzelf maar ook de mensen die met hem samenwerkten in gevaar bracht, voordat Scheps zich hierbij neerlegde en voortaan reisde onder de naam Pieter Boon of J.H. Schepers.⁵² Rusteloos trok hij het gehele land door en sprak hij op ontelbare bijeenkomsten. Hij legde contact met tal van mensen die uit andere sociale groepen kwamen en die er vaak een andere godsdienst of levensovertuiging op na hielden. Als een soort handelsreiziger in geestelijke weerbaarheid was hij bij voorbeeld ook betrokken bij het aantrekken van mensen voor het apparaat van het illegale *Parool*.⁵³ Van tijd tot tijd kon hij ergens voor iets langere tijd neerstrijken, zodat hij gelegenheid had een nieuw pamflet te schrijven. Een van zijn belangrijkste illegale geschriften was de in 1942 verschenen *Politieke catechismus*. Gedurende 64 bladzij-

den, door middel van 308 vragen en antwoorden, hamerde Scheps erop dat men onverkort vast moest houden aan het Landoorlogreglement. Dit handvest gaf immers exact aan wat de plichten van de bezettende macht waren, zodat heel nauwkeurig was vast te stellen in hoeverre Nederlanders bevelen van de Duitsers mochten opvolgen. Bovendien bood de catechismus een uitgebreid overzicht van de door de nazi's gevoerde politiek en van de vele gelijkgeschakelde organisaties. Kortom, een vademecum voor de Nederlandse burger in oorlogstijd.

Als auteur van 'deutschfeindlicher Hetzschriften' was Scheps een door de bezetter zeer gezocht man. Toch wist de SD slechts zeer ten dele waarmede Scheps zich allemaal bezighield. Dat bleek toen hij op 4 februari 1944, bij een persoonsbewijzencontrole in de trein van Den Haag naar Amsterdam, werd gearresteerd. Op dat moment had hij geen illegale geschriften bij zich, alleen wat nazilectuur. Van het weinige belastende materiaal wist hij zich te ontdoen met behulp van een politieagent wiens fysionomie verried dat hij gereformeerd was, waardoor Scheps hem vertrouwde.⁵⁴ Tijdens zijn ondervraging werd het Scheps duidelijk dat de SD niet wist dat hij de auteur van de *Politieke catechismus* was. Wel werd hem gevraagd of hij de identiteit van de schrijver kende, en verder welke illegale contacten hij had. Door datgene wat de Duitsers reeds wisten te bekennen, en zich verder zoveel mogelijk van de domme te houden, wist Scheps zijn ondervragers aan het lijntje te houden. Een tijd lang zat hij in het Amsterdamse huis van bewaring aan de Weteringschans. Enkele weken deelde hij zijn cel onder meer met de communist Gerard Maas, die in zijn boek *Ter dood veroordeeld* hiervan verslag doet. Volgens Maas was Scheps niet erg onder de indruk van zijn gevangenschap en kwam hij zeer zelfverzekerd over. 'Hij was doorgaans heel opgeruimd en spraakzaam. 's Morgens bij het luchten wandelde hij met de handen op de rug door de luchtkooi, als was hij bezig aan een boswandeling. Daarbij neuriede hij het ene lied na het andere. Eén lied had z'n voorkeur, het bekende socialistische lied "Eens komt een schone dag".'⁵⁵

Bij zijn verhoor kreeg Scheps te verstaan dat hij er met een

lichte straf af zou komen, als hij bereid was een verklaring te tekenen waarin hij beloofde niets meer te publiceren. Tot verbijstering van zijn celgenoot Maas weigerde Scheps te tekenen. De bekende gereformeerde hoogleraar K. Schilder had ook zo'n verklaring moeten tekenen, en deze had dat wel gedaan en zich hier ook inderdaad keurig aan gehouden. Scheps was niet van plan de pen neer te leggen, en vond dat hij dat dan ook niet moest beloven. Hoewel hij van mening was dat als het niet anders kon een mens wel mocht liegen, zag hij het tegelijkertijd als een groot gevaar 'dat men ongewild en onbedoeld en ongeweten toch terecht komt in een hitleriaanse morele modderpoel'.⁵⁶ Na zijn weigering kreeg Scheps te horen dat hij, op grond van zijn niet-verschijnen bij de SD en zijn vervalst persoonsbewijs, tot drie maanden gevangenisstraf zou worden veroordeeld, maar dat hij daarna als 'Nacht und Nebel'-gevangene zou worden beschouwd.

Op 6 april 1944 werd Scheps overgebracht naar het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort. Na te zijn afgewezen voor een 'Arbeitskommando' dat buiten de poorten van het kamp te werk werd gesteld, kwam Scheps terecht in de zogenaamde 'Philipsbarak'. In juni 1944 kreeg hij dysenterie en vervolgens verbleef hij maandenlang in de ziekenbarak, alwaar hij na enige tijd een boekerij opzette en zelf de bibliothecaris werd. Op 26 februari 1945 werd hij vrijgelaten. Enkele illegale werkers hadden voor dit doel 25 000 gulden bijeengebracht, waarmee een Duitser in het kamp werd omgekocht. Deze maakte het dossier van Scheps 'leeg' en zette hem op een lijst van mensen die voor vrijlating in aanmerking kwamen.

Volgens Gerard Maas ging het de verzetsman Scheps vooral om toekomst van de sociaal-democratie na de oorlog, en dan met name om zijn eigen positie daarin.⁵⁷ Hoewel Scheps dit ten stelligste ontkent, en hij ook bepaald niet het type van de politieke carrièremaker is, heeft hij zich in zijn tijdens de oorlog geschreven brochures uitvoerig beziggehouden met de vraag, welke koers de sociaal-democratie na de bevrijding zou moeten varen.

Zijn bespiegelingen in het eind 1940 verschenen *Krachten die onsterfelijk zijn* waren weliswaar vrij prematuur, maar zijn latere bijdragen aan het debat over de oriëntatie van de naoorlogse sociaal-democratie waren zeker van belang. In november 1941 publiceerde Vorrink onder het pseudoniem 'Spectator' de brochure *Over de toekomstige positie der partij in verband met het jongste verleden*. Hierin wees hij een vernieuwing zoals de Unie die beoogde volstrekt af, maar pleitte hij voor het doortrekken van de lijn die de SDAP was ingeslagen met het aannemen van het beginselprogramma van 1937. De sociaal-democratie diende een brede, democratische volksbeweging te worden, waarin iedereen van progressieve signatuur zich thuis zou voelen. Onder het pseudoniem 'Montagnard' antwoordde de linkse marxist Wijinand Romijn, afkomstig uit de kring rond Sam de Wolff en Jacob van der Wijk, met de brochure *Karakter en doeleinden van een nieuwe Socialistische Partij*. Volgens Romijn zou de sociaal-democratie op haar schreden moeten terugkeren van de dwalingen van 1937, en zou ze weer een radicale politiek, gebaseerd op de klassenstrijd, dienen te voeren.

Scheps mengde zich in dit debat met het pamflet *Over de mogelijke ontwikkeling van de SDAP tot breede Volkspartij*. Als pseudoniem had hij 'Resocidem' gekozen, wat stond voor 'religieus, socialistisch, en democratisch'. Na een beschouwing over 'links' en 'rechts' binnen de sociaal-democratie kwam hij tot de conclusie dat beide richtingen in 1940 hadden gefaald. Slechts een kleine groep bleef staan, 'door de kracht van een geestelijke revolutionaire overtuiging'.⁵⁸ Volgens Scheps was het betoog van Vorrink revolutionair, activerend, en was het doordrongen van het besef ener crisis der westerse cultuur. Het marxistische verhaal van Romijn daarentegen was 'oer-behoudend', passief, en sloot de ogen voor het feit dat de arbeidersbeweging op jammerlijke wijze had gefaald. De proletarische massa was eerder reactionair dan revolutionair en in plaats van een proletarische politiek te voeren diende de sociaal-democratie uit te groeien tot een brede volksbeweging.⁵⁹ De daartoe noodzakelijke hergroepering zou echter alleen mogen plaatsvinden op kwalitatieve gron-

den. Zowel het socialistische als het democratische beginsel zou behouden moeten blijven, en mocht niet worden verkwanseld ter wille van kwantitatieve groei. Concreet hield dat in dat de SDAP contact zou moeten zoeken met de Vrijzinnig Democratische Bond, de Christelijk-Democratische Unie, de rond het blad *De Nederlander* gegroepeerde jongeren in de Christelijk-Historische Unie, en voorts met allen die voelden voor een socialistische en democratische partij.⁶⁰ Hier leek de toekomstige PvdA-secretaris aan het woord.

De bevrijding: van SDAP naar PvdA

De bevrijding van Nederland in mei 1945 zette het vraagstuk van de berechting der collaborateurs boven aan de agenda. Reeds in de eerste jaren van de bezetting had Scheps zich met dit probleem beziggehouden. Zo schreef hij in 1941 de brochure *Gerechtigheid en volksleer*, dat geheel aan de toekomstige zuiveringen was gewijd. Door een krachtig optreden en een strenge rechtsvervolging zou de regering een zogenaamde 'bijltesdag' kunnen en moeten voorkomen. Op het moment dat deze kwestie actueel werd, in de laatste maanden van de bezetting, publiceerde Scheps het pamflet *De grote kuisch*. Het grote gevaar was volgens hem dat er een golf van wrok en haat zou losbarsten, waardoor menselijkheid en rechtvaardigheid in het geding zouden komen. Om dit te voorkomen was nodig een 'objectieve onpersoonlijke zuivering'. Hierbij zou niet uit het oog verloren mogen worden dat niet iedere NSB'er landgenoten had verraden. Een beperkte periode onderworpen zijn aan 'democratisch kampeven' zou volgens hem heilzaam werken. Verder zouden allen die geen nationaal-socialist waren geweest, maar die zich wel hadden gecompromitteerd, uit hun functies moeten worden verwijderd. Een radicale zuivering was de beste waarborg tegen rauwe volkswroede en bood de meeste kans op een democratische herleving.⁶¹ Achteraf was Scheps bepaald niet te spreken over de praktijk van de bijzondere rechtspleging. 'Een golf van slecht begrepen genade ging over Nederland,' aldus Scheps in

zijn memoires.⁶² Hij beschouwde de zuivering als faliekant mislukt, daar betrekkelijk lichte gevallen zware straffen hadden gekregen terwijl tal van lieden die zich ernstig hadden gecommitteerd later hoge posten konden bekleden.

Als lid van de Eerraad der SDAP was Scheps betrokken bij het onderzoek naar het oorlogsverleden van tal van partijgenoten. Het ging hierbij niet om sociaal-democraten die zich hadden bekeerd tot het nationaal-socialisme, maar om bestuurders die te lang op hun posten waren gebleven. Een van de bekendste voorbeelden in dezen was de Rotterdamse wethouder A.B. de Zeeuw. Hij was als wethouder aangebleven tot april 1942 en had de nazi-gezinde opvolger van de in oktober 1941 ontslagen burgemeester P.J. Oud geïnstalleerd. Scheps nam het De Zeeuw en andere voormannen, van wie verwacht mocht worden dat ze leiding zouden geven, vooral kwalijk dat ze niet het goede voorbeeld hadden gegeven. Dat De Zeeuw Scheps ervan beschuldigde vervuld te zijn van een 'vervolgingsgeest' is begrijpelijk, maar doet geen recht aan de uiterst zorgvuldige wijze waarop Scheps en de andere leden van de Eerraad zich van hun taak hebben gekweten.⁶³

Op de partijconferentie van de SDAP in september 1945 werd Scheps in het partijbestuur gekozen. Op de besprekingen met de Nederlandse Volksbeweging en de onderhandelingen die zouden leiden tot de oprichting van de PvdA heeft Scheps weinig invloed uitgeoefend. Op de PB-vergadering van 1 december 1945 uitte hij enige kritiek. Bij de fusiebesprekingen diende het socialisme voorop te staan, en of dat ook inderdaad zo was werd door Scheps betwijfeld. Omdat de achterban niet wist waar hij aan toe was stagneerde het ledental. Ook wilde Scheps niet in een partij met De Quay. In het blad *Op korte golf* bekritiseerde hij eind december de vanzelfsprekendheid waarmee op een fusie werd aangekoerst. Drie weken later leek hij enigszins bijgedraaid, want toen heette de PvdA weliswaar een 'waagstuk', maar was het in zijn ogen wel een verantwoorde gok.⁶⁴

Scheps' visie op de nieuwe partij was enigszins ambivalent.

Aan de ene kant wilde hij een zo breed mogelijke progressieve partij, naar model van de Britse Labour Party. Aan de andere kant was hij bang dat er in zo'n brede beweging geen ruimte zou zijn voor 'het ware socialisme'.⁶⁵ Het oprichtingscongres van de pvdA was voor Scheps geen vreugdevolle gebeurtenis. Hij behoorde immers niet tot de negen SDAP'ers die in het partijbestuur werden gekozen, terwijl mensen als Geert Ruygers en P.J. Oud wel achter de bestuurstafel plaats mocht nemen. Oud was volgens Scheps niet alleen te lang aangebleven als burgemeester van Rotterdam, hij was ook nog eens een rasechte antisocialist. De katholieke Ruygers was in zijn ogen een representant van het ondemocratische en collaborationistische deel van de Nederlandse Unie geweest. Woedend over deze gang van zaken schortte Scheps zijn activiteiten voor de partij voor onbepaalde tijd op.⁶⁶

Scheps wilde zich nu eerst bezinnen. In een uitgebreide nota aan Vorrink zette hij zijn bezwaren uiteen. Allereerst was hij teleurgesteld over het feit dat de oude socialisatie-eis was uitgehold. Vervolgens betreurde hij het dat met de zogenaamde Christoffoor-groep een katholiek, dus antidemocratisch, element in de partij gekomen was. Als katholieken lid konden worden van de pvdA, waarom communisten dan niet? Tevens had Scheps de buik vol van de 'zedeprekerij en schoolmeesterij' van de NVB en wilde hij 'onder het juk van Wim Thomassen vandaan'. Ook vond hij het onverteerbaar dat hij als lid van de Eerraad medeverantwoordelijk was voor maatregelen tegen mensen als De Zeeuw, terwijl nu in het partijbestuur mensen zitting hadden die zich veel ernstiger hadden gecompromitteerd. 'Alles tesamen zit ik met een kop vol zorgen,' vertrouwde hij Vorrink toe.⁶⁷ De briefwisseling met Vorrink die hierop volgde had tot gevolg dat Scheps toch lid van de partij bleef en zijn activiteiten hervatte. Halverwege april had hij het alweer zo druk dat hij geen tijd meer had voor kritische beschouwingen. Wel bleef hij, blijkens een brief aan Wim Thomassen, zeer bezorgd over 'de clericale flikfloerij, die onze beginselen verknoeit'.⁶⁸

Een prominent partijgenoot

Gedurende de eerste twee decennia van het bestaan van de PvdA speelde Scheps een vooraanstaande rol in de partij. Hij behoorde weliswaar nooit echt tot de partijleiding, maar zijn stem, die dikwijls een afwijkend geluid liet horen, werd zeker gehoord. Als partijsecretaris, kamerlid en secretaris van de Protestants-Christelijke Werkgemeenschap (PCWG) binnen de PvdA was hij een figuur die men niet gemakkelijk over het hoofd kon zien.⁶⁹ Van deze functies waren voor Scheps vooral het kamerlidmaatschap en het werk voor de PCWG het belangrijkste.⁷⁰

Als lid van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer nam Scheps een aparte plaats in en schroomde hij niet, als dat in zijn ogen noodzakelijk was, tegen zijn medefractieleden in te gaan. Tijdens de oorlog in Indonesië behoorde hij evenwel niet tot de opposanten in de partij. Scheps was weliswaar voorstander van de Indonesische onafhankelijkheid, maar hij koesterde een diep wantrouwen tegen Soekarno. De eenheid van de partij stond bij hem voorop en hij steunde het regeringsbeleid. De twee 'politieke acties' waren zijns inziens onvermijdelijk.⁷¹ Bijzonder slecht te spreken was hij echter over de wijze waarop na de soevereiniteitsoverdracht de Zuidmolukkers werden behandeld. Niet alleen zou Scheps zich gedurende de decennia die volgden inzetten voor de Molukkers⁷², ook vestigde deze kwestie zijn aandacht op de Papoea's van Nieuw-Guinea. In de jaren vijftig begon de kwestie-Nieuw-Guinea een centrale plaats in de Nederlandse politiek in te nemen. Scheps was van mening dat Indonesië geen enkele aanspraak op Nieuw-Guinea kon doen gelden, en dat Nederland het zelfbeschikkingsrecht van de Papoea's moest garanderen. Hij steunde in 1951 dan ook als enig PvdA-kamerlid de motie-Tilanus, die dezelfde strekking had. Toen de Tweede Kamer elf jaar later, na toenemende internationale druk, door het accepteren van het plan-Bunker instemde met de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië, behoorde Scheps tot de zeer kleine minderheid die tegen stemde.⁷³

Een minderheidspositie in de fractie, hoewel niet als enige,

nam Scheps ook in bij de behandeling van het wetsontwerp-Grenscorrecties in 1949. Samen met Vondeling, Goedhart, Tuin, De Loor en Vermeer wees hij de plannen om enkele tientallen vierkante kilometers Duits grondgebied bij Nederland te voegen af. Deze annexatie was volgens hen in strijd met het Atlantisch Handvest en er zou beter een regeling kunnen worden getroffen als Duitsland opgenomen was in het Westeuropese verband.⁷⁴ Een onderwerp waarbij Scheps, op uiterst pregnante wijze, wel de mening van de overgrote meerderheid van de fractie verkondigde, was de Koude Oorlog. Had Scheps voor de oorlog zijn anti-communisme nog wel eens gerelativeerd, en zag hij toen een zekere verwantschap tussen het communisme en de sociaal-democratie, na 1945 was hij een van de felste bestrijders van het bolsjewisme. Dat hij het niet liet bij het debiteren van gemeenplaatsen en vooroordelen, maar zoals altijd zelf op onderzoek ging, wordt geïllustreerd door zijn houding in de kwestie-Finsterwolde. Toen de regering de in meerderheid communistische gemeenteraad van dit Groningse dorp haar bevoegdheden wilde ontnemen, omdat de twee CPN-wethouders een wanbeleid zouden voeren en andersdenkenden bovendien zouden terroriseren, was Scheps het enige kamerlid dat zelf poolshoogte ging nemen. Zowel in Finsterwolde als in de Tweede Kamer ging Scheps in debat met CPN-fractievoorzitter Henk Gortzak. Voor Scheps ging het om leven of dood. Het optreden van de CPN was antidemocratisch en kon niet worden geduld. Tot grote woede van de communisten vergeleek Scheps Finsterwolde met nazi-Duitsland.⁷⁵

De 'Doorbraak' was erop gericht geweest progressieve mensen van verschillende levensbeschouwingen samen te brengen in één partij. Om deze verschillende groepen de ruimte te geven om van gedachten te wisselen en zich te bezinnen, werden zogenaamde 'werkgemeenschappen' opgericht. De uit de CHU afkomstige G.E. van Walsum nam al in april 1946 het initiatief tot de oprichting van het Protestants-Christelijk Werkverband (PCWV). Omdat deze organisatie niet erg van de grond kwam

zocht voorzitter Van Walsum een secretaris met organisatietalent. Onder de overwegend hervormde leden van het werkverband kon hij niemand vinden. Voor zo'n klus had Van Walsum eigenlijk een gereformeerde nodig, die waren immers gepokt en gemazeld in het organiseren. Op advies van Vorrink benaderde hij Scheps, die op dat moment geen lid van het PCWV was. Scheps aarzelde: wat moest hij als inmiddels vrijzinnig-protestant tussen al die orthodoxen, en hoe kon hij als radicaal-socialist samenwerken met een man als Van Walsum? Toch stemde hij toe, al wilde hij het voorlopig slechts voor een jaar doen. Zo werd Scheps per 1 januari 1947 secretaris van de club die al spoedig werd omgedoopt in Protestants-Christelijke Werkgemeenschap.⁷⁶

Scheps ontplooidde onmiddellijk een koortsachtige activiteit, wat ertoe bijdroeg dat er in drie maanden tijd 22 afdelingen bij kwamen. Bedroeg het ledental in april 1947 2300, in september 1958 was dat ruim 8100, verdeeld over 163 afdelingen. De PCWG was hiermee de grootste werkgemeenschap in de partij.⁷⁷ Het merendeel van de leden was lidmaat van de Nederlands Hervormde Kerk, en behoorde daarin tot de orthodoxe vleugel. In sociaal opzicht had de PCWG een enigszins elitair karakter. Hoewel de werkgemeenschap erg veel bijeenkomsten, conferenties en studiedagen organiseerde, in geschrift en op de radio regelmatig van zich liet horen, en mannen als Van Walsum en Scheps contacten onderhielden met tal van mensen buiten de PvdA, kwam er van een zogenaamde 'Tweede Doorbraak' niets terecht. Hiervoor heeft de PCWG zich waarschijnlijk te veel gericht op de leiders van christelijke organisaties, al speelde ook een rol dat de tijdens de bezetting gekoesterde hoop op een vernieuwing van het politieke bestel al binnen enkele jaren na 1945 was vervlogen.⁷⁸

In de ogen van Scheps was de PCWG een belangrijk middel om te voorkomen dat de PvdA zou verschrallen tot een uitsluitend pragmatische bestuurderspartij. Het was voor hem dan ook een gevoelige klap, toen eind 1964 bleek dat de partijleiding de invloed van de werkgemeenschappen wilde verminderden.⁷⁹

Een verbitterde Scheps legde zijn functies, waaronder die van partijsecretaris, neer.⁸⁰ Twee jaar later, in 1967, werd Scheps wegens zijn leeftijd niet meer verkiesbaar gesteld voor de Tweede Kamer. Dit gaf hem meer tijd om aan de lokale politiek te wijden. In Zeist was hij van 1935 tot 1970 lid van de gemeenteraad, waarbij hij zowel in 1946 als van 1966 tot 1970 wethouder was. Scheps' vertrek uit de gemeenteraad was, evenals zijn afscheid als partijbestuurder en PCWG-secretaris, het gevolg van een conflict. Bij de raadsverkiezingen van 1970 zou hij niet, zoals gebruikelijk, lijsttrekker zijn, maar zou hij slechts op de vierde plaats komen. Daarop besloot hij zich geheel terug te trekken.⁸¹

Voor veel oudere sociaal-democraten vormden de late jaren zestig en vroege jaren zeventig geen tot voldoening stemmend tijdvak. Scheps was hierop geen uitzondering, al bleef hij de partij trouw. Hij behoorde niet tot die partijveteranen, die vijandig stonden tegenover elke vernieuwing in de partij, en die alleen nog maar nostalgisch terugblikten op de era-Drees. Bij zijn afscheid als bestuurder van de PCWG had hij reeds gewaarschuwd tegen 'het gevaar te nuchter, te pragmatisch, te realistisch te worden'. Er werd zijns inziens te veel uitgegaan van het 'haalbare'.⁸² Dat met het beginselprogramma van 1959 afscheid werd genomen van de eis tot socialisatie beschouwde hij als een grote terugval ten opzichte van het eerste PvdA-programma, uit 1947.⁸³ In eerste instantie begroette hij de veranderingsgezinde jongeren in de partij met enige geestdrift. De in zijn ogen weinig democratische denkbeelden en methoden van Nieuw Links bezorgden hem echter spoedig een forse afkeer van deze groepering. In zijn boek *Het progressieve als waardeloze pronk* uit 1971 oordeelde hij: 'Juist het koketteren met de landen waarin diktatoriale machten de vrijheden knevelen, juist het zo goedkoop bespringen van onze – in veel opzichten toch draaglijk vrije – staat door mensen die beter leiding zouden moeten geven, vervult mij met grote zorg. Een krachtige, radicaal socialistische beweging Nieuw Links, gedragen door machtig democratisch besef had de Partij van de Arbeid tot een konstruktieve en positieve partij kunnen maken. Aan de zondeval van het establish-

ment willen zijn is, tot mijn teleurstelling, Nieuw Links bezwaken.⁸⁴

Meer nog dan de 'Jong-Turken' van Nieuw Links werd Scheps' toorn gewekt door degenen in de partijtop die inhoudelijk veel verder van Nieuw Links afstonden dan hij zelf, maar die omwille van de macht zich aanpasten aan de nieuwe tijdgeest.⁸⁵ Ook de wijze waarop de partij in het gevlucht trachtte te komen bij D'66 vond hij weerzinwekkend. Onder invloed van deze 'non-partij' liet de PvdA haar eigen socialisme zelfs 'verdampen'. Toch sloot hij zich niet aan bij DS '70, al leek het socialisme hem bij deze partij meer gewaarborgd dan bij de PvdA. Zijn afschuw van scheuringen en splinterpartijtjes was er de oorzaak van dat hij een dergelijke stap tot het uiterste wilde uitstellen.⁸⁶

Slot

Op 13 juli 1990 bereikte Scheps wat Ernst Jünger noemt 'de leeftijd der patriarchen'. Twee weken eerder legde hij zijn laatste functie neer, die van ambtenaar van de burgerlijke stand van Zeist. Een enkel interview, een paar artikeltjes – meer aandacht werd er niet aan besteed. Het is tegenwoordig stil rond Scheps, en vreemd is dat niet voor iemand van zijn leeftijd. Bijna een kwart eeuw is hij al uit de actieve politiek. Zelfs voor de generatie die nu het gezicht van de politiek bepaalt is hij een figuur uit het verleden. Scheps is een van de weinigen die nog een vrijwel volledig overzicht hebben van de eeuw die nu ten einde spoedt. Hij heeft nog met enthousiasme de val van de Russische tsaar begroet, om met nog meer geestdrift ook de ineenstorting van het wereldcommunisme mee te maken. Een mensenleeftijd geleden zwierf hij door Vlaanderen, fulminerend tegen klerikaal, nationaal en sociaal onrecht. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog had hij de jaren des onderscheids reeds bereikt. In de jaren die daarop volgden heeft hij compromisloos verzet geboden, en velen een hart onder de riem gestoken. De twintig jaar na de bevrijding vormden het hoogtepunt van zijn leven. In het parlement en de partij kwamen zijn oratorische en organisatori-

sche talenten tot volle bloei. De golf van veranderingen die in de jaren zestig losbrak bezag hij met gemengde gevoelens. Waar de nieuwe generatie verstarde 'vormen en gedachten' doorbrak had zij Scheps' warme sympathie. Waar echter oude dwaasheden in moderne vermomming aan de man werden gebracht, liet hij zijn luide stem horen.

Misschien was Scheps, zoals Jaap Burger het ooit noemde, 'een beetje lawaaierig'.⁸⁷ Een feit is wel dat hij een van de meest welsprekende figuren uit de Nederlandse sociaal-democratie is geweest. 'De beste zeepkistspreker die de politieke geschiedenis van Nederland na Troelstra heeft voorgebracht,' aldus Harry van Wijnen. En hoewel een forse dosis retoriek hem niet vreemd was, en zijn geschriften in stijl nogal gedateerd aandoen, ging het hem altijd om dat wat hij beschouwde als de Waarheid. Hierin was hij compromisloos, transigeerde hij nimmer. 'Mijn karakter [is] wat individualistisch geplooid,' schreef hij eens met gevoel voor understatement.⁸⁸ Van Walsum had gelijk, toen hij Scheps bij diens afscheid als partijsecretaris schetste als 'in zeker opzicht een eenzaam man'. Met zijn nogal solitair karakter, zijn vrij vormelijke houding, en zijn zeer eigenzinnige denkbeelden is hij niet bepaald de man die grote groepen vrienden om zich verzamelt. Ook binnen de sociaal-democratie bleef Scheps de bewoner van een eenpersoonskamertje. Zo'n man valt niet werkelijk te doorgronden, en van alles wat er over hem gezegd is, zijn de woorden van Van Walsum mijns inziens nog het meest relevant: 'Deze ongecompliceerde gecompliceerde figuur, die voor alles tot dienst bereid wilde zijn en die zichzelf niet zocht, heeft ook zijn teleurstellingen gekend, misschien wel het meest omdat hij anderen beoordeelde naar de hoge normen, die hij zichzelf stelde.'⁸⁹

Noten

1 – Johannes 14:2.

2 – Dit profiel van J.H. Scheps is in de eerste plaats gebaseerd op de vele geschriften van Scheps zelf, daarnaast is uiteraard ge-

bruik gemaakt van secundaire literatuur. Het archief van Scheps, dat berust in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, is slechts incidenteel geraadpleegd. Niet alleen de omvang – 42 strekkende meter – was er debet aan dat deze bron van informatie spaarzaam gebruikt kon worden. Dick Pasman heeft voor zijn doctoraalscriptie ('Johannes Hermanus Scheps in SDAP en PvdA, 1930-1950', Vrije Universiteit, Amsterdam 1984) dit archief wel geraadpleegd, doch dit leverde, evenals het archief van de PvdA, weinig materiaal dat bruikbaar is voor een onderzoek naar Scheps als politicus. Omtrent de vele andere aspecten van zijn leven en loopbaan biedt het archief wel veel. Naar we mogen verwachten zal de heer N. Scheps, die een dissertatie over zijn oom voorbereidt, hier in ruime mate uit putten. Waar in de noten bij publikaties geen auteur is vermeld, is dit J.H. Scheps.

Op deze plaats wil ik graag Gerard Bettinger bedanken, zonder wiens talrijke hand- en spandiensten dit artikel niet geschreven zou zijn.

3 – *Is godsdienst privaatzaak?* Amsterdam 1925 (1ste druk 1918), blz. 10.

4 – Eind jaren dertig publiceerde hij een bundeltje met schetsen uit het leven van evangelische christenen in Vlaanderen, waarin hij uitgebreid verhaalt van zijn ervaringen als zendeling: *Vlaamse flitsen. Liever een zatterik dan een geus en andere verhalen*, Den Dolder 1938.

5 – *Scheps inventariseert*, deel 1, Apeldoorn 1973, blz. 33.

6 – Voor de CSP zie: I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, Deventer 1977, blz. 50-53 en H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*, 's-Gravenhage 1988, blz. 19-22. Tussen 1918 en 1922 had Van de Laar voor de CSP zitting in de Tweede Kamer. De partij was gebrekkig georganiseerd – zo had zij nooit meer dan zo'n 850 leden – en na 1922 viel zij uit elkaar.

7 – *Het Mammonisme in de Christelijke Vakbeweging*, Borculo z.j. (1922), blz. 1.

8 – *Ibid.*, blz. 53.

9 – Hoewel Scheps' vrijwel onmetelijke oeuvre een uitermate persoonlijk karakter draagt, en gekenmerkt wordt door harts-tochtelijk beleden overtuigingen, komt de lezer zeer weinig te weten over de diepere gedachten en gevoelens van de schrijver. Het beeld dat oprijst is dat van een eigenzinnige, vurige, bijkans bezeten ijveraar voor een wereld die doordeesemd is van Gods gerechtigheid. Waarschijnlijk toch al beschikkend over een vrij gesloten persoonlijkheid, die het sluiten van vriendschappen niet gemakkelijk toeliet, waren het vooral zijn ervaringen in de illegaliteit die ervoor zorgden dat Scheps, ook tegenover mensen met wie hij het uitstekend kon vinden, een zekere afstand zou bewaren. Zie *Scheps inventariseert*, 1, blz. 234.

10 – *Scheps inventariseert*, 1, blz. 36. Voor de kwestie-Geelkerken of 'slangenoorlog', zie: G.W.F. Herngreen, *Een handjevol verkenners. Ontstaan en geschiedenis van het 'H. V.', de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband*, Baarn 1976. Dit kerkgenootschap, waartoe ook J.J. Buskes behoorde, zou in 1946 opgaan in de Hervormde Kerk.

11 – Aan een derde deel is door Scheps wel gewerkt maar dit is niet voltooid, omdat er te weinig belangstelling voor zou zijn. Zijn gedenkschriften zijn dikwijls gekenschetst als chaotisch, wijdlopig, van de hak op de tak, et cetera. En hoewel niemand kan ontkennen dat ze bijzonder boeiend zijn, vormen deze boeken nogal vermoeiende lectuur. Misschien doet men Scheps' memoires nog het meest recht door ze een 'bijbels' karakter toe te kennen. Evenals de bijbel bestaat *Scheps inventariseert* eigenlijk uit een hele reeks boeken, die niet noodzakelijkerwijs in chronologische volgorde staan en dikwijls een geheel eigen karakter hebben. Hoofdstukken over Scheps' eigen belevenissen worden afgewisseld met historische verhandelingen over de Nederlandse Unie, de houding van Colijn in 1940 en over het optreden van Paul Kiès. Daarnaast wordt ongeveer twee vijfde van de ruim 1400 bladzijden ingenomen door herdrukken van de voornaamste brochures die Scheps tijdens de bezetting schreef. Echter niet alleen de vorm van *Scheps inventariseert* doet aan de bijbel denken, ook de stijl is verwant aan de tale Kanaäns. Plechtstatige,

archaïsche zinnen waarin telkenmale dezelfde woorden worden gebruikt, zodat het lijkt of Scheps gedacht heeft aan de woorden van de protestantse dichter Willem Barnard: 'De herhaling is van God, de verveling van de mensen.'

12 – Onder andere publiceerde hij *Priester-terreur* (Amsterdam 1931) en *Roomse straatterreur, maar Amsterdam ligt niet in Limburg* (Amsterdam 1931). Voor een uitgebreide weergave van deze kwestie, zie: *Scheps inventariseert*, 2, blz. 27-67.

13 – *Rooms recht of Nederlands recht?*, Amsterdam 1930; *Scheps inventariseert*, 1, blz. 49-58,

14 – Zie bij voorbeeld de brochures *Slavendienst of heldedom*, Amsterdam/Voorburg 1926, en *Bijbel, vrijdenken en vrij-denken*, Amsterdam/Brussel 1928.

15 – Twee jaar later publiceerde Scheps een boekje over deze affaire: *Om het recht van den vrijen aether. De aanslag op de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging nader besproken*, Den Dolder 1939. Zie ook: *Scheps inventariseert*, 1, blz. 21-27. Volgens H. Wijfjes miskende Scheps de eigen opvattingen van De Wilde, die altijd al een verbod wilde. Op advies van de Radio Omroep Controle Commissie greep de minister lange tijd niet in. H. Wijfjes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoeyenis met radioprogramma's 1919-1941*, Amsterdam 1988, blz. 228-232.

16 – Zie: *Afscheid als bestuurder van de partij*, z.p. 1965, blz. 29 en 'Van arbeiderspartij tot volkspartij (1940-1945)', in: J. Bank/S. Temming, *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA*, Alphen a/d Rijn 1981, blz. 62.

17 – *Kan een kristen socialist zijn?*, Amsterdam 1933, blz. 26.

18 – Ibid.

19 – Ibid., blz. 27. Scheps verwijst hier naar Deuteronomium 34:1-5, waarin vertelt wordt dat Mozes op de berg Nebo het beloofde land mocht zien alvorens God hem tot zich riep.

20 – In een nota aan Vorrink, uit maart 1946, uitte Scheps kritiek, op het 'zachtzinnig wrikken aan de beschikkingsmacht' dat in de plaats was gekomen van de plannen tot socialisatie van de produktiemiddelen. (Archief Scheps, 'SDAP in liquidatie'). De term 'socialisatie van de beschikkingsmacht' is afkomstig uit het *Plan van de Arbeid* uit 1935.

- 21 – *Kan een kristen socialist zijn?*, blz. 16.
- 22 – *Ibid.*, blz. 29-32.
- 23 – *Aristokraties- en democraties kristendom*, Amsterdam/Brussel 1928, blz. 16.
- 24 – *Kan een kristen socialist zijn?*, blz. 10-11.
- 25 – Pasmaan, blz. 22.
- 26 – *Ibid.*, blz. 23.
- 27 – Zie: *Kan een kristen socialist zijn?*, blz. 20.
- 28 – *Bruintje Beer en Vosje Loos*, Amsterdam 1930, blz. 35.
- 29 – Pasmaan, blz. 28.
- 30 – *De belangen van het proletariaat en het nationaal gevoelen*, Rotterdam 1928, blz. 14. Eerder had hij al *Nationalisme en arbeidersbelangen*, Amsterdam/Brussel 1926, gepubliceerd.
- 31 – Zie: *Scheps inventariseert*, 2, blz. 309-311. Ook wat betreft zijn sympathieën voor de Friese beweging stond Scheps zo goed als alleen. Hoewel hij tijdens de oorlog de vooral in Friesland opgang makende Troelstra-beweging van Paul Kiès fel zou bestrijden – onder meer in de brochure *Eer en ideaal. De open brief van de Troelstra Beweging Nederland beantwoord*, Den Dolder 1941 –, vond in zijn ogen de collaboratie van een deel der Friese nationalistische haar oorzaak in de veel te centralistische politiek van de Nederlandse regering. *Scheps inventariseert*, 1, blz. 229.
- 32 – *Om de internationale socialistische volkerengemeenschap*, Den Dolder 1938, blz. 28.
- 33 – *Scheps inventariseert*, 1, blz. 69.
- 34 – Zie: J. Perry, 'W.H. Vliegen – een groepsportret', in: M. Krop e.a. (red.), *Het dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1992, blz. 178-180.
- 35 – *Ibid.*, blz. 129-132.
- 36 – *Krachten die onsterfelijk zijn. Proeve eener – na den oorlog te stellen – synthese der tegenstellingen*, Den Dolder 1940, blz. 4.
- 37 – Scheps' kritiek valt dus in te delen bij wat De Jonge heeft gedefinieerd als 'de kleine crisis van de democratie'. Zie: A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*, Assen 1968, blz. 6-9.

- 38 – *Scheps inventariseert*, 2, blz. 304.
- 39 – *Scheps inventariseert*, 2, blz. 192-193. Als men de Unie beoordeelt zonder het driemanschap, dan moest men volgens Scheps zelfs constateren ‘...dat de Nederlandse Unie van groter waarde is geweest dan men dikwerf denkt’ (blz. 193). Zie ook Scheps’ oordeel naar aanleiding van het rapport van de commissie-Fockema Andreae over de houding van de Unie-leiding, geciteerd in: J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, Deventer 1978, blz. 96. Scheps was over de Unie dus aanzienlijk minder negatief dan Vorrink. Volgens Wim Thomassen was diens felle anti-Uniehouding voor een groot deel ingegeven door jaloezie, veroorzaakt door het feit dat de Unie succes had op het moment dat de andere partijen niets deden. Zie: R. Hartmans, ‘Interview met Wim Thomassen’, *De Groene Amsterdammer*, 12-8-1992.
- 40 – *Krachten die onsterfelijk zijn*, blz. 17-20.
- 41 – *Ibid.*, blz. 12.
- 42 – *Ibid.*, blz. 16.
- 43 – Zie: C.H. Wiedijk, *Koos Vorrink. Gezindheid, veralgemening, integratie. Een biografische studie*, Groningen 1986, blz. 358.
- 44 – *Scheps inventariseert*, 1, blz. 150-152. Omdat hij Meijer nu toch sprak was Scheps in de gelegenheid om te informeren naar de inhoud van het gesprek dat Meijer in juni met Vorrink had gevoerd. Toen Vorrink na de oorlog ervan werd beschuldigd te hebben aangepapt met het Nationaal Front, heeft Scheps een verklaring opgesteld die Vorrink heeft voorgelezen in zijn befaamde ‘Apollohalrede’. Archief Scheps, map ‘SDAP in liquidatie’. Zie ook: C.H. Wiedijk, ‘De “Apollohalrede” van Koos Vorrink op 27 april 1946. Een benadering van de oorspronkelijke tekst’, in: *Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989*, Zutphen 1989, blz. 101-126 (verklaring geciteerd op blz. 120). Deze eerste aanval op Vorrink werd voornamelijk gelanceerd van katholieke zijde. In 1948 openden de communisten een nieuwe lastercampagne, die van PvdA-zijde werd gepareerd met de uitgebreide brochure *Wat deed Koos Vorrink? De klare taal der feiten*, Amsterdam 1948. Onder de titel ‘Het voorspel’ leverde Scheps een bijdrage aan dit geschrift (blz. 5-15).

- 45 – *Het misverstand der Ned. Soc.-Werkgemeenschap*, Den Dolder 1940. Opgenomen in: *Scheps inventariseert*, 1, blz. 553-600 (citaat op blz. 565).
- 46 – *Scheps inventariseert*, 1, blz. 87; 116.
- 47 – L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 4, 's-Gravenhage 1972, blz. 453.
- 48 – F. de Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*, Amsterdam 1956, blz. 272-274.
- 49 – NVV *in de branding*, Den Dolder 1941, blz. 87-88. Op de laatste bladzijde van dit pamflet legde Scheps de vakbondsbestuurders de vraag voor, waar het apparaat was in de tijd dat Troelstra in Utrecht colporteerde met de op afbetaling gedrukte *Baanbreker*. En dat was toch 'een der schoonste tijdvakken der Nederlandse sociaal-democratie' (blz. 88).
- 50 – *Scheps inventariseert*, 1, blz. 269-270.
- 51 – Dit waren in het najaar van 1940 bij voorbeeld *Een ernstig woord aan de leden van de gemeenteraden in Nederland* en *Een woord tot onze weifelende en aanpassende landgenoten*. Voor een overzicht van Scheps' activiteiten als auteur en uitgever, zie: *Scheps inventariseert*, 2, blz. 687-690.
- 52 – *Scheps inventariseert*, 1, blz. 257-258.
- 53 – M. de Keizer, *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in oorlogstijd*, Amsterdam 1991, blz. 117-179; 214. Tegelijkertijd werd dit apparaat weer gebruikt voor de verspreiding van Scheps' brochures.
- 54 – *Scheps inventariseert*, 1, blz. 275-277.
- 55 – G. Maas, *Ter dood veroordeeld*, Amsterdam 1983 (2de dr.), blz. 238. Scheps zelf, die in dit boek voorkomt onder de naam Schepman, had nogal wat bezwaren tegen het beeld dat Maas van hem schetste. Zie: *Scheps inventariseert*, 2, blz. 172-181.
- 56 – *Scheps inventariseert*, 2, blz. 193. Voor zijn opvattingen inzake deze problematiek en de houding van Schilder, zie blz. 188-194.
- 57 – Maas, a. w., blz. 238.
- 58 – *Over de mogelijke ontwikkeling van de SDAP tot breede Volks-*

partij, Den Dolder z.j., blz. 10. Geschreven in december 1942 lukte het in 1943-'43 niet deze brochure te publiceren. Het werkje kwam pas uit na Scheps' terugkeer uit het concentratiekamp. Hier is de tweede druk gebruikt, uit juni 1945.

59 – Ibid., blz. 7-23.

60 – Ibid., blz. 62-64.

61 – *De groote kuisch*, Den Dolder 1945, blz. 22-23. De eerste druk van dit pamflet verscheen in maart 1945.

62 – *Scheps inventariseert*, 1, blz. 249. Eind 1948 tekende Scheps bezwaren aan tegen het stopzetten van de executies van ter dood veroordeelde politieke delinquenten. Hij vond het onjuist dat degenen die relatief laat waren berecht, een grotere kans hadden de doodstraf te ontlopen dan zij die de pech hadden kort na de bevrijding te zijn berecht. Zie: *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, Deel 3, Het kabinet Drees-Van Schaik 1948-1951, Band B, Anticommunisme, rechtsherstel en infrastructuur opbouw*, Nijmegen 1992, blz. 536-537.

63 – Voor een uitvoerige weergave van de kwestie-De Zeeuw, zie: *Scheps inventariseert*, 1, blz. 167-183.

64 – Zie: Pasmaan, a.w., blz. 72-74.

65 – Ibid., blz. 75.

66 – Ibid., blz. 76.

67 – Nota Scheps aan Vorrink, Archief Scheps, map 'SDAP in liquidatie'.

68 – Brief aan Wim Thomassen, d.d. 30-3-1946. Archief Scheps, map 'SDAP in liquidatie'. Scheps' kritiek was niet gericht op de persoon van Thomassen, maar omdat '...ik jouw politiek eenvoudig een pest vind voor land en volk. En dr. Banning is voor mij een onoplosbaar probleem geworden, hoewel ik nog steeds veel respect en vertrouwen in hem heb. Maar verdriet over hetgeen jelui doen heb ik wel en ik voorzie een herleving van het fascisme onder clericale vormen.'

69 – Op het PvdA-congres van april 1947 was Scheps tot een van de vier partijsecretarissen gekozen. Onder algemeen secretaris C. Woudenberg functioneerden verder nog de secretarissen Wim Thomassen, Joan Willems en mejuffrouw Van Lindonk.

Overigens had Scheps dit zware secretariaat in 1946 tegenover Vorrink nog gekenschetst als een 'kostbare dwaasheid'. Uit de notulen van het Dagelijks Bestuur blijkt dat in 1954-'55 Scheps enige tijd een serieuze kandidaat was voor de functie van algemeen secretaris. Zie: M. Blom/A. Peek, 'De Protestants-Christelijke Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid 1946-1956', doctoraalscriptie Rijksuniversiteit van Utrecht 1979, blz. 66.

70 – In 1986 verklaarde Scheps: 'Men moet het partijbestuur niet te hoog aanslaan. De fractie had veel meer mensen met haar op de tanden dan het partijbestuur in die tijd. Er zaten mensen in van wie niets uitging.' Geciteerd door M. Brinkman, 'Drees en de Partij van de Arbeid', in: H. Daalder/N. Cramer (red.), *Willem Drees*, Houten 1988, blz. 61. In dit artikel wordt tevens vermeld dat Scheps in zowel het dagelijks bestuur als in het partijbestuur het enige lid was dat in 1948 tegen de invoering van één lijstaanvoerder was (blz. 82-84).

71 – Bank/Temming, a. w., blz. 84-85.

72 – Zie: D. Bosscher/B. Waalwijk, *Ambon. Eer & schuld. Politiek en pressie rond de Republiek Zuid-Molukken*, Weesp 1985, Passim.

73 – Voor de kwestie-Nieuw Guinea, en Scheps' rol daarin, zie: C. van Esterik, *Nederlands laatste bastion in de Oost. Economie en politiek in de Nieuw-Guinea-kwestie*, Baarn 1982; J. Jansen van Galen, *Ons laatste oorlogje. Nieuw-Guinea: de pax neerlandica, de diplomatieke kruistocht en de vervlogen droom van een papoea-natie*, Weesp 1984. Scheps was het enige PvdA-kamerlid dat het plan-Bunker verwierp, de acht overige tegenstemmers kwamen uit KVP, ARP en SGP.

74 – *Keesings Historisch Archief*, 1949-'50, blz. 8046. Het voorstel werd echter aangenomen met 54 tegen 24 stemmen. Zie voor deze kwestie: F. Wielenga, *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955*, Utrecht 1989, blz. 388-413.

75 – Zie: M. Braun, *De regeringskommissaris in Finsterwolde. Een bijdrage tot de geschiedschrijving van de Koude Oorlog in Nederland*,

Amsterdam 1975, blz. 51-55; *Het kabinet Drees-Van Schaik, Band B*, blz. 405-415; M. Koolhaas, 'Koude Oorlog in Finsterwolde', in: H. Olink (red.), *Wat was de vrede mooi toen het nog oorlog was. Gesprekken over de wederopbouw*, 's-Gravenhage 1992, blz. 79-87. In het laatstgenoemde artikel komt ook Scheps aan het woord, die nog altijd van mening is dat hij de zaak toen niet heeft overdreven. Overigens is het boekje van Braun een treurig staaltje van neostalinistische geschiedschrijving, aangezien 'klassevijand' Scheps wel wordt aangehaald, maar van de vier CPN-woordvoerders in het kamerdebat alleen Jan Haken wordt genoemd. En dat terwijl de bijdragen van fractievoorzitter Henk Gortzak, partijvoorzitter Gerben Wagenaar, en juridisch specialist B.J. Stokvis toch minstens zo belangrijk waren. Omdat zij later de partij hebben verlaten vond Braun het blijkbaar nodig de 'grote verdwijntruc' op hen toe te passen.

76 – Blom/Peek, a.w., blz. 24-27. Als PCWG-secretaris werd Scheps opgenomen in het dagelijks bestuur van de partij.

77 – Ibid., blz. 30. In de partij steeg in deze periode het percentage PCWG-leden van 2 naar 6.

78 – Blom/Peek, a.w., blz. 100. Door de oriëntatie op de confessionele leiders was de tweede 'Doorbraak' dus evenzeer een elitezaak als de eerste. De 'rank and file' van de confessionele organisaties kon men niet bereiken. Scheps had al in 1948, in het PCWG-blad *Doorbraak*, zijn teleurstelling te kennen gegeven: 'Nederland blijkt te zijn vergeten hetgeen het in de dagen van 1940-1945 zo zeker wist en voorstond.' Geciteerd bij Boom/Peek, blz. 58.

79 – Bank/Temming, a.w., blz. 86-87. De reorganisatievoorstellen behelsden onder meer de afschaffing van de vertegenwoordiging van de werkgemeenschappen in het partijbestuur. Na het vertrek van Scheps leidde de PCWG een kwijnend bestaan, om in 1969 te worden opgeheven.

80 – Nadat hij een brief van Suurhoff had gelezen, waarin de plannen werden bekendgemaakt, besloot Scheps zelfs het partijcongres niet meer af te wachten en vertrok hij voor enige tijd naar de Ardennen. In de partij heeft hij er nooit meer over willen

praten, en op het aanbod van een reis naar Israël heeft hij nimmer gereageerd. Mededeling J.H. Scheps, 9 januari 1993.

81 – Volgens Scheps zou hij nog wel genoeg hebben genomen met een tweede plaats, maar als vierde kandidaat figureren vond hij gezien zijn staat van dienst te gek om los te lopen. Mededeling J.H. Scheps, 9 januari 1993.

82 – *Afscheid als bestuurder van de partij*, blz. 31.

83 – Mededeling J.H. Scheps, 9 januari 1993. Zie ook: *Twaalf over drie*, Apeldoorn 1972, blz. 276-277. Deze bundel bevat een twaalfstal interviews met politici. Tekenend voor Scheps is dat zijn vragen vaak langer zijn dan de antwoorden der geïnterviewden. De opmerking over het beginselprogramma van 1959 is te vinden in het gesprek met zijn vriend G.E. van Walsum.

84 – *Het progressieve als waardeloze pronk*, Apeldoorn 1971, blz. 9.

85 – *Twaalf over drie*, blz. 223. In deze jaren namen zijn bezwaren tegen Den Uyl steeds meer toe. Mededeling J.H. Scheps, 9 januari 1993.

86 – *Kink in de kabel. Scheuring en polarisatie. PvdA – DS '70*, Apeldoorn 1972, blz. 5.

87 – C. van Esterik/J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars. Een politieke biografie*, Amsterdam 1984, blz. 165.

88 – *Scheps inventariseert*, 2, blz. 242.

89 – G.E. van Walsum, 'Ten Geleide', in: *Afscheid als bestuurder van de partij*, blz. 4.

Personenregister/personalia medewerkers

PERSONENREGISTER

Adelmund, Karin: 84
Albeda, H.: 77

Bank, J.: 168, 170
Banning, Willem: 146, 172
Barnard, Willem: 168
Bellamy, Edward: 143
Berlage, H.P.: 64, 66
Bettinger, Gerard: 166
Blatchford, Robert: 65
Bloemen, Erik: 133, 134
Bloemgarten, Salvador: 13
Blom, M.: 173
Bolwijn, P.T.: 58
Bom, T. van de: 116
Bosscher, D.: 173
Braun, M.: 173, 174
Breedveld, W.: 59
Brinkman, M.: 173
Brugmans, H.: 148
Brugmans, J.J.: 133
Bruning, H.: 116
Burger, Jaap: 165
Buskes, J.J.: 167
Buijs, Bram: 78

Chaplin, Charlie: 38, 39
Colijn, H.: 147, 150, 167
Constandse, Anton: 144
Cramer, N.: 173

Daalder, H.: 173
Daens, Adolf: 141
Dales, Ien: 99
Dankbaar, Ben: 58
Doel, Hans van den: 97
Domela Nieuwenhuis,
Ferdinand: 60, 61
Draijer, Jacob: 74, 84, 86
Drees, Willem: 98, 149
Dutman, Jan: 77, 79

Eindhoven, L.: 150
Esterik, C. van: 173, 175

Ford, Henry: 38, 39, 58

Galan, C. de: 97
Geelkerken, J.G.: 142, 167
Gier, Eric de: 17
Gier, H.G. de: 134, 135
Goedhart, F.J.: 161
Goes, Frank van der: 61, 62
Gortzak, Henk: 161, 174
Groen van Prinsterer, G.: 141
Groenevelt, Arie: 47, 69, 70,
74, 77, 78, 81, 82

Haken, Jan: 174
Harmsen, G.: 75, 134
Hartmans, Rob: 17, 170

- Heide, Harry ter: 76
 Herngreen, G.W.F.: 167
 Hertog, J.F. den: 134
 Hoefnagels, H.: 133
 Hofstra, N.A.: 59
 Horevaar, C.: 135
 Hövels, B.: 134
 Hoving, Jan: 144

 Inden, Theo: 142, 144, 153

 Jansen van Galen, J.: 173
 Jong Edz., F. de: 171
 Jong, L. de: 171
 Jong, Simon de: 144
 Jonge, A.A. de: 169
 Jonge, J.A. de: 133
 Jünger, Ernst: 164

 Kadt, Jacques de: 145
 Keizer, M. de: 171
 Keynes, John Maynard: 40
 Kiès, Paul: 167, 169
 King, P.J.: 65
 Kleffens, E. van: 153
 Kloos, André: 75, 76, 81
 Kok, Wim: 76, 77, 78, 79,
 80, 99
 Koolhaas, M.: 174
 Kooten, Gerrit van: 104
 Krop, M.: 169
 Kumpe, T.: 58
 Kuijper, Herman: 61, 62, 63

 Laar, A.R. van de: 141, 166
 Langeveld, H.J.: 166

 Laurier, Jan: 133
 Levita, A.S. de: 61, 62
 Lindonk, mej. van: 172
 Linthorst Homan, J.: 150
 Lipschits, I.: 166
 Loopuit, Bram: 61
 Loopuit, Jos: 61, 62
 Loor, de: 161
 Lubbers, Ruud: 83

 Maas, Gerard: 154, 155, 171
 Marquand, David: 57
 Marx, Karl: 61
 Meijer, Arnold: 150, 151, 170
 Mok, A.L.: 133
 Molen, Gezina van der: 153
 Morris, William: 64, 65, 67
 Mussert, A.A.: 150

 Nas, P.: 134
 Nobellen, P.W.M.: 59
 Nijkerk, Emily: 61, 68
 Nypels, Frans: 13, 14, 59

 Olink, H.: 174
 Oppenheimer, sir Bernard:
 66
 Oud, P.J.: 158, 159

 Pasman, Dick: 166
 Peek, A.: 173
 Peper, Bram: 15
 Perry, J.: 169
 Piore, M.J.: 24, 57
 Polak, Henri: 13, 31, 32,
 60vv, 74, 75

- Polak, Mozes: 60
 Pont, Hans: 76, 80, 81, 82,
 83, 84, 86
 Pot, Frank: 134
 Pous, J. de: 95
- Quay, J. de: 150, 158
- Ramondt, Joop: 135
 Reinalda, Bob: 134
 Romijn, Wijnand: 156
 Romyn, Jack: 66
 Roozenmond, K.: 116
 Rost van Tonningen, M.M.:
 151, 152
 Ruygers, Geert: 159
 Ruys, Maarten: 133
- Sabel, Ch.F.: 24, 57
 Scheps, J.H.: 17, 139v
 Scheps, N.: 166
 Scheur, Jaap van de: 79
 Schilder, K.: 155, 171
 Schmidt, Helmut: 70
 Schmidt, P.J.: 145
 Slomp, Hans: 57
 Smit, Henri: 60
 Soekarno: 160
 Stekelenburg, Johan: 69, 71,
 73, 74, 76, 84, 86, 87
 Stenhuis, Roel: 92, 93
 Stokvis, B.J.: 174
 Stoof, Jan: 15, 17
 Suurhoff, J.G.: 174
- Tamboer, Kees: 13, 14, 59
- Taylor, Frederic Winslow:
 38, 58, 121, 122
 Temming, S.: 168
 Thatcher, Margaret: 30
 Tijn, J. van: 175
 Thomassen, Wim: 159, 170,
 172
 Tinbergen, Jan: 97
 Troelstra, Pieter Jelles: 62,
 65, 91, 123, 141, 165, 171
 Tuin: 161
- Uffelen, A.: 116
 Uyl, Joop den: 46, 47, 79, 99,
 175
- Veen, Chris van: 77, 98, 99
 Veen, Gerrita van der: 16,
 116
 Vermeer, Evert: 161
 Verwey-Jonker, Hilda: 11
 Vliegen, W.H.: 149
 Vliet, G.E. van: 134
 Vondeling, Anne: 161
 Vorrink, Koos: 148, 149,
 151, 152, 153, 156, 159,
 162, 168, 170, 173
 Vos, Piet: 14, 15, 16
 Vos, P.J.: 59
 Vreeman, Ruud: 69, 81, 84, 85
 Vries, Bert de: 53, 59
- Waal, Lodewijk de: 86
 Waalwijk, B.: 173
 Waerden, Theo van der: 122,
 133

Wagenaar, Gerben: 174
Wagner, Richard: 64
Walsum, G.E. van: 161, 162,
165, 175
Webb, Sidney en Beatrice:
65
Westerlaken, Anton: 74
Wezel, Andries van: 61
Wiedijk, C.H.: 170
Wielenga, F.: 173
Wiersinga, Ike: 16
Wijfjes, H.: 168
Wijk, Jacob van der: 146, 156
Wijkamp, B.J.: 149
Wilde, J.A. de: 144, 168
Willems, Joan: 172
Witteman, Paul: 69, 73
Wolff, Sam de: 146, 156
Woudenberg, C.: 172
Woudenberg, H.: 152
Ydo, M.G.: 58
Zee, Tjerk van der: 151
Zeeuw, A.B. de: 158, 159
Zuthem, van: 97

Salvador Bloemgarten (1924). Studeerde geschiedenis aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Was leraar aan het Spinoza-lyceum in Amsterdam en muziekmedewerker NRC *Handelsblad*. Publiceerde in diverse tijdschriften studies over de geschiedenis van de Amsterdamse joden en het Nederlandse socialisme. Hij is medewerker aan het *Biografisch Woordenboek Socialisme en Arbeidersbeweging*. Met Philo Bregstein stelde hij ook het interviewboek *Herinneringen aan Joods Amsterdam* samen. Op 19 oktober 1993 promoveert Salvador Bloemgarten in Amsterdam tot doctor met het proefschrift *Henri Polak, sociaal-democraat*.

Erik de Gier (1948). Studeerde arbeids- en organisatiesociologie en was onder meer werkzaam bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid en het Hugo Sinzheimerinstituut, centrum voor onderzoek van arbeid en recht, van de Universiteit van Amsterdam. Thans is hij hoofd van de afdeling Arbeidsomstandighedenonderzoek van het NIPG-TNO. Publiceerde over sociaal beleid en promoveerde in 1987 op sociale zekerheid en arbeidsomstandigheden. Is tevens lid van het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond.

Rob Hartmans (1959) is historicus. Werkt momenteel als docent en free-lance journalist en publicist. Hij schrijft regelmatig essays en artikelen voor het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, voor *Socialisme en Democratie*, voor *De Groene*, *Hervormd Nederland* en *Intermediair*. Ook aan het *Twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* le-

verde Hartmans reeds een bijdrage. Werkt aan een biografie van Troelstra.

Frans Nypels (1937) en **Kees Tamboer** (1939) hebben in de jaren zeventig in het weekblad *Haagse Post* samen veel over sociaal-economische vraagstukken en de vakbeweging geschreven. In 1976 publiceerden zij samen met prof. dr. A. Heertje het boek *De verwording van de economie* (De Arbeiderspers) en in 1985 schreven zij in opdracht van de FNV het boek *Wim Kok, vijftien jaar vakbeweging*.

Frans Nypels is hoofdredacteur van *Haarlems Dagblad*, Kees Tamboer economisch redacteur van *Het Parool*. In deze twee dagbladen publiceerden zij in 1989 een uit elf afleveringen bestaande serie onder de titel *De herrijzenis van de vakbeweging*.

Jan Stoof (1946). Was vice-voorzitter van de VVDM en redacteur van *FNV-magazine*. Hij vertaalde onder meer *The second world war* van A.J.P. Taylor (Wageningen, 1977) en *The modern world system, capitalist agriculture and the origins of the european world-economy in the sixteenth century* van Immanuel Wallerstein (Nieuwkoop, 1978). Is de auteur van *Den Menschen een betere Wooning te verschaffen* (Amersfoort, 1992). Is momenteel werkzaam als zelfstandig journalist te Geervliet.

Gerrita van der Veen was tot 1 juli 1989 verbonden aan de CNV-afdeling Onderzoek. Is thans werkzaam als project-coördinator van het Onderzoeksprogramma NCV/VU aan de vakgroep Sociale Psychologie van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Piet Vos (1932). Werkte als wetenschappelijk secretaris bij de Industriebond FNV. Had van 1973-1976 zitting in het landelijk bestuur van de PvdA. Vanaf 1993 bekleedt hij de Henri Polakleerstoel over arbeidsverhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam.

Ike Wiersinga (1958) studeerde rechten en arbeidsmarktpolitiek/personeelsbeleid. Was medewerker personeelszaken bij Rijkswaterstaat, bij de Gemeentepolitie in Den Haag en bij de CNV-vakcentrale. Daarna was zij coördinator van het CNV-bureau Positieve Actie. Momenteel is zij werkzaam als bestuurder bij de Dienstenbond CNV.